

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İNSAN HAKLARI İHLALİ OLARAK **YOKSULLUK**

DERLEYEN Pınar Uyan Semerci

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

İNSAN HAKLARI İHLALİ OLARAK YOKSULLUK

DERLEYEN
PINAR UYAN SEMERCİ

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

**İNSAN HAKLARI İHLALI OLARAK
YOKSULLUK**

DERLEYEN PINAR UYAN SEMERCI

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 294
İNSAN HAKLARI HUKUKU ÇALIŞMALARI 11

ISBN 978-605-399-142-7

1. BASKI İSTANBUL, MART 2010

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, No: 43/A KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / FAKS: 0212 297 63 14

www.bilgiyay.com

E-POSTA yayın@bilgiyay.com

DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN NİHAL ÜNVER

TASARIM MEHMET ULUSEL

DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ

DÜZELTİ REMZİ ABBAS - BORA BOZATLI

BASKI VE CİLT SENA OFSET AMBALAJ VE MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.

LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK KAT 6 No: 4 NB 7-9-11 TOPKAPI

İSTANBUL TELEFON: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / FAKS: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data

İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

İnsan Hakları İhlali Olarak Yoksulluk / Derleyen Pınar Uyan Semerci

p. cm.

Includes bibliographical references and index.

ISBN 978-605-399-142-7 (pbk.)

1. Poverty. 2. Income Distribution. 3. Equality. 4. Civil Rights — Turkey. 5. Poor — Turkey.
6. Social Classes — Turkey. 7. Social and Economic Conditions — Turkey. I. Semerci, Pınar Uyan.

HC79 .I57 2010

İNSAN HAKLARI İHLALİ OLARAK YOKSULLUK

DERLEYEN
PINAR UYAN SEMERCİ

İçindekiler

vii Yazarlar

ix Önsöz

- 1 **1** *Dev ve Cüce Aynı Yolda: Yoksulluk ve Pozitif Özgürlükler*
Pınar Uyan Semerci
- 21 **2** *Türkiye’de Yoksulluk, Yoksullukta Değişmeler ve Sosyal Hizmetlerin Artan Önemi*
Abdullah Karatay
- 57 **3** *Sosyal Hak Talebi Olarak Bakım İhtiyacı*
Başak Ekim Akkan
- 71 **4** *Yoksullukla Mücadelede STK’ların Rolü: Hizmet Verme ve Sosyal Hak Anlayışı Arasındaki Gerilim*
Laden Yurttagüler
- 93 **5** *Psikolojik Gelişim, Yoksulluk ve Hak-Temelli Yaklaşım: STK Uygulamalarında İlkelerden Yönteme Doğru*
Serra Müderrisoğlu
- 129 **6** *Türkiye’de Yoksulların Adalete Erişimi: İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Kliniği Deneyimi*
İdil Elveriş

163 Dizin

YAZARLAR

BAŞAK EKİM AKKAN

Başak Ekim Akkan, Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde lisans öğrenimini tamamladıktan sonra, Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü'nde "Avrupa Birliği" ve London School of Economics'te "Avrupa Sosyal Politikası" alanında yüksek lisans derecelerini almıştır. Halen, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu'nda görev yapmaktadır. Açık Radyo'da program yapımcılığının yanı sıra, Yoksulluk ile Mücadele Ağı gibi sivil platformlarda çalışmalarını sürdürmektedir.

İDİL ELVERİŞ

İdil Elveriş, 1996 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Hukuk yüksek lisans derecesini 1998 yılında New Orleans'ta bulunan Tulane Üniversitesi'nden alarak, avukat ve hukuk danışmanı olarak New York, Kosova, Britanya ve İstanbul'da çalıştı. 2003 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi'ne katılarak, Türkiye'de hukuk kliniklerinin öncülüğünü yaptı. İlgi alanları arasında adalet erişim, yoksulluk ve hukuk, yargı, adalet sistemi ve mahkemeler yer almaktadır. Kendisi halen İstanbul Bilgi Üniversitesi Siyaset Bilimi doktora programında öğrencidir.

ABDULLAH KARATAY

1962 yılında Diyarbakır'da dünyaya geldi. İlkokulu doğduğu köyde, orta ve liseyi Batman'da tamamladı. 1986 yılında H.Ü. Sosyal Hizmetler Yüksekokulu'nu bitirdi. 1989 yılında başladığı memuriyet yaşamında çeşitli sosyal hizmet kuruluşlarında sosyal hizmet uzmanı ve yönetici olarak görev aldı. Halen sokakta çalışan çocuklar alanında çalışan SH-ÇEK İstanbul Beyoğlu 75. Yıl Çocuk ve Gençlik Merkezi'nde kuruluş müdürü olarak çalışmaktadır. Kamu görevi yanında akademik çalışmalarına da devam etti. Bu çerçevede OD-TÜ Sosyoloji Bölümü'nde tamamladığı yüksek lisans teziyle master derecesi aldı. Marmara Üniversitesi, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı'nda 2007 yılında tamamladığı "Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu" isimli teziyle doktoraasını aldı.

SERRA MÜDERRİSOĞLU

Yard. Doç. Dr. Serra Müderrisoğlu, Boğaziçi Üniversitesi Psikoloji Bölümü öğretim üyesidir. Michigan Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde lisans öğrenimini tamamladıktan sonra Klinik Psikoloji doktora derecesini Boston Üniversitesi'nden almıştır. Klinik çalışmalarına devam eden Müderrisoğlu, halen "Anlatım Süreçlerinin Psikolojik Yapısı" başlıklı bir araştırma projesinin Türkiye ayağını sürdürmektedir. Çocuk yoksulluğu üzerinde çalışmaya sokakta çalışan çocuklarla üniversite öğrencisi olan gönüllüleri bir araya getirdiği "Gönüllü Abla/Abi" programı ile başlamıştır.

PINAR UYAN SEMERCİ

Yard. Doç. Dr. Uyan Semerci, İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi ve Siyaset Bilimi Program Koordinatörü'dür. 2007 yılından beri Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi müdürlüğü görevini de yürütmektedir. Akademik çalışma alanları siyaset felsefesi, sosyal politika ve sosyal bilimlerde metodoloji olan Uyan Semerci; evrensellik, adalet, pozitif özgürlük, sosyal haklar, insani gelişim, yapabilirlik yaklaşımı, yoksulluk (özellikle çocuk ve kadın), göç ve kolektif kimlik oluşumları konularında çalışmakta ve bu konularda çeşitli yayınları bulunmaktadır.

LADEN YURTTAGÜLER

Laden Yurrttagüler lisans ve yüksek lisansını Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladı. Halen Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde doktora çalışmasına devam etmektedir. 1999 yılından beri sivil alanda, 2005 yılından beri de İstanbul Bilgi Üniversitesi STK Eğitim ve Araştırma Birimi'nde çalışmaktadır. Güncel ilgi alanları insan hakları, sosyal haklar, sosyal politika ve beden politikalarından oluşmaktadır.

Önsöz

Bu kitap, yoksullukla ilgili egemen paradigmayı sorgulama ve yoksulluğu, hak ihlali, bir insan hakları ihlali olarak kavramsallaştırmayı yaygınlaştırma amacıyla derlendi. Türkiye’de yoksulluğu insan hakları ihlali olarak kavramsallaştırmayı beraberce düşünmenin ve tartışmanın politikaları belirleme açısından oldukça önemli olduğu fikrinde olan bu derlemenin yazarları, makaleleri ile farklı konulara odaklanarak bu önemi göstermeye çalıştılar. Derlemede yer alan yazarlar, günümüz dünyasının ve Türkiye’nin hayati bir sorunu olan yoksullukla mücadelenin farklı bir dille yapılması gerektiği, toplumda yoksullukla ortaya çıkan sorunların yalnızca gelir yetersizliği olarak görülmemesi gerektiğini vurgularken, insanların yapabilirlikleriyle topluma, toplumun tüm kurum ve yapılarına katılabilen yurttaşlar olması için gerekenlerin sağlanması için ciddi bir politika değişikliğine gidilmesi gerektiğinin de altını çizmeye gayret ettiler.

19-21 Ekim 2007’de Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi IV. Uluslararası STK’lar Kongresi’nin başlığı “Küresel Yoksulluk”tu. Bu derlemenin beş makalesi ilk olarak bu kongrede “Yoksullukla Mücadelede Sosyal Hak Arayışı” başlıklı panelde sunuldu. Panel Ekibi, daha sonra Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu’ndan Başak Ekim Akkan’ın öncülüğünde “Yoksullukla Mücadele Ağı” oluşumu çalışmalarını ve 6 Haziran 2008’de geniş katılımı gerçekleştiren “Yoksullukla Mücadele Ağı Konferansı” sırasında sunuş ve atölyelerde de makaleleri üzerine çalışmaya, tartışmaya devam ettiler. Özetle derlemede yer alan yazarlar Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu’nda ve İstanbul Bilgi Üniversitesi’nde çeşitli vesilelerle yürüttükleri Türkiye’deki yoksulluk algısını ve buna bağlı şe-

killenen mücadele yöntemleri tartışmalarını, daha geniş kesimlerle de paylaşmak için çalışmalarını biraraya getirdiler.

Bu çerçevede ilk makale aslında kitabın dayandığı temel teorik tartışmaları aktarmayı hedeflemektedir. “*Dev ve Cüce Aynı Yolda: Yoksulluk ve Pozitif Özgürlükler*” başlıklı makalede, özellikle yoksulluk algısı ve anlayışı çerçevesinde pozitif özgürlük kavramı ele alınıp, yoksulluğu bir insan hakları ihlali olarak kavramsallaştırmanın açılımları ve sınırlılıkları değerlendirilecektir. Bu bağlamda öncelikle yoksulluğu insan hakları ihlali olarak değerlendirmenin önemi, evrensel değerler ve eşitlik için farklılıklara saygının gerekliliğinin altı çizilecektir. Daha sonra ekonomik ve sosyal hakların neden diğer hakların kullanılması için vazgeçilmez olduğu belirtilmeye çalışılıp, haklara bütüncül yaklaşmanın önemi vurgulanacaktır. Bu çerçevede “pozitif özgürlük” kavramı ele alınıp, haklarımızı gerçek yapabilirliklere dönüştürmenin ne anlama geldiği tartışılacaktır.

İkinci makalede Abdullah Karatay “Türkiye’de Yoksulluk, Yoksullukta Değişmeler ve Sosyal Hizmetlerin Artan Önemi” başlığı altında Türkiye’de yoksulluğun boyutlarını ve sebeplerini özellikle neo-liberal politikalar, kentleşme ve göç olgusu üzerinden aktararak, yoksullukla mücadelede “sosyal hizmet” anlayışının önemini açıklamaya çalışacaktır. Kendisi de Sosyal Hizmet Uzmanı olan Karatay, makalede öncelikle sosyal hizmet kavramının tarihsel gelişimini özetleyerek, dünyadan da örneklerle sosyal hizmetler anlayışında yoksulluğa olan yaklaşımları aktaracaktır. Daha sonra Türkiye’ye odaklanarak, yeni yoksulluk ve sosyal dışlanma kavramlarıyla Türkiye’deki yoksulluğun boyutlarını göstermeye çalışan Karatay, özellikle çocuklar açısından sosyal hizmetlerin yoksullukla olan mücadelede önemini ve sosyal hizmetlerin yetersizliği noktasında ortaya çıkan yeni yapıları ele alarak Türkiye’deki sosyal yardım ve sosyal hizmetlerin durumu hakkında önemli bilgiler sunar. Makale, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu’nun hizmetleri ve örgütlenme yapısı çerçevesinde ihtiyaçlarını tespit etmeye çalışarak, ne yönde politikalar izlenmesi gerektiğiyle son bulur.

Üçüncü makale “Sosyal Hak Talebi Olarak Bakım İhtiyacı” ise Türkiye’de ve Türkçe literatürde oldukça sınırlı bir biçimde ele alınan bakım konusuna odaklanmaktadır. Başak Ekim Akkan hem bakım ihtiyacı ve siyaseti üzerine teorik tartışmaları özetler, hem de Türkiye’den örnekler eşliğinde bakımın önemini vurgulamaya çalışır. Türkiye’de özel alana hapsedilmiş olan bakım ihtiyacı, kadınlar tarafından karşılanıp toplumda yarattığı eşitsizlikler çoğu zaman dile getirilmez. Ancak hepimiz yaşamımızın bir noktasında bakı-

ma ihtiyaç duymaktayız. İnsanlar önce bebek ve çocuk olarak bakım ihtiyacıyla var olur. Yaşamımız boyunca hastalıklarımızda, geçici sakatlıklarda ve tabii ki yaşlılığımızda bakıma ihtiyaç duyarız. Bu bağlamda bakımı yalnızca “engelliler” için gereken bir konu olarak ele almak aslında insan hayatının şartlarını ve gerçeklerini gözardı etmektir. Makalede bu perspektifle “normal” olma; “ihtiyaçlar” ve “bakım etiği” ele alınarak; yoksullukla da boğuşan kişilerin bakım konusunda yaşadığı çaresizlik yazarın devletten aylık bakım ücreti almaya başlayan kadınlar ve aileler ile Ocak–Haziran 2008 tarihleri arasında yaptığı derinlemesine mülakatlar eşliğinde değerlendirilmektedir.

“Yoksullukla Mücadelede STK’ların Rolü: Hizmet Verme ve Sosyal Hak Anlayışı Arasındaki Gerilim” başlıklı makalede ise Laden Yurttagüler, Türkiye’de yoksullukla mücadelede toplumun geniş bir kesiminde egemen olan hayırseverlik yaklaşımının neden sorunlu olduğunu özellikle sivil toplum kuruluşları çerçevesinde ele almaktadır. Makalede yoksullukla mücadelenin sosyal hak anlayışı üzerine yapılandırılmanın önemine değinilecek ve STK’ların bu mücadeledeki rolleri değerlendirilmeye çalışılacaktır. Özellikle “hizmet” temelli STK’ların yoksullukla mücadeledeki rolleri ve hayırseverlik anlayışı STK’ların sahadaki faaliyetleri üzerinden tartışılacaktır. Türkiye özelinde ise yalnızca toplumun değil, kamunun da “yardım”, “hayır”, “sevap”, “iyilikseverlik” başlıkları altında yurttaşlara hak olarak götürmek durumunda oldukları hizmetleri dillendirmeleri, hizmet götüren ve hizmet alan açısından da patronajla minnettarlık arasında gidip gelen hiyerarşik bir ilişkinin doğmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda Yurttagüler’in makalesi her ne kadar STK’lara odaklansa da Türkiye’de toplumun büyük çoğunluğunda egemen olan yoksullukla mücadele algılayışını sorgulatabilecek önemli eleştiriler sunar.

Serra Müderrisoğlu’nun makalesi ise Yurttagüler’in makalesini bir adım öteye götürerek, özellikle çocuk ve gençlerin psikolojik gelişimi açısından hak temelli yaklaşımın neden olması gerektiğini aktarmaya çalışmaktadır. Müderrisoğlu, birbiriyle çok fazla konuşmayan iki alanı psikolojiyle sosyal politikayı birbiriyle konuşturarak aslında disiplinlerarası bir bakışın ne kadar zenginleştirici olduğunu bizlere gösterir. Psikolojide yer alan gelişim modellerinin bir özetinin yer aldığı makalede, yoksulluk koşullarında gelişimin nasıl şekillendiği daha önce gerçekleştirilmiş birçok çalışmaya referansla aktarılır. Bu bağlamda Müderrisoğlu, çocuk ve gençlerin yoksulluk koşulları altında gelişimlerinin nasıl etkilendiğinden yola çıkarak, izlenmesi gereken ilkesel yaklaşımları tespit etmeye çalışır. Özellikle sahada çocuk ve gençlerle çalışan STK’lar için gelişim modellerinin yardımıyla ortaya çıkan bu öneriler

yardımcı olabilir ya da en azından kendi yaklaşımlarını değerlendirme açısından bir başlangıç noktası sağlayabilir.

‘Türkiye’de Yoksulların Adalet Erişimi: İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Kliniği Deneyimi’ başlıklı derlemenin son makalesi İdil Elveriş tarafından kaleme alındı. Elveriş, koordinatörlüğünü yürüttüğü İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Kliniği deneyimi üzerinden yoksulların adalet erişimindeki temel sorunları belirttikten sonra, bazı örnek vakaları ele almaktadır. Elveriş’in bize çizdiği resim aslında buzdağının yalnızca Hukuk Kliniği yardımıyla görünen kısmı, ancak makalede yazarın da belirttiği gibi bu vakalar hukuğa erişim sorunuyla beraber ele alınması gereken sosyoekonomik birçok noktayı ortaya çıkarmaktadır. Elveriş, yoksullukla mücadelede sosyal hak anlayışının altını çizdiğimiz bu kitapta önce “adalet erişim” kavramının anlamını ve gelişimini ele alır, daha sonra Türkiye’de adalet erişim mekanizmalarını ve buna bağlı olarak yoksulların erişim sorunlarını aktarmaya çalışmaktadır. Makale hukuğa erişimin sınırlılıklarını Hukuk Kliniği tecrübelerine dayanarak tartışacaktır. Sınırlı sayıda örnekle de olsa Elveriş’in makalesi en temel hakların bile yoksul kişiler tarafından kullanılmadığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Hem literatürde var olan tartışmaları hem de sahadan bilgileri yansıtmaya çalışan makaleler yoksulluğun nedenleri; yoksulluk algısı ve yoksullukla mücadele noktasında hak temelli bir yaklaşımın ön plana çıkması perspektifinde bir ortaklık taşırlar. Yazının başında da belirtmeye çalıştığım gibi, bu derleme makale yazarlarının kendi aralarında sürdürdükleri tartışmayı ve çeşitli şekillerde örneklerini pratik hayatta uygulamaya döndürmeye çalıştıkları deneyimlerini daha geniş bir kitleyle paylaşarak, beraber düşünmeye özellikle yoksulluk gibi kelimenin tam manasıyla hayati olan bir konuda teorik ve pratik bilgiyi birbiriyle konuşturma amacıyla kaleme alınmıştır.

Bu vesileyle derleyen olarak makalelerini veren tüm yazarlara yalnızca buradaki makaleleri için değil, aynı zamanda burada aktarmaya çalıştıkları fikirleri kendi hayatlarında pratiğe de yılmadan geçirmeye çalıştıkları için teşekkür etmek isterim. Bu derlemedeki paylaşımın ve başka birçok çalışmamızın bazen esin kaynağı, bazen yol göstereni ama her zaman destekleyicisi olan Ayşe Buğra ve Nurhan Yentürk’e de bu kitap vesilesiyle teşekkür etmek isteriz. Özellikle akademide üretilmeye çalışılan bilginin hayatla bağının kurulması noktasında, varlıklarıyla bize ilham ve güç veriyorlar.

Dev ve Cüce Aynı Yolda: Yoksulluk ve Pozitif Özgürlükler

PINAR UYAN SEMERCİ

GİRİŞ

“... bir dev ile bir cüce aynı yolda yürüseler her ikisinin atacağı her yeni adım deve yeni bir üstünlük sağlayacaktır. Oysa uygar durumun çeşitli sınıflarında hüküm süren eğilimlerin ve hayat tarzlarının akla sığmaz çeşitliliği, herkesin aynı besinleri aldığı, aynı tarzda yaşadığı, aynı şeyleri yaptığı hayvanlık ve vahşet hayatının basitliliği, düzen birliği karşılaştırılırsa doğa halinde insandan insana farkın toplum halinekekine göre ne kadar az olduğu, insan türünde doğal eşitsizliğin, kurumların yarattığı eşitsizlik tarafından ne kadar artırılmış olması gerektiği anlaşılacaktır.”

J. J. Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, Say Yayınları, İstanbul, 1995, s.129.

J. J. Rousseau, bu ünlü metninde insanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağı • üzerine tartışırken, kurumların yarattığı eşitsizliğin insanları *devleştirdiği* ve *cüceleştirdiğinin* altını çizer. Rousseau, doğa halinde insanın birbirinden olan farklılıklarının çok daha az olduğu ve uygarlıkla beraber bu farklılıkların katlanarak arttığını, bazı insanları dev bazılarını ise cüce konumuna ittiğini belirtir. Bir dev ile bir cüce aynı başlangıç noktasından aynı anda yola çıksalar dahi, her ikisinin atacağı her yeni adım deve yeni bir üstünlük sağlayacaktır. Aynı başlangıç çizgisi ya da aynı kurallara göre yürümek zorunda olmak dev ve cüce için aynı mesafeyi katetmek anlamına gelmez. Rousseau’nun

bu metni günümüzde eşitlik olarak kurguladığımız “yasaların önünde eşitlik” anlayışının ne kadar sınırlı olduğunu bize göstermesi açısından oldukça anlamlıdır. Yasalar önünde eşitlik ne yazık ki herkese dev adımların garantisini getirmez. Tüm insanlar, herkes için eşit bir biçimde var olduğunu söylediğimiz haklardan eşit şekilde yararlanamamaktadır. Bu nedenledir ki ancak ve ancak var olan farklılıkları dikkate aldığımız takdirde kelimenin tam anlamıyla eşitlikten ya da adaletten bahsedebiliriz.

Rousseau’nun metninden yola çıkarak bu makalede yoksulluk ve haklar arasındaki ilişki ele alınmaya çalışılarak, yoksulluğu bir insan hakları ihlali olarak kavramsallaştırmanın açılımları ve sınırlılıkları değerlendirilecektir. Yoksulluğun ulaştığı boyutlar çerçevesinde hak temelli bir bakışın neden önemli olduğu tartışılacaktır. Özellikle yoksulluk algısı ve anlayışı çerçevesinde pozitif özgürlük kavramı ele alınıp, haklarımızı “yapabilirlikler” haline getirmenin önemi vurgulanmaya çalışılacaktır. İnsan hakları ihlali olarak yoksulluğu kavramsallaştırma fikri çok önemli bir paradigma değişikliğidir. Toplumda ve devlette egemen olan yoksulluk algısını ve buna bağlı gelişen mücadele yollarının değişmesi için gerekli olan temel prensiplerin oluşmasını sağlar. Bu bağlamda da bu makalenin sınırları çerçevesinde öncelikle yoksulluğu hak ihlali olarak kavramsallaştırmanın ne anlama geldiği tartışılmaya çalışılacaktır. Daha sonra kısaca ekonomik ve sosyal hakların gelişimine odaklanıp, pozitif ve negatif özgürlük kavramları ele alınacaktır. Özellikle günümüz toplumlarında öne sürülen birçok argümanın sınırlılığını göstermesi açısından pozitif özgürlük anlayışının önemi vurgulanacaktır.

İNSAN HAKLARI İHLALİ OLARAK YOKSULLUK

Yoksulluğun tanımının nasıl yapıldığı, yoksullukla nasıl mücadele edileceğini belirlemek açısından çok önemlidir. Yoksulluk, yoksulların yaşam koşullarını belirleyen temel koşul iken, yoksulluk üzerine çalışanlar objektif ve sübjektif kriterlere dayanan farklı yoksulluk tanımları ve ölçüm metodları önermektedirler. Bu çerçevede de mutlak yoksulluk, görelî yoksulluk, gelir yoksulluğu, insani yoksulluk, kronik yoksulluk, şehir yoksulluğu ve çalışan yoksullar gibi birçok kavram kullanılmaktadır. Normal uzunlukta sağlıklı bir yaşam için gereken temel ihtiyaçların –temiz su, besin, barınma, giyinme, hastalık durumunda bakım ilaç ve tedavi imkânı– yoksunluğu, genelde üzerinde anlaşılabilen yoksulluk kriterleridir. Gerçi temel ihtiyaçların bu saydıklarıyla sınırlı tutulmaması gerektiği Adam Smith’ten bu yana dile gelen ve artık kabul edilen bir noktadır. Smith, yoksulluğun toplumsal yönüne de dikkatimizi çekerek,

yoksulluğun aynı zamanda “toplum içine utanmadan çıkabilme” olduğunu söylerken; Amartya Sen, Smith’e de referansla yoksulluğu sadece gelirin az olması olarak değil, temel yapabilirlikten yoksun olma durumu olarak tanımlamaktadır (Sen, 1999: 70-1). Sen’e göre yoksulluk (i) temel yapabilirlikleri sağlanması gereken minimal standartlarda sağlayamama ve (ii) ekonomik kaynaklarla ilgili yapabilirlikleri geliştirmede yetersiz kalmadır (1992).

Yoksulluğun gelirle ölçülmesinin yetersizliği gözönüne alınarak, insani gelişme raporları çerçevesinde 1997 yılından itibaren “insani yoksulluk” kavramı geliştirilmiştir. Bu kavram, insanların sağlık hizmetlerine, temiz su kaynaklarına, eğitim hizmetlerine ulaşabilirliği ile normal uzunlukta bir yaşam sürme beklentisi ve sürdürülebilir kalkınma kriterlerine bağlı yeni fırsat ve seçenekleri kullanabilmeleri için gerekli altyapının olup olmaması ile saptanmıştır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından ilk kez 1998’de yayınlanan insani yoksulluk endeksi (Human Poverty Index-HPI) böylece insanca yaşam için gerekli olan şeylerden mahrum olanları saptamayı ve bunu gelir merkezli olmayan bir yaklaşımla yapmayı hedeflemektedir.

Son on yılda yoksulluğu insan hakları ihlali olarak değerlendirmek yönünde çaba harcanmaktadır. 2001 yılında Birleşmiş Milletler Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, İnsan Hakları Yüksek Komisyonu biriminden “ulusal yoksulluğu azaltma stratejilerine insan haklarını katmak için temel öneriler geliştirmesini” talep etmiştir (OHCHR, 2004). Yeni hedef yoksulluğun insan hakları ihlali olarak algılanmasını sağlayacak bir yaklaşımın benimsenmesini sağlamaktır. Aslında İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi bu noktaları halihazırda varolan şekliyle kendi içinde barındırmaktadır. Bildirge’nin 3. maddesi “Yaşam, özgürlük ve kişisel güvenlik her insanın hakkıdır” diye belirtir. 25. maddesi 1. fıkrası ise “Her insanın, yiyecek, giyecek, konut, sağlık hizmetleri ve gerekli toplumsal hizmetler de içinde olmak üzere; kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahını sağlayacak uygun bir yaşam düzeyine hakkı vardır. İşsizlik, hastalık, sakatlık; dulluk, ihtiyarlık ya da geçim olanaklarından iradesi dışında yoksun kaldığı diğer hallerde sosyal güvence hakkına sahiptir” der. Ancak yoksulluk, bazı istisnalar dışında günlük yaşamımızda insan hakları ihlali olarak değerlendirilmektedir. Oysa ki insanca yaşam en birincil haktır. Yoksulluğu insan hakları ihlali olarak kavramsallaştırmak, “hayırseverlik” yerine “sorumluluk/yükümlülük” kavramlarını da beraberinde getirir. “Hak ihlali”nden bahsetmek aynı zamanda bu hak ihlalinin kimin sorumlu olduğu sorusunu da sormamızı sağlar. Yoksul kişileri hakları ihlal edilmiş kişiler olarak gördüğümüz noktada yoksulluğu yoksul kişilerin başarı-

sızlıkları, kaderleri, talihsizlikleri ya da onların sorumsuzlukları olarak değerlendirmekten ziyade yoksulluğu oluşturan koşullara dikkatimizi yöneltiliriz. Böylesi bir bakış, yoksul kişilerin ailelerin dışındaki kurumlara ve topluma da sorumluluk yüklemektedir; hem devlet hem de yurttaşlar yoksulluğa dair çözüm üretme sorumluluğuyla yüzyüze gelirler. Böylece insan hakları ihlalleriyle ilgili devletleri ve bireyleri sorumlu konuma itmeye çalışan tüm araçlar yoksullukla mücadele bağlamında da kullanılmaya başlanabilir (Donald ve Mottershaw, 2009: 43-4). Türkiye’de bu yönde tartışmanın başlaması birçok açıdan önemlidir. Yoksulluğun çok boyutluluğunu kabul etmek, yoksullukla ilgili dışlayıcı ve suçlayıcı dili değiştirmek, yoksul insanların da onuruna, haysiyetine ve özgür iradelerine saygı duyma gerekliliği insan hakları diliyle vurgulanabilir. Bunun olabilmesi için insan hakları ihlallerini yalnızca medeni ve siyasi haklarla sınırlı olarak görmenin ötesine geçebilmek gereklidir.

Aslında yoksulluğu bir insan hakları ihlali olarak kabul etmek, insan haklarının bu kadar göz ardı edilebildiği bir dünya konjonktüründe çok da önemli bir adım olarak görülmeyebilir. Ancak yine de “yoksul” kişileri hakları ihlal edilmiş insanlar olarak değerlendirmek, onları hayatta “başarılı” olmamış, “tembel”, “yeterli gayret” göstermemiş, yaşamın dışında kalan kişiler olarak algılamamak önemli bir noktadır. Bu aynı zamanda siyasi otoriteler ve yurttaşlar için “insan hakları” evrenselliği bağlamında uluslar ötesi bir sorumluluğun hem ahlâki hem de hukuki zeminini oluşturabilir. Yoksulluk bir insan hakkı ihlali olarak tanımlanınca, insan hakları çerçevesinde ileri sürülebilen hukuki hak talepleri yoksul kişiler için de geçerli hale gelir. Aslında yukarıda da alıntılandığı gibi İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde halihazırda yer alan hakların gerçek hak talepleri haline gelmeleri sağlanabilir.

Devletlerin işkence ya da “kaybolmalarla” ilgili tutulan insan hakları karnesi açıklıktan ya da önlenabilir bir hastalıktan çocuk ölümleri için düşünülmemektedir (Beetham, 1995: 41). Bunda yoksulluğa olan yaklaşımın yanı sıra her devletin ekonomik gelişmişlik seviyesinin yoksulluğu önlemek için gereken temel ihtiyaçları karşılamasının mümkün olup olmadığı sorusu da yatmaktadır. Ancak burada altını çizmemiz gereken sağlanabilecek hakların üst sınırını belirlemenin mümkün olmayabileceği, ancak en alt sınır örneğin açlık ve önlenabilir hastalıktan çocuk ölümü gibi bir durumda minimum yapılması gerekenleri belirlemenin hayati olduğudur. Bu, devletlerin öncelikli kaynak ayırmaları gereken bir durum olarak algılanmalıdır. Bütçede önceliğin neye ayrılacağı siyasi iradenin belirleyeceği önemli bir karardır. Bu temel ihtiyaçları dahi karşılayamayacak devletlerden bahsediyorsak, uluslararası kuruluşla-

rın kaynaklarının bir kısmını bu yönde kullanması için ya da Thomas Pogge'nin öngördüğü biçimde uluslararası bir vergi sistemiyle böyle bir kaynak yaratılması gibi çözümler düşünülebilir (2001b; 2002).

Bu noktada “temel ihtiyaçlar yaklaşımı” ile insan hakları yaklaşımının sosyal ekonomik hakları temellendirecek şekilde birbiriyle desteklenerek kullanılmasının çok önemli olduğu belirtilmelidir. Temel ihtiyaçlar yaklaşımı; temel beslenmeyi karşılayacak yemek hakkı, giyinme, barınma, sağlık hakkı, temiz suya erişim ve temel eğitimi kapsar (Shue, 1980; Doyal ve Gough, 1991). Temel ihtiyaçlar yaklaşımı ilk bakışta çok evrensel bir yaklaşım gibi dursa da aslında bu evrensellik yereli ya da göreceliliği dışlamak zorunda değildir. Aksine bu evrensellik, her ülke ya da her toplum özelinde o toplumun ihtiyaçlarıyla ete kemiğe bürünür. Giyinme ya da barınmanın nasıl olacağı o toplumun yaşam şartları çerçevesinde neyi gerektirdiği farklılaşabilir.

Evrensel olarak tanımlanan ihtiyaçların yerele uygun bir biçimde gerçekleşeceği vurgulanması gereken çok önemli bir noktadır. Günümüzde dünya bir yandan hızla küreselleşirken, evrensel değerlere sahip çıkmak, evrensel ihtiyaçlardan konuşmak pek de tercih edilmeyen bir tutum halini almıştır. Küreselleşme daha çok tüketim üzerinden ilerlerken, değerler daha ziyade yerelleşmektedir. Tarihsel olarak incelendiğinde ve tanımlandığında evrenselliğin, Avrupa tarihinin bir ürünü olarak Avrupa merkezli bir biçimde ortaya çıkmış olması böylesi bir arayışı gerekli kılmıştır ve Batı'nın kendi değerlerini dünyaya empoze ettiği bir evrenselliğin ötesinde “insan yaşamı” gibi insanlık için evrensel noktaları bulmak zorunluluktur [Parekh, 1999; Dunne ve Wheeler (der.) içinde]. Eşitlik gibi evrensel değerler üzerinden düşünmek insanlık türünün daha iyi bir yaşama doğru gidebilmesinin tek yoludur. Etik ve siyaset için akla uygun bir evrensellik formu bulmak gerekmektedir (O'Neill, 2000: 3). Evrensellik, zaman ve mekândan bağımsız evrensel değerlerin olduğu fikriyle kendini şekillendirir. 2004'te UNDP'nin yayınladığı İnsani Gelişim Raporu'nda ifade edildiği biçimiyle: Küresel etiğin en temel kaynağı insanın kırılganlığı ve her bireyin çektiği acıyı mümkün olduğu kadar azaltma arzusudur, ki insan hakları kavramı böyle bir bakışın sonunda somutlaşabilmiştir.

Bu evrensel değerleri gerçekleştirmek ancak ve ancak farklılıkların, yerelin, tekilin sesini duyarak olabilir. Evrensel ve tekil arasında süregiden çekişme birbirini dışlama üzerine şekillendiyse de tekilliği ve evrenselliği iki ayrı uç olarak formüle etmek aslında yapay bir zıtlıştırmadır. Evrensel bir eşitlik arayışının zorlayıcı bir aynılık arayışı olmadığını vurgulamak gerekmektedir. Dünyada var olan yapısal eşitsizlikler de gözönüne alındığında özcü ol-

mayan bir evrensellik düşüncesi mutlaka var olmalıdır. İnsanlığın ortaklığı üzerinden kurgulanması gereken evrensel değerleri bulma fikri, aslında insanlığı ayıran daha çok siyasallaştırılarak büyütülen farklılıklardan çok daha güçlüdür (Eze, 2001: 202-206). O'Neill, evrensellekle aynılığın farklı şeyler olduğunu güçlü bir biçimde vurgularken, herkesin kazancına göre vergilendirilmesi örneğini vererek bazı evrensel değerlerin tam da bu nedenle farklı, aynı olmayan uygulamaları gerekli kıldığını belirtir. Evrensel değerlerin uygulanması ancak farklılıkların farkındalığından ve bunu sağlayacak farklı muamelelerden geçer (O'Neill, 1996: 75). Mouffe'un belirttiği gibi evrenselliği reddetmek değil, asıl vurgulanması gereken nokta evrenselliğin tekilleşmesi, evrensellekle tekilik, yerellik arasında yeni bir dilin gelişmesi gerekliliğidir (Mouffe, 1997: 13). Bu noktada dikkat edilmesi gereken egemen olanın evrenseli tanımlamadığından emin olmaktır [Butler (2000) Butler vd. (der.) içinde, s.164].

Evrensel prensipleri gerçekleştirmek farklı uygulamaları gerekli kılar. İnsan hakları da bu bağlamda en geniş kabul gören evrensel değerlerden biri olarak vardır. Ancak bu hakkın gerçek manada uygulanabilmesi tam da yukarıda belirtilmeye çalışıldığı gibi yalnızca hakların dile gelmesiyle gerçekleşmez. Bu hakları herkes için yapabilirliklere çevirmek gerekmektedir. Bu bağlamda eşitsizliklerin farkında olarak, genelde göz ardı edilen ekonomik ve sosyal haklar mutlaka yaşama geçirilmelidir.

EKONOMİK VE SOSYAL HAKLAR

Medeni ve siyasi haklar genel olarak kabul gören haklardır. Ekonomik ve sosyal haklar, özellikle insan hakları talebi noktasında çoğunlukla dillendirilmez. T.H. Marshall'ın makalesine referansla yurttaşlık haklarının nasıl geliştiğine çok kısa göz attığımızda, Marshall bize öncelikle "medeni haklar" diye tanımlayacağımız hakların yurttaşlık hakkı olarak geliştiğini söyler (2006). Medeni haklar; bireysel özgürlük, kişi ifade, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk edinme, varolan yasalara uygun sözleşmeler yapabilme hakkı ve adalete erişim hakkının eşitlenme çabasıdır. Ancak medeni hakların eşitlenmesinden sonra siyasi haklar geliştiği, yani seçme ve seçilme hakkının herkesi, tüm yetişkin yurttaşları içermesi gibi hak taleplerinin geliştiğini belirtir. Bu noktada hem medeni hakların hem de siyasi hakların herkese eşit olarak sunulması herkesin bu haklardan eşit olarak yararlanma imkânı olduğu anlamına gelmediği belirtilmelidir. Türkiye'de kadınların sahip olduğu "seçilme hakkı"nı kullanamamaları iyi bir örnek olarak gösterilebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nde 1934 yılın-

dan beri kadın ve erkeklerin seçme ve seçilme hakları yasada var olan eşitlenmiş bir haktır. Ancak bu hakkın gerçek özgürlüğe, yapabilirliğe dönüşmesi ne yazık ki aradan geçen bunca yıla rağmen gerçekleşmemiştir. Bu bağlamda başta sunduğumuz Rousseau'nun metnine gönderme yapacak olursak; var olan toplumsal koşullarda “dev”leştirilmiş erkeklere karşı “cüce”leştirilmiş kadınlar yasalar önünde aynı seçme ve seçilme hakkına sahip olsalar dahi bu haklardan aynı şekilde yararlanamamaktadırlar.

Ekonomik ve sosyal haklardan kasıt, diğer haklardan da yararlanmayı mümkün kılan eğitim, sağlık ve temel ihtiyaçlarının yurttaşın hak olarak sağlanmasının devletin görevleri haline gelmesidir. Adil bir ücret, çalışma ve sosyal güvenlik hakkı; grev ve toplu sözleşme hakkı; sendika ve örgütlenme hakkı; iş kazaları ve meslek hastalıkları; çocuk ve genç emeğine dair düzenlemeler sosyal hakların çalışma yaşamına dair kapsadığı alanlardır. Bunun dışında barınma; sağlık ve eğitim hakkı başta gelen ekonomik ve sosyal haklardır. Engelli hakları ya da sosyal hayata katılım için herkese sağlanması gereken temel hizmetler de sosyal hak kavramının içinde ele alınabilir. Bu haklar her ülkede diğer haklarda da olduğu gibi aynı zamanda ve aynı şekilde gelişmemiştir.¹

1976 tarihinde yürürlüğe giren BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi “İnsan Hakları Evrensel Bildirisi’ne göre, korkudan ve yoksulluktan kurtulma özgürlüğünü kullanabilen özgür insan idealinin, kişisel ve siyasal haklarla birlikte ekonomik, sosyal ve kültürel haklarını da kullanılabildiği şartların yaratılması halinde gerçekleştirilebileceğini kabul ederek; sözleşmeye taraf her devlet, “gerek kendi başına ve gerekse uluslararası alanda özellikle ekonomik ve teknik yardım ve işbirliği vasıtasıyla bu sözleşmede tanınan hakları mevcut kaynakları ölçüsünde giderek artan bir şekilde tam olarak gerçekleştirmek için, özellikle yasal tedbirlerin alınması da dahil, gerekli her türlü tedbiri almayı taahhüt eder” şeklindedir.

Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nin III. Bölümü Maddi Haklar başlığı altında: Çalışma hakkı; Adil ve uygun işte çalışma şartları; Sendikal haklar; Sosyal güvenlik hakkı; Ailenin, anneliğin, çocukların ve gençlerin korunması ve Yaşama standardı hakkını sıralar. Yaşama standardı çerçevesinde Sözleşme’de “sözleşmeye taraf olan devletler herkese, kendisi ve ailesi için yeterli bir yaşam standardına sa-

1 Marshall’ın ifadesiyle dile gelen medeni, siyasi ve sosyoekonomik haklar BM çerçevesinde de mavi haklar yani medeni ve siyasi; sonra kırmızı haklar yani sosyoekonomik haklar olarak karşılığıni bulur. Şu anda da en son olarak ele alınan yeşil haklar yani çevre haklarıdır.

hip olma sağlar. Bu standart, yeterli beslenmeyi, giyinmeyi, barınmayı ve yaşama koşullarının sürekli olarak geliştirilmesini de içerir. Taraf devletler bu hakkın gerçekleştirilmesini sağlamak için, kendi serbest iradelerine dayalı uluslararası işbirliğinin esas olduğunu kabul ederek, uygun tedbirleri alırlar” ifadesi yer alır. Ayrıca “bu sözleşmeye taraf devletler, açıktan kurtulmanın herkes için temel bir hak olduğunu kabul ederek, kendi başlarına ve uluslararası işbirliği yoluyla” gerekli olan tedbirleri almakla yükümlüdür. Bu maddelerin yanı sıra sırasıyla Sağlık standardı hakkı; Eğitim hakkı ve zorunlu ilköğretimi sağlama yükümlülüğü ve Kültürel yaşama katılma hakkı yer alır.

Sözleşme’nin yukarıda sıralamaya çalıştığım maddeleri ve ülkelerin almasını gerekli gördüğü tedbirler aslında bu makale ve bu derlemede belirtmeye çalıştığımız birçok noktanın özetini içerir. Ancak bu ifade ediş ve 137 ülkenin sözleşmeyi imzalamış olması sözleşmeyi hayata geçirmeye yetmemektedir.² İşte bu nedenle bu özetin ardından sosyal ekonomik hakların oluşmasını sağlayan düşünceye yani “pozitif özgürlükler” anlayışına odaklanmak önemlidir.

POZİTİF ÖZGÜRLÜKLER

Pozitif ve negatif özgürlükler kavramını Isaiah Berlin’in 1958’deki ünlü dersi “Özgürlüğün İki Kavramı”ndan (Two Concepts of Liberty) yola çıkarak kullanıyoruz (1958). Berlin siyaset teorisinin ana metinlerinden birini oluşturan bu metinde negatif ve pozitif nitelemelerini kullanır. Negatifle anlatmak istediği engelin, sınırın olmadığı noktada kişinin özgür olduğu fikridir. Özgürlükler negatif nitelemesiyle sınırlanmama hali üzerinden kurgulanırken; pozitif özgürlükle özgürlüklerin belirlenme durumu kast edilir. Başkalarının müdahalesi olmadan bir insanın özgürce hareket edebileceği alan negatif özgürlükler bakış açısını, pozitif yaklaşım ise insanların neleri gerçekten yapabileceği ve gerçekten bir tercihin, istenilenin gerçekleşme olanağının olup olmadığı noktasına odaklanır.

Negatif özgürlük ise insanların “neleri yapamayacağı” belirlendikten sonra, yasada sınırları belirtilen noktaların dışında kalan alanlarda insanların özgürlüğünün var olduğu fikrine dayanır. Bu yüzden de devletin insanların yaşamına olan müdahalesini daralttığımızda insan özgürlüklerinin genişlediği varsayılır. “Yasak” olanın dışında özgürlük vardır. Bu negatif bir özgürlük anlayışıdır: Bize neyi yapmamız gerektiğini söyleyen ve onun dışında bizi özgür

2 Türkiye, “Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi”ni 15 Ağustos 2000 tarihinde imzaladı. TBMM’de onaylandıktan sonra yürürlüğe girmektedir.

kılan. Ancak bu yasakların dışında kalan alanda özgürlük kullanımı herkes için eşit değildir. “Hepimiz ‘köprü altında uyuma özgürlüğü’ noktasında eşit bir özgürlüğe sahibiz” cümlesi negatif özgürlük anlayışının kısıtlılığını göstererek bizi pozitif özgürlük kavramıyla düşünmeye yönlendirir. Gerçek yapılabirliklere dönüştürdüğümüz haklar açısından bakarsak, ancak ve ancak “köprü altında uyuma” hakkından eşit olarak faydalanabiliriz. “Bir çatının altında yatma özgürlüğü” ancak ev sahibi olanlar ya da bir ev kiralayabilenler için geçerli olan herkesin yapılabirliğine sahip olmadığı bir özgürlüktür. Siyasi düşünce tarihinde özgürlüğün, yalnızca negatif bir biçimde değil, pozitif özgürlükler olarak da tanımlanması gerektiğini ortaya koyan öncelikle T. H. Green tarafından geliştirilen bu nokta, “yoksulluk insan hakları ihlalidir” düşüncesinin de aslında ana kaynağıdır. Bir çatının altında yatma özgürlüğünden insanları uzak tutan bir yasak bir sınır olmadığı halde bu özgürlükten yararlanma noktasında hepimizin eşit olmadığını vurgular. Eşitlik ancak köprüünün altında uyuma durumunda hepimiz için gerçekten var olan bir yapılabirliktir. Eğer bir çatının altında uyuma özgürlüğünü herkes için gerçek bir yapılabirlik haline getirmek istiyorsak, pozitif özgürlükler perspektifinde düşünmek gereklidir.

Green, 1881’de “Özgür Yasa Yapma ve Sözleşme Özgürlüğü” (Liberal Legislation and Freedom of Contract) metninde İrlandalı köylülerle toprak ağ-ları arasındaki anlaşmanın özgür bir kontrat olmadığı noktasına dikkati çeker [Harris, P. ve J. Morrow (der.) (1986) içinde]. Eğer bir kontrat yasalarla düzenlenmez ve iki tarafın “özgür istekleri”ne bırakılırsa bu her iki taraf için “özgür tercih” anlamına gelmemektedir. Yasal düzenlemelerin özgürlükleri kısıtlayan yönünden çok, yasal düzenlemenin olmadığı durumlarda özgürlüğün kimler için var olduğu sorusu Green için önemlidir. Green bu noktada pozitif bir özgürlükten, insanın yapmak istediği şeyleri yapabilme kapasitesinden bahseder. İşte bu anlayış pozitif özgürlükler kavramının temelini oluşturur. Pozitif özgürlükler, gerçek yapılabirliklere döndürmemiz için hakları tanımlamamız gerektiğini söyler. İnsanların gerçekleştirebildiği özgürlük alanları nelerdir?

Teorik olarak özetlemeye çalıştığım bu yaklaşımın örnekleriyle günümüzde de oldukça fazla karşılaşmaktayız. Son dönemde Tuzla’daki tersanelerde yaşananlar bunun çarpıcı bir örneğidir. Tuzla Tersaneleri’nde yaşanan can kayıpları aynı zamanda en temel insan hakkı olan yaşama hakkının ihlalidir.³ 2008 yılında tersanelerde toplam 21 kişi yaşamını yitirken; 2009’un

3 Tuzla’daki durumun hak boyutu ile tartışıldığı “Hak mücadelesi hukuku aşıyor” başlıklı Aslı Odman’la yapılan mülakat için bkz. http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=18029 9 Temmuz 2008 (15.07.08).

ilk sekiz ayında 10 işçi yaşamını yitirmiştir (<http://bianet.org/bianet/insan-haklari/116480-tuzlada-isci-uckur-oldu-7-5-ayda-10-olum>). Yukarıda T. H. Green'e referansla alıntılardığımız İrlanda köylüsünün eşit olmayan koşullarda yaptığı anlaşmanın özgürlük ya da rıza anlamına gelmediği argümanını Tuzla'daki işçiler için de yapılabilir. Ne yazık ki günümüz Türkiye'sinde iş yaşamının koşulları insan hayatını bu denli tehdit edebilmektedir. Göçle İstanbul'a gelen ve insan onuruyla örtüşmeyen barınma koşullarında yaşayan tersane işçileri, neo-liberal ekonominin en uç halkası olan taşeronluk sistemi içinde cesetlere dönüşebilmektedirler.⁴

Pozitif özgürlük yasalarda var olan hakların herkes için ulaşılabilir ve uygulanabilir yapabilirlikler haline gelmesine vurgu yapar. Bu nokta dillenesi gereken ama çoğunlukla sessizlik içinde gözardı edilen bir durumdur. Özgürlük yalnızca yasalarla kısıtlanmayan alanlarda sahip olduğumuz bir biçimde tanımlanamaz. Özgürlük gerçekten imkâna dönüşebilme potansiyeli taşıma durumunda kullanılabilir. Ne Green'in örnek verdiği İrlanda çiftçileri, ne de bugün İstanbul'da Tuzla'daki tersanelerde çalışan taşeron işçiler için gerçek anlamda bir özgürlükten bahsetmek mümkündür. Green'in belirttiği gibi anlaşmanın parçası olmayı reddettiğin noktada eğer kişiyi ve ailesini bekleyen açıklıksa, anlaşmanın eşit bir biçimde özgür iradeleriyle taraflarca gerçekleştirildiğinden bahsetmek gerçek durumu yansıtmaz.

İnsan doğasının toplumdan bağımsız şekillenemeyeceğini düşünen T. H. Green'e göre topluma tam manasıyla ahlâki bir katılım insanın kendini geliştirdiği en üst noktadır ve özgür bir toplumun nihai hedefi bunu sağlamak olmalıdır. Sabine ve Thorson'un da dile getirdiği gibi bu toplum anlayışı, herkesin katıldığı bir toplum (1973: 657) anlayışıdır ve siyasetin temel amacı da böylesi bir ahlâki gelişimi mümkün kılacak toplumsal koşulları sağlamak olmalıdır.

HAKLARIMIZI YAPABİLİRLİKLER HALİNE GETİRMEK

Bu noktada yukarıda tekrarladığımız “haklarımızı yapabilirlikler haline getirmek” cümlesinin ne anlama geldiğini ve buna bağlı olarak da “özgürlük olarak gelişim” perspektifi çerçevesinde yapabilirlik yaklaşımını özetlemek gerekmektedir.

⁴ Kot işçilerinin uyguladıkları taşlama nedeniyle halk arasında “kumlama hastalığı” olarak bilinen Silikozis hastası olmaları yine benzer bir örnektir. Çoğu altı ayla iki yıl arası sigortasız çalışan bu işçiler çaresizlikle ölümle yüzyüze geliyorlar ancak bu noktada vurgulanması gereken tıpkı tersane işçileri gibi çoğu göçle İstanbul'a gelen bu işçilerin halihazırda var olan iş güvenliği yasalarına rağmen sonucu ölümle noktalananacak bir şekilde hastalanmakta olduklarıdır.

UNDP 1990'ların başından beri gelişmenin yalnızca ekonomik gelişme ya da büyüme olarak algılanmaması gerektiğini ve yoksulluğu azaltma ve yok etme için yeterli olmadığını belirtir. İnsan merkezli kalkınma anlayışının geliştirilmesi yönünde çaba harcar. Bu bağlamda Kalkınma Programı, insani gelişim seviyelerini belirlemek için her bireyin yaşam kalitesini örneğin eğitimi ve beklenen yaşam süresini de içine alan insani gelişim endeksini (Human Development Index–HDI) geliştirir. Endeks çok temel verilerden yola çıkarak oluşsa da karşılaştırma imkânı sağlayabildiği ve insan gelişimi ile ülkeler arasındaki uçurumları gösterebilmesi açısından önemlidir. Örneğin yalnızca beklenen yaşam süresi bile yeryüzünde var olan eşitsizliği göstermesi açısından oldukça çarpıcı veriler sunmaktadır. İnsani Gelişim Endeksi'nin 2009 verilerine göre gelişmişlik seviyesi ilk sırada olan İzlanda'da beklenen yaşam süresi 2005 verilerine göre 81,5 yıl, sekizinci sıradaki Japonya'da 82,3 yıl iken son sıradaki (177. sırada) Sierra Leone'de 41,8 ve 165. sırada Zambia'da 40,5 yıldır (<http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009/>). Bir tek bu veri üzerinden düşündüğümüzde bile insanlar arasındaki çarpıcı eşitsizlik ortaya çıkmaktadır. İnsan yaşamının süresi doğulan ülkeye göre yarı yarıya azalmaktadır. Bizim kontrolümüz dışında gerçekleşen nerede doğduğumuz; örneğin İzlanda'da ya da Sierra Leone'de, doğduğumuz anda ortalama ne kadar uzunlukta bir yaşam yaşayacağımızı belirlemektedir. Benzer bir biçimde bu yaşamın kalitesi de nerede doğduğumuzla şekillenir. Bir ülkenin içinde nerede doğduğumuz, hangi aileye doğduğumuz aslında hayatımızı şekillendiren nasıl yaşadığımızı belirleyen noktalardan biridir: Türkiye örneği üzerinden düşünürsek Batman'da ya da İstanbul'da doğmak; İstanbul'da Ulus'ta ya da Sultanbeyli'de doğmak gibi.

Makalenin başında da belirtildiği üzere UNDP, 1997'den bu yana önceki yoksulluk ölçümlerinden daha kapsamlı olan “Yoksulluk Endeksi”ni de yayınlamaktadır. Kalkınmanın insani boyutunu öne çıkarmaya çalışan bu endekslerin şekillenmesinde Amartya Sen ve Martha Nussbaum'un geliştirdiği “Yapabilirlik Yaklaşımı” (Capability Approach)⁵ önemli bir rol oynamıştır.

5 Martha Nussbaum'un yapabilirlik listesi çerçevesinde ele aldığım ve yoksulluğun daha temel yapabilirlikleri nasıl kısıtladığına odaklandığım makale için bkz. “Yapabilirlik Yaklaşımı ve Yoksulluk: Söylenenler, Söylenemeyenler ve Yapabilirlikler”, *Kemali Saybaşılı'ya Armağan İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar*, İ. Akça ve B. Ülman (der.), Bağlam, İstanbul ve bkz. Pınar Uyan Semerci (2007), “Yoksullukla Mücadelede Amaç Ne Olmalı? Yapabilirlikleri Arttırmayı Hedeflemek”, *Amargi* 6, s. 22-5. Yapabilirlik Yaklaşımı üzerine şu ana dek çıkmış tüm yayınlar ve bu konuyu farklı boyutları ile inceleyen araştırmacılarla ilgili detaylı bilgi için bkz. The Capability Approach internet sayfası (<http://www.fas.harvard.edu/~freedom/s/>).

Türkiye’de ise yapabilirlik yaklaşımı çalışmaları oldukça sınırlıdır ve akademinin dışında da neredeyse yok denecek noktadadır. Oysa ki yaklaşımın çıkış noktası, hedefi ve zenginliği teorik ve pratiğin özellikle yoksullukla mücadele ve sosyal politika gibi alanlarda birbirinden asla kopuk olamayışını göstermesidir. “Yapabilirlik” kavramını ilk olarak Amartya Sen ortaya atar. Sonrasında hem Amartya Sen hem de Martha Nussbaum “yapabilirlik yaklaşımını” geliştirir. Sen, özetle “yapabilirlikler”i insanların refahını sağlamak amacıyla eşitsizliklerin daha doğru bir biçimde ölçülmesi için genel bir çerçeve olarak önerirken, Martha Nussbaum yapabilirlik yaklaşımını insani bir yaşamın kriterlerini belirlemek amacıyla daha spesifik bir şekilde geliştirir ve “yapabilirlikler listesi”ni sunar. Bu makale çerçevesinde ise yapabilirlikler yaklaşımının temel prensiplerini aktarmak açısından yalnızca Amartya Sen’in geliştirdiği yaklaşıma değinilecektir.

Nobel ödüllü ekonomist Amartya Sen, 1979’da Stanford Üniversitesi’nde verdiği Tanner Konferansı’nda siyaset biliminin, ekonominin, felsefenin adalet ve eşitlik üzerine yıllardır sürdürdüğü tartışmaya “Neyin Eşitliği?” (1980) sorusuyla katkıda bulunur. Sen, bu soruyla beraber bizleri eşitsizliğin değerlendirmesinde “yapabilirlik” kavramıyla tanıştırır. Sen’e göre her bireyin iyi-olma halini ya da refahını (well-being) sağlamak ancak ve ancak o bireyin “yapabilirliklerine-olabilirliklerine” odaklanmakla mümkündür. İnsanlar için refahın ne anlama geldiği ve bunu sağlamak için gerekenler değişebilir. Ancak eşitsizliklerin tespitinde önemli olan her kişinin yapabildiklerini belirlemek gerektiğidir. Daha önce geliştirilmiş olan faydacı (utilitarian) ve kaynak temelli (resource-based) kalkınma perspektiflerini eleştiren Sen, yapabilirlik yaklaşımını bu iki yaklaşımda gördüğü sorunları ve eksikleri giderebilmek için önerir. Sen’e göre insanların memnuniyetlerini ölçü alan faydacı yaklaşım, insanların gerçek refah seviyelerini bize göstermez. Sen, “uyarlanan tercihler” (adapted preferences) kavramıyla bize yoksul ancak şikâyet etmeyen, memnun ya da mutlu olduklarını ifade edenlerin, kendi durumları hakkında tam doğru bir bilgiyi veremeyeceklerini söyler (1985: 21). Sen, her kişinin kendi konumuyla ilgili sahip olduğu düşünceleri önemser ancak yalnızca kişisel tatmin ya da memnuniyet üzerinden refah ölçümünün bize sağlıklı bir değerlendirme veremeyeceğini belirtir. Refahın tespitinde objektif ve sübjektif kriterler olması gerektiğini ve bu iki kriterin de sağlıklı bir ölçüm için göz önüne alınması gerektiğini söyler.

Kaynak temelli yaklaşım ise gelir ve kaynakları temel alarak insanların refahını kişi başına düşen gelir üzerinden ölçer. Sen’e göre kaynaklar ancak

araç olarak hizmet ettikleri sürece önemlidir. Verili kaynaklarla kişilerin neler “yapabildiğini” değerlendirmek asıl ölçü olmalıdır. Sen kişilerin aynı kaynakları kişisel ve sosyal farklılıklar nedeniyle farklı yapabilirliklere dönüştürebildiklerini belirterek, kaynak temelli yaklaşımların gerçek refahı ölçmede yetersiz kaldığını belirtir. Sen, hamile bir kadın ya da engelli bir kişi örnekleriyle aynı yapabilirliklere ulaşmak için çok daha fazla kaynağa ihtiyaç duyulabileceğini ve refah seviyesinin tespiti için bu farklılıkların dikkate alınması gerektiğini belirtir. Hamile bir kadın aynı yapabilirliklere sahip olmak için hamile olmayan bir kadına göre daha fazla gıdaya ihtiyaç duymaktadır. Engelli bir kişi yürüyebilmek için sağlam bir bedene sahip olan bir kişiye göre bir araca –örneğin tekerlekli sandalyeye– ihtiyaç duymaktadır. Böylece Amartya Sen bize yapabilirliklere odaklanarak, bu farklı ihtiyaçları da içeren bir yaklaşım önerir. Ayrıca sadece bu kaynağı vermek de yeterli değildir. Tekerlekli sandalye için gereken alt yapı koşulları da sağlanmalıdır. Sen’e göre verilen kaynağın gerçekten yapabilirlik haline gelip gelmediğine bakmamız gereklidir.

Yapabilirlik yaklaşımı insanların refah seviyesini ölçmek için gerçekten neler yapabildiklerine, nasıl bir hayat sürebildiklerine bakmamız gerektiğini söyler. Kişilerin yapabilirlikleri ve olabilirlikleri sağlandıktan sonra eylemin gerçekleşmesi “yapma ve olma” (functionings-doings and beings) kişilerin kendi isteklerine bırakılmalıdır. Sen’e göre yapabilirliklerin eyleme dönüşüp dönüşmemesi kişilerin tercihidir. Yapabilirlikler kümesindeki yapabilirliklerden hangisinin gerçekleştirileceği kişinin tercihinin bırakılmalıdır (Sen, 1987: 36; Nussbaum, 1999: 43). Örneğin okuma yazmayı öğrenmiş bir kişi, okuma yapabilirliğine sahip olsa da okumamayı tercih edebilir. Ancak yapabilirlik kümesi bu ve benzeri yapabilirlikleri içerdikçe kişiye gerçek anlamda bir özgürlük sunar. Sen, yeterli gıda olmadığı için açlık çeken bir kişiyle oruç tutan ya da açlık grevi yapan kişi arasındaki farkın altını çizmeye çalışır. Sen’e göre sonuçta bu iki kişi de açlıkla ve açlığın sonuçlarıyla karşı karşıyadır ancak ilkinde yapabilirlik kümesi çok daha dardır. Kişinin yemek yeme imkânı yoktur, kendi isteği ile yemek yememe kararını almamıştır. Yani her iki kişi de yemek yeme eylemini gerçekleştirmemiştir ancak yeterli gıda olmadığı için yemek yiyemeyen kişinin yapabilirlik şansı da yoktur. Oysa açlık grevi yapan ya da oruç tutan kişi bu yapabilirliğe sahiptir. Ama bu yapabilirliği eyleme dönüştürmeyi seçmez, tercihi yememektir. Sen, bu tercihe saygı duyar. Ona göre hedef, yapabilirlik kümesini mümkün olduğunca genişletmek ve sonrasında insanlara kendi tercihlerini kullanma imkânı vermektir

(Sen, 1993: 30). Sen, kalkınmanın yalnızca insanların sahip olabildiği kaynakları arttırmayı hedeflemesini eleştirirken asıl gelişimin insanların yapabilirliklerini arttırmak yani seçme şanslarını, farklı imkânları sunarak özgürlük alanlarını genişletmek olduğunu söyler. Sen'e göre gerçek bir kalkınma, insanın özgürlüklerini ve olanaklarını arttırmalıdır.

Yapabilirlik yaklaşımı insan yaşamının ve ihtiyaçlarının çeşitliliğine cevap vererek, insani gelişimin sağlanmasını hedefler. Sen'e göre amaç yapabilirlikleri geliştirmek için gerekli şartları oluşturmaktır. Ancak bu yapabilirliklerin nasıl gerçekleşeceği ya da gerçekleşip gerçekleşmeyeceği kişilerin kendi toplumsal çevrelerine de bağlı olarak onların tercihlerine bırakılmıştır. Sen, insanların refahını belirleyen farklılıkları kişisel farklılıklar, çevresel farklılıklar, toplumsal değişkenler, sosyal ilişkilere dayanan farklılıklar ve aile içindeki dağılıma bağlı farklılıklar olarak sıralar (Sen, 1999: 70-1). Yapabilirlik yaklaşımı bu noktadan hareketle insani gelişimin evrensel boyutuyla bu çeşitliliklere ve farklılıklara duyarlı bir anlayışı bir araya getirmeye çalışır. Yapabilirlik yaklaşımı tüm detayları belli net bir teori değildir. Farklılıkları, yerellikleri içine almaya çalışan evrensel yereli birleştirmeye çalışan bu yaklaşım yukarıda da tartışmaya çalıştığımız üzere eşitliğin aynılık anlamına gelmediğini, aksine temel yapabilirliklerin herkesçe eşit bir biçimde yaşanabilmesinin farklılıkların farkındalığından geçtiğini vurgular. Haklarımızı yapabilirlikler haline getirmek işte bu açıdan çok önemlidir. Her bir bireyin eşit olarak sahip olduğu haklar kişisel, toplumsal, sınıfsal ve kültürel farklılıklardan dolayı aynı şekilde yapabilirliğe dönmez.

Yapabilirlik yaklaşımının yoksulluk çalışmaları açısından bir başka ele alınması gereken noktası ise etik ya da normativ bireyseldir (Robeyns, 2003). Bu etik bireysellik yapabilirlikler açısından her bireyin yapabildiklerine odaklanmayı gerektirir. Bu nokta aslında aile içindeki adaletsiz dağılımla ilgili Amartya Sen'in belirttikleriyle de bağlantılı düşünülebilir. Sen aile içindeki kaynak dağılımındaki adaletsizliğin altını çizerek, hanehalkı verilerinin güvenilirliğini Hindistan örneği üzerinden sorgular. Sen'e göre yapabilirlik yaklaşımı hanehalkı yerine her insanın yapabilirliklerini saptamayı ve arttırmayı düşünmelidir. Ancak bu şekilde aile içinde yaşanan adaletsizlikler ortaya çıkar. Sen'e göre her bireyin refahını sağlamak ancak ve ancak o bireyin "yapabilirliklerine-olabilirliklerine" odaklanmakla mümkündür. İnsanlar için refahın ne anlama geldiği ve bunu sağlamak için gerekenler değişebilir. Ancak eşitsizliklerin tespitinde önemli olan her kişinin yapabildiklerini belirlemek gerektirir.

Yoksullukla mücadelede etkin politikalar, ancak ve ancak yoksulluğun nasıl ortaya çıktığını, nasıl yaşandığını ve nasıl devam ettiğini doğru bir biçimde anlayarak üretilebilir. Sen, yoksulluğu temel yapabilirlikten yoksun olma durumu olarak tanımlar. Yoksulluk çalışmaları açısından yapabilirlik yaklaşımı insan hakları ve temel ihtiyaçlar yaklaşımlarıyla beraber kullanılarak yoksulluğun daha iyi anlaşılması ve çözüm yollarının gelişmesinde önemli bir katkıda bulunur. Aslında yapabilirlik yaklaşımı, daha insanca bir yaşamın hangi yapabilirlikleri içermesi gerektiği sorusuyla yoksul insanların olduğu kadar her insanın yaşamını ve özgürlüklerini de tartışmaya açar.

Hastalıklar ve yeterli gıdayı alamama yaşamda yapabilirlikleri ve olabirlikleri belirleyen en temel noktadır. İyi bir yaşam tabii ki yalnızca fiziksel olarak sağlıklı olmakla ya da en temel ihtiyaçların karşılanmasıyla sınırlanmaz. Ancak sağlıklı bedenlere sahip olma her toplumda yaşama devam etmek için ön koşuldur. Fiziksel olarak sağlıklı olmak “her öznenin kendi değer verdiği hedefleri gerçekleştirmek için farklı şekillerde eyleme geçmesini sağlayan” en temel koşuldur (Doyal ve Gough, 1991: 54). Nefes alabilmeye devam etmek için bu temel ihtiyaçları yerine getirmek gerekmektedir. Yapabilirlikleri anlatmak için verdiğim örneğe geri dönecek olursak kişi gerekli besine ulaşabildiği zaman açlık grevi yapma ya da oruç tutma kararından bahsedilebilir. Şartlar gereği açlık çeken kişinin iradesinden bahsedilemez. Tabii ki fiziksel ihtiyaçları karşılamak zorunlu ancak yeterli bir durum değildir. Temel ihtiyaçlar yaklaşımı ve yapabilirlikler yaklaşımı birbirini destekler biçimde kullanılabilir.⁶

Bu bağlamda hakları yapabilirlikler haline getirmekle kast ettiğimizi net olarak ortaya koymaya çalışırsak: Var olan hakları gerçek yapabilirliklere dönüştürmek ne demektir? Yasada var olan haklarımıza ulaşmak; onları kullanabilmek; onları herkes için gerçekleştirebilecek imkânlar haline getirmek demektir. Bu tabii ki sadece Türkiye’de karşılaştığımız bir sorun değildir. Yukarıda belirttiğimiz üzere İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde var olan hakları tüm insanlar için gerçek yapabilirliklere dönüştürmeyi başarmış olsak bu makaleyi yazma gereği de ortadan kalkardı. “Her insanın, yiyecek, giyecek, konut, sağlık hizmetleri ve gerekli toplumsal hizmetler de içinde olmak üzere; kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahını sağlayacak uygun bir yaşam düzeyine hakkı vardır” ifadesi ne yazık ki tüm insanlar için yapabilirlik anlamına gelmemektedir.

6 Güvenceli asgari gelir kurumu bu açıdan önemli bir projedir. Güvenceli asgari gelir kurumunun hukuk sistemlerine girişi üzerine detaylı bir çalışma için bkz. Balcı (2007); Türkiye’ye uyarlama denemesi için Buğra ve Sınmazdemir (2004).

SONUÇ YERİNE

Son yaşanan ekonomik krizden önce nüfusun yüzde 18,56'sının yani yaklaşık 13 milyon insanın yoksulluk altında yaşadığı Türkiye'de yoksullukla nasıl mücadele edileceği ve yoksulluğu insan hakları ihlali olarak kavramlaştırmanın önemi daha da ön plana çıkmaktadır (TÜİK, 2007 Yoksulluk Çalışması). Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD) Türkiye'nin aralarında bulunduğu 21 ülkede yaptığı "Bir Bakışta Toplum" adlı araştırmanın verileri ise çocuk yoksulluğunun genel yoksulluk oranını yüzde üç geçtiği yönündedir (OECD, Society at a Glance 2009). Ne yazık ki ortaya çıkan tablo, çocukların bu yoksulluğu daha da şiddetli yaşamakta olduğunu göstermektedir. Özellikle çocuklar açısından pozitif özgürlükler perspektifinde düşünmek çok önemlidir. Çocukların şu anki yapabilirlikleri kadar gelecekteki yapabilirlikleri de tehdit altındadır.

Gelinen noktada, yoksullukla mücadele projelerinin kendilerini değerlendirme, hedefleri ve ulaşılan noktalar arasındaki farkı ele alma gibi iç kontrolleri tüm dünyada ama özellikle Türkiye'de oldukça sınırlıdır. "İyi niyet"; "yüce gönüllülük" ve "hayırseverlik" bağlamında ele alınan projelerin çoğu zaman değerlendirilmesi bile öngörülmemektedir ya da yardımının "hak eden" yoksullara ulaşıp ulaşmaması projenin başarılı olup olmadığına dair tek ölçüt olarak kullanılmaktadır. Tabii ki kaynaklar ve kaynakların dağılımı önemlidir ancak bu kaynakların nasıl gerçek yapabilirliklere, olabilirliklere dönüşebildiği mutlaka düşünülmelidir. Bu noktada yapabilirlik yaklaşımı bize aslında oldukça önemli bir bilgi kaynağı sağlayabilir. Aynı şekilde hakların geliştirilmesi, yeni hakların yasalarda yer alması önemlidir ancak bunların gerçekte nasıl yapabilirliklere dönüştüğü ya da kimler için dönüşebildiği değerlendirilmesi gereken bir noktadır. Örneğin bir yerden bir yere gidebilme oldukça önemli bir yapabilirlik, bir özgürlüktür. Aynı yerde ve yaklaşık aynı yoksulluk seviyesinde yaşayan iki kişiden biri engelli ise; tekerlekli sandalye, engelli ve bu sandalyeyi kendisi alamayacak durumda olan bir kişi için oldukça hayati bir kaynaktır. Ancak bu kaynak tek başına yeterli değildir. Bu tekerlekli sandalyenin eve girip çıkmasına ya da sokakta ilerlemesine imkân verecek bir altyapı yoksa sorun hâlâ ortadadır. Kişinin farklı ihtiyaçlarını gözönüne alan bir yaklaşım şarttır. Türkiye'de sıklıkla yaşanan sıkıntılardan biri elde edilmiş hakların-yasalarda var olan hakların gerçek yapabilirliklere dönüşmesi noktasındadır. Var olan haklarımızı ne derecede gerçekten yapabilirlikler haline getirme şansımızın olup olmadığı çok önemlidir. Yasal olan haklarımıza pratikte erişimin olanaksızlığı ve bu hakları yapabilirliklere dönüştü-

rememe ne yazık ki yoğun olarak gözlemlendiğimiz bir durumdur. Bunun toplumsal ve kurumsal boyutları da vardır.

Yoksulluğun kişilerin bireysel başarısızlıklarından dolayı değil, daha yapısal sorunlardan kaynaklandığını, yasada var olan haklara eşit bir biçimde erişimlerinin olmadığını ve yoksul kesimlerin bu yapısal sorunları kendi çabalarıyla değiştiremeyeceklerini söyleyebilmek önemli bir adımdır. Yoksul kişileri hakları ihlal edilmiş kişiler olarak görerek, insanca yaşamının şartlarını sağlamanın hem devletin hem de uluslararası kurumların görevi olduğunu savunmak yoksulluğa bakışı ve yoksulluğu önlemeyi hedefleyen politikaları temelden değiştirebilecek bir gücü içinde barındırır. Bu bağlamda Ağustos 2009’da Avrupa Konseyi İnsan Hakları Yüksek Komiserliği’nin mevcut ekonomik krizin, devletlerin bütçelerini özellikle insan hakları ile uygun olarak şekillendirmesinin önemli hale getirdiğini belirtmesi de önemlidir [http://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=PR612(2009)]. Devletlerin politikalarını ve bütçe kararlarını ekonomik ve sosyal hakları gerçek yapılabirliklere dönüştürme amacıyla insan hakları yaklaşımının savunuculuk, izleme gibi temel araçlarıyla yönlendirmeye ve denetlemeye çalışmak hayati önem taşır. Yoksulluğun insan hakları ihlali olarak kavramsallaştırılması yoksulluğun önlenmesinin garantisini vermez. Ancak bu garantinin olmaması dünyanın dört bir yanında nasıl insan hakları çerçevesinde sürdürülen çabanın değerini azaltmıyor, aksine arttırıyorsa; yoksulluğun önlenmesi yönünde hak taleplerinin yollarını aramak ve hakları gerçek yapılabirliklere dönüştürmek için uğraşmak yoksulluk olgusu var olduğu sürece tüm insanlar için yılmadan sürdürülmesi gereken bir mücadeledir. Bu mücadeleyi yapılabirlikler perspektifinden sürdürmek özellikle çocuklar, gelecek nesiller için hayatları hakkında gerçekten “seçim” yapabilmeleri, “özgür” olabilmeleri yönünde bir değişim yaratabilir. *Dev ve cüce* adımlarıyla değil, kişilerin kendi tercih ettiği adımlarla yürüyebilmek gerçek bir özgürlüktür.

KAYNAKÇA

- Alkire, Sabina, *Valuing Freedoms: Sen’s Capability Approach and Poverty Reduction*, Oxford University Press, New York, 2002.
- Balcı, Şebnem Gökçeoğlu, *Tutunamayanlar ve Hukuk*, Dost, Ankara, 2007.
- Beetham, D., “What future for Economic and Social Rights?”, D. Beetham (der.), *Politics and Human Rights* içinde, Blackwell, Londra, 1995.
- Berlin, I., “Two Concepts of Liberty”, Isaiah Berlin (1969), *Four Essays on Liberty* içinde, Oxford University Press, Oxford, 1958.

- Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder, *New Poverty and The Changing Welfare Regime of Turkey*, UNDP, Ankara, 2003.
- Buğra, Ayşe ve N. Tolga Sınmazdemir, *Yoksullukla Mücadelede İnsani ve Etkin Bir Yöntem: Nakit Gelir Desteği*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu Araştırma Raporu, İstanbul, 2004.
- Butler, J., E. Laclau ve S. Žizek, *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*, Verso, Londra, 2000.
- Donald, Alice ve Elizabeth Mottershaw, *Poverty, Inequality and Human Rights: Do human rights make a difference?*, Joseph Rowntree Foundation, New York, 2009.
- Doyal, Len ve Ian Gough, *A Theory of Human Need*, The Guilford Press, New York, 1991.
- Dunne, Tim ve N. J. Wheeler (der.), *Human Rights in Global Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Eze, Emmanuel C., *Achieving Our Humanity: The Idea of the Postracial Future*, Routledge, New York-Londra, 2001.
- Hak ve Cinsiyet*, Körber Vakfı'nın 8. Türk-Alman Sempozyumu, Körber Vakfı, Hamburg, 2003.
- Harris, P. ve J. Morrow (der.), *T. H. Green: Lectures on The Principles of Political Obligation, and Other Writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Marshall, T. H. ve T. Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2006.
- Mouffe, Chantal, *The Return of the Political*, Verso, Londra, 1997.
- Nussbaum, Martha C. ve Amartya Sen (der.), *The Quality of Life*, Oxford University Press, Oxford, 1993.
- Nussbaum, Martha C. (1999), "Women and Equality: The Capabilities approach", *International Labour Review*, 138 (3), s. 227-45.
- , *Sex and Social Justice*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- , *Women and Human Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- OECD, Society at a Glance 2009 - OECD Social Indicators http://www.oecd.org/document/t/24/0,3343,en_2649_34637_2671576_1_1_1_1,00.html
- OHCHR, *Human Rights and Poverty Reduction: A Conceptual Framework*, UN, New York ve Cenova, 2004 (<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Poverty-Reductionen.pdf>)
- O'Neill, Onora, *Towards Justice and Virtue*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- , *Bounds of Justice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Özdek, Yasemin (der.), *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara, 2002.
- Pogge, Thomas, "Amartya Sen on Poverty", www.isanet.org/archive/pogge.html ISA, Chicago, 2001a.
- (der.), *Global Justice*, Blackwell, Oxford, 2001b.
- , *World Poverty and Human Rights*, Polity Press, Cambridge, 2002.
- Robeyns, Ingrid, "Sen's Capability Approach and Gender Inequality: Selecting Relevant Capabilities", *Feminist Economics* 9 (2 ve 3), 2003, s. 61-92.
- Sabine, G. ve T. Thorson, *A History of Political Theory*, Holt, Rienart Winston, 1973.

- Sen, Amartya K., “Equality of What?”, Sterling M. McMurrin (der.), *The Tanner Lectures on Human Values* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.
- , *Commodities and Capabilities*, Elsevier Science Publishers B.V., Amsterdam, 1985.
- , “The Tanner Lectures: The Standard of Living”, G. Hawthorn (der.), *The Standard of Living*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
- , *Inequality Reexamined*, Harvard University Press, Mass, 1992.
- , “Capability and Well-being”, M. C. Nussbaum ve Amartya K. Sen. (der.), *The Quality of Life*, Oxford University Press, Oxford, 1993.
- , *Development as Freedom*, Knopf Press, New York, 1999.
- , “Elements of a Theory of Human Rights”, *Philosophy and Public Affairs* 32 (4), 2004, s. 315-356.
- Shue, H., *Basic Rights*, Princeton University Press, Princeton, 1980.
- Şenses, Fikret, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- TÜİK Haber Bülteni 2007, Yoksulluk Analizleri Sayı 192, <https://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=2080> 5 Aralık 2008.
- UNDP (2005), Human Development Report: International cooperation at a crossroads: Aid, trade and security in an unequal world. (<http://www.undp.org>) <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009/>

Türkiye’de Yoksulluk, Yoksullukta Değişmeler ve Sosyal Hizmetlerin Artan Önemi

ABDULLAH KARATAY

GİRİŞ

Türkiye’de özellikle 1980’li yıllarla birlikte olağan dışı hızlanan bir toplumsal değişime tanık oluyoruz. Bir yandan kırsal yapının çözülmesine paralel olarak gelişen olağan göç süreci ve kentlerde biriktirdiği büyük işsiz kitle, diğer yandan ağırlıklı olarak Güneydoğu bölgesinden başlayan zorunlu göçle kentlere sığınan işsiz nüfus Türkiye’nin sosyal dokusunun yeniden şekillenmesi sürecini başlattı. Bu süreçte diğer önemli bir faktör ise eş zamanlı olarak gelişen devletin ya da daha doğru bir tabirle kamunun sosyoekonomik sorumluluklarını azalttığı neo-liberal politikaların 1980’li yıllardan itibaren devlete egemen olmaya başlaması ve bu yapılanma sonucu ortaya çıkan işsiz kitlelerdir. Dolayısıyla bir yandan toplum değişirken diğer yandan da devlet örgütlenmesinde önemli dönüşümler eş zamanlı olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.

Toplum katında ortaya çıkan dönüşümü anlatmak için kullanılacak temel kavramlardan biri yoksulluktur. Yoksulluk özellikle kentsel mekânlarda yani görünür alanlarda önemli bir toplumsal sorun olarak gündeme oturmuştur. Son yıllarda Türkiye’nin tarihinde savaş dönemleri hariç daha önce görülmeyen çapta çok çeşitli “yoksulluk halleri” ve yeni yoksul insan tipleri ile karşı karşıya kalınmaktadır. Artık yoksulluk sokakta yaşayan insanlar, evsizler, şiddet gören kadınlar, şiddet ve suça sürüklenen çocuklar, sokaklarda çalışan insanlar gibi yaygın insan kategorileri şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Yoksullaşmanın arttığı ve derinleştiği bir dönemde devletin aldığı önlemler sorunu ortadan kaldırma perspektifinden oldukça uzak görünmekte-

dir. Kitlesel yoksulluğun devlet tarafından kabul edildiğini gösteren ilk devlet refleksi olan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları'nın (SYDV) 1986 yılında kuruluşu ve bu kurumların “hayırseverlik mantığına” dayalı niteliği devlet yoksulluk ilişkisini de gösteriyordu. Yoksullar “yurttaşlar cemaatinin” eşit üyeleri değil, toplum denen muhayyilenin dışında, kim oldukları tam olarak bilinmeyen bir “fakir-fukara” kitlesi olarak görülüyordu. O “fakir-fukara” ile devlet düzenli olarak ilişki kurmak yerine, bu kitleyi her defasında ihtiyacını yeniden ispat etmek zorunda olan bir yabancı gibi algılıyordu. Her defasında yoksulluğunu ispat eden “fakir-fukara”ya her defasında bir defaya mahsus yardım yapılarak yoksullukla uğraşmakta ancak yoksulluğun yok edilmesi sürekli olarak ertelenmektedir. Ancak kurulduğu 1986 yılından beri SYDV müracaatçılarında sürekli bir artış görülmektedir. Yoksulluğun derinleşmesi ve yeni bir yapıya bürünmesinin en önemli barometresi bu vakıfların yardım ettiği yoksul kesimlerin yoksulluğunun süreklileşmesi ve bu kesimin sürekli artmasıdır.

Gelir yoksunluğu nedeniyle ortaya çıkan yoksullukla mücadele eden temel kamu aygıtı SYDV olduğu için ve SYDV yoksullara ihtiyaçları oranında ve düzenli bir sosyal yardım sağlamadığı için devletin sosyal yardım sistemi yoksulluk karşısında son derece güçsüz kalmaktadır. Yoksulluğun maddi olmayan veçheleri için ise genellikle Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nun (SHÇEK) bakım, rehabilitasyon ve güçlendirme hizmetleri, belediyelerin maddi ağırlıklı (kömür, giysi, vs.) hizmetleriyle Deniz Feneri Derneği benzeri sivil toplum örgütlerinin yardımları öne geçmektedir. Bu arada sağlık hizmeti için sağlanan Yeşil Kart sistemini de belirtmekte fayda var.

Bu çalışmada öncelikle son yıllarda ortaya çıkan ve derinleşen yoksulluk olgusunun görünümleri ve kamunun buna karşı geliştirdiği yöntemler tartışılacaktır; fakat çalışmanın esas amacı özellikle sosyal hizmetler ve yoksullara yönelik hizmetlerin ilişkisini anlamaya çalışmaktır. Bu nedenle öncelikle gerek sosyal bilimler ve gerekse kamuoyunda ortak bir kullanımı olmayan sosyal hizmetler kavramı, bu kavramın sosyal güvenlik literatürü içindeki yeri, sosyal yardımla ilişkisi üzerinde durulacaktır. Böylece daha sonra bakılacak yoksulluğun olgusal çeşitlenmesinin daha kolay anlaşılacağı düşünülmektedir.

Yoksulluğun çok boyutlu bir sorun olmasına rağmen en temel görünüşünün “gelir yoksunluğu” olduğu bilinmektedir. Ancak gelir yoksunluğunun süresi, boyutu ve ailenin sahip olduğu diğer kaynaklara bağlı olarak çok çeşitli başka dışlanmalar da gündeme gelmektedir. Dolayısıyla yoksulluk esas

olarak maddi kaynaklı bir sorun olmakla birlikte sadece maddi boyutuyla anlaşılabilecek bir sorun değildir. Gelir yoksunluğunun süresinin uzamasına bağlı olarak, yoksul insanların toplumsal hayata katılımlarında azalma yaşanır; sağlık, eğitim, konut, eğlence gibi alanlarda da dışlanmalar kendini gösterir. Bu nedenle yoksulluk süreç içinde karşımıza toplumsal yaşamdan dışlanma sorunu olarak çıkmaya başlar. Çalışmada bu sürecin betimlenmesi amacıyla da yerel yönetimler, SHÇEK ve sivil örgütlerin özel ihtiyaç gruplarına (özellikler, şiddete maruz kadınlar, sokakta çalışan çocuklar, vs.) yönelik çeşitli çalışmalarına bakılacaktır. Ancak bu alandaki kurumlar, işleyiş, kavramsallaştırmalar, yaklaşımlar ve kurumlar arası ilişkiler konusunda bilinen belirsizlikler nedeniyle öncelikle bazı kavramlardan ne anlaşıldığı açıklanmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede öncelikle yoksulluk, yeni yoksulluk, sosyal güvenlik ve sosyal hizmetler gibi bazı kavramlar ve bunların ilişkilerine bakılacaktır. Daha sonra da Türkiye’de temel yoksulluk dinamiklerinden biri olarak göç olgusu ve buna bağlı sorunlar irdelenecektir. Ardından ise yoksulluğun yeni bir forma yani yeni-yoksulluğa dönüşümüne ilişkin veriler incelendikten sonra, yeni-yoksulların sosyal hizmetlerle olan ilişkisi (ziliği) anlaşılmaya çalışılacaktır. Ancak bundan önce mesleki yardım ve rehabilitasyon hizmetleri olarak sosyal hizmetler ve sosyal yardımın sosyal alanın gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan ayrışma sürecine de değinilecektir.

Sosyal hizmetler sadece yoksulluk nedeniyle ve doğrudan yoksulluğu önleyici amaçla verilen hizmetler değildir.¹ Ancak uygulamada hem dünyada hem de Türkiye’de sosyal hizmet kurumları genellikle yoksulluk içinde bulunan kişi ve gruplara yönelik hizmetler sunmaktadır. Bu nedenle yoksul sayısındaki artışa bağlı olarak sosyal hizmetleri organize etmek ve sunmaktan sorumlu Türkiye’deki tek kurum olan SHÇEK hizmetlerinin artması beklenmektedir. Fakat birçok sosyal kurumun ilgilendiği yoksul sayısında büyük artışlar olmasına yani sosyal hizmetlerin yeni birçok olası müracaatçısı ortaya çıkmış olmasına rağmen SHÇEK’in kapasitesinde kayda değer bir genişleme olmadığı görülmektedir. Buna karşılık “sosyal hizmet” üreten dinsel ya da se-

1 Sosyal hizmetlerin bir gelir eşitleme aracı olmadığını, bunu aşan daha geniş bir işleve sahip olduğunu T.H. Marshall erken sayılabilecek bir dönemde 1940’lı yıllarda şöyle tespit etmektedir: “Sosyal hizmetlerin genişlemesi, özellikle bir gelir eşitleme aracı değildir. Böyle olabilir de, olmayabilir de. Bu nokta nispeten önemsizdir; sosyal politikanın farklı bir bölümüne aittir. Burada önemli olan, medeni hayatın somut dayanaklarının genel olarak zenginleşmesi, riskin ve güvensizliğin genel olarak hafifletilmesi, her seviyede –sağlıklı ile hasta, çalışan ile işsiz, yaşlı ile genç, bekâr ile aile babası arasında– eşitsizliklerin azaltılmasıdır. Burada, sınıflar arasında değil, tek bir sınıfmış gibi muamele edilen nüfus içindeki bireyler arasında bir eşitleme söz konusudur. Statü eşitliği gelir eşitliğinden daha önemlidir” (2006: 31).

küler gönüllü ve hayırsever sivil toplum örgütlerinde belirgin bir artış görülmektedir. Yine aynı dönemde yerel yönetimlerin sosyal yardım ve sosyal hizmetler alanında çok daha geniş olarak yer almaya başladıkları görülmektedir. Sosyal hizmetler alanının bu yeni aktörlerinin temel özellikleri ise, SHÇEK'in aksine, müracaatçıları ile düzenli ve sürekli ilişki kurmamaları, ilişkilerini hayırseverlik mantığı üzerinden kurmaları, alanda eğitim almış profesyonel meslek elemanları istihdam etmemeleri, bunun yerine her kurumun ahbap çavuş ilişkisinin ya da ideolojik yakınlıklara göre "gönüllü" kişiler istihdam etmeleri ve bir üst uzmanlık kurumunun denetiminden uzak olmasıdır. Böylece sosyal hizmetler alanına yeni müdahil olan belediye ve özel vakıf-derneklerin yarattığı genişlemeye rağmen, sosyal hizmetler alanında bir örgütsel dağınıklık ve belirsizlik ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede yapılan karşılaştırmalarla ihtiyaç sahibi vatandaşların sayısında artışa bağlı olarak, kamunun "yönetsel yayılma" göstermesi yani kurumsal genişleme çerçevesinde değerlendirilerek, Türkiye'deki sosyal alanın bir boyutu olarak "sosyal hizmetlerin" yetersiz kurumsallaşma eğilimleri anlaşılmaya çalışılacaktır. Böylece Türkiye'nin de bir parçası haline geldiği neo-liberal yönetim anlayışı ile uyumlu bu süreç aslında bir politikasızlık değil, yeni dönemin politikası olarak değerlendirilecektir. Dolayısıyla burada artan yoksul kesimin genel bir resmi çizilmeye çalışılırken hem sosyal yardım hem de sosyal hizmetler açısından sorumlu kamu kurumları yeni dönemin yönetim anlayışları ile ilişkisellikleri içinde anlaşılmaya çalışılacaktır.

SOSYAL HİZMETLERİN SOSYAL GÜVENLİK İÇİNDEKİ YERİ VE YOKSULLUK SORUNU

Sosyal güvenlik, sosyal sigorta, sosyal refah ve sosyal hizmet(ler) kavramları ülkeden ülkeye farklı içeriklerle kullanılmaktadır. Bu durum, genel olarak sosyal alanın gelişmemişliği ile ilişkili olabildiği gibi, sosyal alana dair farklı ülkelerin değişik kurumsallaşma geleneklerinden gelmesi de farklı oluşumlarla ve isimlendirmelere neden olabilmektedir.

Türkiye'de "sosyal hizmetler" genel iyilik halini sağlayan "bütün refah hizmetleri" değil, "özel haller" yani koruyucu-tedavi edici hizmetler anlamında refah hizmetleridir. Oysa bilinmektedir ki sosyal hizmetler sadece özel hallerde ortaya çıkan hizmetler değildir. Tedavi edici hizmetler yanında gündüzlü çocuk merkezleri, toplum merkezleri, gündüzlü özürlü ve yaşlı bakım ve rehabilitasyon merkezleri "koruyucu-önleyici" hizmetler şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Türkiye'de ise koruyucu sosyal hizmetler tarihsel olarak az geliş-

miş bir karakter göstermektedir. Korunmaya muhtaç çocuklarda olduğu gibi, müracaatçılar aile bütünlüğü içinde bakılamayacak hale geldiğinde devlet tarafından korunmaya alınmaktadır.² SHÇEK Kanunu’nda bulunan sosyal hizmetler tanımı ve sosyal hizmetlerden yararlanacak kişi ve grupların tarifinde bu duruma paralel olarak “muhtaç”lık kıstasına vurgu yapmaktadır. Yani Türkiye’de sosyal hizmetler dendiğinde genel sosyal haklar değil, özel ihtiyaç gruplarına verilen hizmetler anlaşılmaktadır. Batı literatüründe de aslında bu konuda tam bir uzlaşa yoktur. Örneğin James Midgley’e göre kamusal refah hizmetlerinden “beş büyük” sosyal hizmetler anlaşılmaktadır. İlki sosyal sigorta ve sosyal yardımdan oluşan gelir güvencesi programlarıdır, ikincisi sağlık hizmetleri, üçüncüsü eğitim programları, dördüncüsü konut ve beşincisi de “bireysel sosyal hizmetler”dir. Beş büyüklere adalet ve yargılama, beslenme, aile planlaması da eklenebilir (Midgley, 1997: 7). Burada görüldüğü gibi sosyal hizmetler bütün sosyal hakları kapsayacak genellikte kullanılmaktadır. Ancak Kıta Avrupası ülkelerinde “sosyal hizmetler” genellikle Midgley’in “bireysel sosyal hizmetler” olarak ifade ettiği anlamda kullanılmaktadır. Ancak Avrupa Birliği ülkeleri düzeyinde yapılan çalışmalarda “bireysel sosyal hizmetler” ya da bizim kullanacağımız anlamıyla “sosyal hizmetler” düzeyinde ortak tanımlar bulmak mümkün görünmemektedir. Örneğin Thomas Bahle, sosyal hizmetlerin uluslararası düzeyde karşılaştırmalarda farklılıkları anlamak için Esping-Andersen’in klasik refah rejimleri kategorileştirmesinin yeterli olamayacağını ifade etmektedir (Bahle, 2003: 6). Yani sosyal hizmetler konusundaki farklılaşmalar refah rejimleri düzeyinde yapılan ayrışmalardan daha çeşitlidir. Sosyal hizmetlerin Avrupa Birliği ülkeleri düzeyinde ayrışma ve benzerliklerine bakan Jane Buttler ise, sosyal hizmetlerin ne olduğunu anlatmak yerine ne olmadığını belirlemenin daha kolay olacağını ifade etmektedir (Buttler, 1995: 75).³ Buttler, sosyal hizmetlerin eğitim, sağlık ya da örneğin konut olmadığının söylenebileceğini, ancak ne olduğunun ülke pratiklerine bakılarak tam olarak anlatılmasının güç olacağını belirtmektedir.

Sosyal hizmetler niteliksel olarak sosyal yardımlardan da farklıdır. Sosyal yardımlar insanların maddi yoksunluğunun giderilmesine ilişkin nakdi ya da aynı yardımlarla sınırlıyken, sosyal hizmetler insanların kendi kendine yeter hale gelebilmesi için ihtiyaç duyduğu bütün mesleki uygulamaları içerir. Thomas Bahle sosyal hizmetleri dört kriter çerçevesinde tanımlamakta-

² Daha ayrıntılı sosyal hizmetler tanımları için bkz. Kongar (1972) ve Çengelci (1996).

³ Sosyal hizmetlerin hem tanımlar hem de pratik uygulamalar düzeyinde karşılaştırılması için yapılan geniş kapsamlı bir diğer çalışma için bkz. Alfredson (2000).

dır. Birincisi, *sosyal hizmetler* mal ya da hizmet üretimiyle ilgili hizmetlerden çok *bireysel* sosyal hizmetlerdir. Sosyal hizmetler bu anlamıyla da fizik ya da entelektüel ihtiyaçlardan ziyade *sosyal* ihtiyaçları karşılar. Üçüncü kriter, sosyal hizmetlerde odak beden, akıl ya da zekâ üzerinde olmayıp sosyal rollere yöneliktir; ki bu sosyal hizmetleri sağlık, eğitim ve psikolojik yardımlardan ayıran niteliklerdir. Sonuncusu ve bunların devamı olarak, sosyal hizmetler bireyden bireye doğrudan *sosyal etkileşim* yoluyla uygulanmaktadır (Bahle, 2003: 7). Görüldüğü gibi aslında sosyal hizmetler temelde bireyde ortaya çıkan; ancak birey ve çevresiyle olan ilişkilerinin bozulmasına sebep olan sorunları, yine bireyi odağa alarak çözmeye çalışan bir dizi uygulamalardır. Burada söz konusu olan mesleki süreçler ise görüşmeler, ziyaretler, müzakereler vb. çalışmalardır. Merkezinde parasal sorunlar ya da psikopatolojiler olabileceği gibi; aile içi ya da çevreyle olan iletişim eksikliklerinden kaynaklanan sorunlar da olsa, sosyal hizmetler temelde birey ve ailesinin bireysel ihtiyaçlarını esas alarak, değişimler hedefleyerek çalışmalar yapar.

Sosyal hizmet kavramını belirsiz ve tartışılır kılan bir faktör de sosyal hizmeti sağlayan sektörlerin niteliğidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi yardıma muhtaç olana yardımın tarihsel kökeni aile ve diğer yakınların yardımına dayanmakla birlikte, devlet dediğimiz kurumsal organizmanın genişlemesine paralel olarak aile yerine devlet ve sivil örgütler tarafından sağlanan sosyal hizmetlerde de genişleme ortaya çıkmaktadır. Sosyal hizmetlerin asıl olarak bir sosyal sorumluluk ve ağırlıklı olarak da bir kamu hizmeti şeklinde ortaya çıkması 20. yüzyılın ürünüdür (Pinker, 2008). Ancak uzun tarihsel süreçte başta aile olmak üzere sosyal hizmet üreten birçok kurum ortaya çıkmıştır. Bu süreçte sosyal hizmet sağlayan aktörleri dört kategoride toplamak mümkündür: Aile, devlet, piyasa (kâr amaçlı hizmetler) ve kâr amacı gütmeyen (gönüllü) sektör (Bahle, 2003: 7). Bu sektörler arasında aile en eski ve hâlâ en çok sosyal hizmet sağlayan sektördür. Aile formel bir yapı olmadığı için sağladığı sosyal hizmetin muhasebesi ve miktarını da tespit etmek mümkün değildir.⁴ An-

4 Korunmaya muhtaç çocukların bakımına ilişkin veriler, özel alan olarak ailenin hâlâ çok önemli bir sosyal hizmet üreticisi olduğu ve bunun gelişmiş Batı ülkelerinde de geçerli olduğunu göstermektedir. Bütün dünyada yaygın olan enformel çocuk bakımı Amerika'nın siyahi toplumu arasında daha yaygın gibi görünmektedir. Örneğin bu toplumda normal koruyucu ailelerde korunma altında bulunan 290.000 çocuk ve küçük ölçekli kurumlardaki 300.000 çocuğa karşın 1.3 milyon çocuğun akrabaları tarafından enformel yolla korunduğu tespit edilmiştir. Bu çalışma için bkz. *Save the Children* (2007); Türkiye'de özel alan ya da enformel sektörün önemine ilişkin bir çalışma da Karl Polanyi'ye dayanarak Ayşe Buğra tarafından yapılmıştır. Polanyi'nin geliştirdiği teze göre en ilkel toplumdaki günümüze kadar çok fazla değişmeden gelen toplumların bazı işleyiş dinamikleri ve bu dinamiklerin dayandığı ilkeler vardır. Aile ve cemaat gibi birincil ilişkilerin hâkim oldu-

cak diğer sektörlerin gelişimi ve sağlanan sosyal hizmetin miktarının yaklaşık da olsa tespit edilmesi mümkündür. Gelişim süreçleri ve birbiriyle ilişkileri karmaşık bir yapı arz eden bu dört sektörün sosyal hizmet üretirken dayandığı felsefi ilkeler de birbirinden farklıdır. Thomas Bahle’nin de belirttiği gibi aile tarafından üyelerine sağlanan sosyal hizmet temelde “karşılıklı dayanışma ve ahlâki sorumluluk” ilkeleri çerçevesinde yürütülür. Aslında her aile üyesinin birbirine karşı sorumluluk hissetmesi ve dayanışma içinde bulunması bir anlamda başlangıçta bir “karşılık beklememe” ilkesine dayanmaktadır. Ancak bağımlı kişilerin bakılması, yaşlılıkta bakma-koruma, ailenin geçimine katkıda bulunma gibi uzun vadeye yayılan ve yazıya dökülmeyen beklentiler hiç şüphesiz vardır. Devlet tarafından sağlanan sosyal hizmet ise “hiyerarşi ve formel haklar” ilkesine dayanır. Devlet sosyal hizmetlerin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte sosyal hizmet alanında sorumluluk almaya başlamıştır. Bu sorumluluk temel olarak zorunlu ilköğretim, çocukların çalışma hayatından çekilmesi ve istismardan korunması alanında başlamıştır. Yani devlet öncelikle toplumun en zayıf halkasının korunması, bu halkanın toplumun bütününe entegre edilmesi ve süreç içinde de yurttaş üretilmesi noktasında devreye girmektedir. Bu devreye girme de devlet-yurttaş ilişkisinin sosyal alanda kurulması yani “sosyal yurttaşlığın inşası” anlamına gelmektedir.

Piyasa da uzun yıllardır sosyal hizmet sağlayıcılar arasında yer almaktadır. Özellikle refah devleti sonrası “neo-liberal” özelleştirmeci dönemde piyasa önemli sosyal hizmet sağlayıcılar arasında yer almaya başlamıştır. Bu sektörün dayandığı ilke ise bekleneceği gibi “kâr etme” ilkesidir. Sonuncu sektör olan gönüllü ya da kâr amacı gütmeyen alanda ise ilke “değer-temelli gönüllülüktür.” Özellikle neo-liberal dönemde bu sektöre daha fazla değer

bu toplumsal kurumların dayandığı ilke karşılıklılık (reciprocity), merkezi yönetim eğilimlerinin bulunduğu yapıların ve özellikle devletlerin işleyişinin dayandığı ilke yeniden dağıtım (redistribution) ilkesi olarak tanımlanmaktadır (Polanyi, 2002: 86). Polanyi’ye göre takas ya da değişim piyasa mekanizmasına bağlı bir ekonomik davranış ilkesidir (Polanyi, 2002: 100). Türkiye’nin iktisat tarihini bu çerçevede değerlendiren Ayşe Buğra’ya göre gelişmiş Batı ülkelerinde ekonomik faaliyetleri değişim ve yeniden dağıtım ilkeleri belirliyor; ancak Türkiye’de karşılıklılık ilkesi çok daha önemli bir konumdadır. Buğra’ya göre örneğin gecekondular ve enformel sektörün yaygınlığı ve bunlar karşısında kamunun etkisiz kalması bu yapıları “aile metaforu”nun sızmasıdır (Buğra, 1999: 144). Yani hükümetler yasal olmayan gecekondular yapımına, kendilerine oy verilmesi beklentisi ve/veya sözü karşılığında göz yumarak “karşılıklılık” ilkesine uygun olarak davranmışlardır. Oysa devlet/hükümetler esas olarak adaleti sağlama adına “yeniden dağıtım” ilkesine göre hareket etmelidir. Bu bilgilere dayanarak Türkiye’de bir kamu hizmeti olarak sosyal hizmetlerin neden yeterince formel örgütlenmenin içine çekilmediği, aile ideolojisinin çok güçlü olduğu daha kolay anlaşılabilir. Ailenin kendisi ve dayandığı ilkeler toplumun idaresinde hâlâ merkezi konumdadırlar. Her sektörün kendinden beklenen ilkelerle hareket etmemesi, kamusal yaşamın örgütlenmesinde bu türden birçok karmaşanın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

verildiği ve birçok işleviyle devleti ikame etmesi neo-liberal hükümetler ve ideologlarca istenmekte ve beklenmektedir. Bu sektörler içinde varlık tarzı ve diğer sektörlerle geçişkenliği en tartışmalı olandır. Tarihsel olarak hayırseverlik ve daha sonra filantropi şeklinde gelişen gönüllü çalışmalar günümüz gönüllü çalışmaların ilk biçimleri olarak kabul edilebilirler.

Sosyal hizmetler modern refah devletinin tarihsel köklerinde yer alan hizmetler olmayıp tarihi çok daha gerilere gitmektedir. Ancak hiçbir zaman örneğin sosyal sigorta, eğitim ve sağlık-bakım hizmetleri düzeyinde kurumsallaşmamıştır. Ayrıca özellikle Batı dünyasında yerel ve “özel” nitelikte hizmetler şeklinde olmuştur (Bahle, 2003: 6). Hemen hemen bütün toplumlarda sosyal alanın geç gelişen hizmetleridir. Bu nedenle de uluslararası literatürde yeterince yer almamıştır. Ancak kurumsallaşma yani devletin sosyal sorunlar karşısında sorumluluk almaya başlamasının nedeni sosyal sorunların artması, kentsel mekânlarda birikmesi, bir boyutuyla önemli bir asayiş sorununa dönüşmesidir. Diğer bir boyut ise toplumun zayıf kesimleri olarak çocuk ve kadınların daha çok sömürülmemesi, onların korunması gereği ve gönüllü alanın bu hizmetleri sunmasında yetersiz kalması gibi yeni ihtiyaçlar doğuran bir durumun ortaya çıkmasıdır. Neo-liberal ideolojinin hâkimiyetinin ortaya çıktığı son dönemde, yoksulluğun kitleselleşmesinde benzer bir durum yeniden ortaya çıktığı için, sosyal hizmetlere olan ihtiyaç yeniden önem kazanmıştır. Sosyal hizmetler modern yapılar olan refah toplumları ve sosyal güvenlikten çok önce var olan hizmetlerdir. Ancak sosyal güvenliğin modern devlet ve toplumun bütün yurttaşlarını kapsayan ya da kapsamayı hedefleyen bir yapıya evrilmesiyle birlikte, sosyal hizmetler de mesleki ve sistemli hizmetler olarak sosyal güvenliği tamamlayan hizmetler olarak kamu örgütlenmesi içinde yerini almaya başlamıştır. “Sosyal güvenlik sistemleri insanları gelir kayıpları veya yetersiz gelir tehlikesinden koruyan sosyal sigorta ve sosyal yardım mekanizmalarından” (Arın, 2004: 68) oluşurken, sosyal hizmetler çocuk bakımı, yaşlı bakımı gibi temel hizmetleri içererek “sosyal güvenlik” koşullarını zenginleştirir. Daha önce büyük oranda aile içinde verilen sosyal hizmetler profesyonel hizmetlere dönüştükçe yani aile dışına taşındıkça, bireye ayrılan zamanda da artış ortaya çıkmaktadır. Nasıl ki sosyal yardım olmadığında toplumda sosyal güvenlik eksik kalıyorsa, aynı şekilde sosyal hizmetlerin olmaması da eksik bir modern toplum yapısına sebep olur.

Yoksulluğun kitleselleşmesine bağlı olarak yoksullukla mücadele tarzları da değişmektedir. Yoksullukla mücadelede kapsayıcılık ya da onunla ne düzeyde mücadele edildiğine bağlı olarak farklı düzeylerde istihdam,

sosyal sigorta, sosyal yardım ve sosyal hizmetler devreye sokulur.⁵ Yoksullukla mücadelede ne tür sosyal hizmetlerin tercih edildiği önemlidir. Yoksulluğun arttığı koşullarda koruyucu önleyici hizmetlerin (örneğin kreş ve gündüz bakımevleri) devreye sokulması, sosyal hizmetlerin etkin kullanımı anlamına gelecektir. Yaygın mesleki sosyal hizmetler (kreş ve gündüz bakımevleri, toplum merkezleri, gençlik merkezleri ve gündüzlü yaşlı hizmetleri) yoksulluğun yarattığı “sosyal dışlanma” boyutuna karşı anlamlı hizmetler olarak devreye girecektir.

Sosyal hizmetler açısından yoksulluğa yaklaşımda temel olarak iki yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, müracaatçıların toplumdan izole edilerek çeşitli total kurumlar⁶ içinde rehabilite edilmeleri, toplumun bu “tehlikelerden” korunması. Tarihte ilk kurulan “yetimhaneler” ve “çalışma evleri” böylesi kurumlardandır. Cezaevleri, tımarhaneler gibi diğer alanların kurumları da uzun süre toplumun bu “bozulan” kesiminin “disipline edilmesi” ve izole edilmesi işlevini yerine getirmiştir. Ancak süreç içinde “toplumsallık fikrinin” yaygınlaşması ile birlikte “total kurumlardan” uzaklaşma başlamıştır.

İkinci yaklaşım ise, rehabilitasyonun ancak birey esaslı fakat aile içinde, toplum içinde olabileceğini ve “total kurumların” süreç içinde çözümden

5 Yoksullukla mücadele tarzlarını tasnifleyen İlhan Tekeli yoksulluğa çözüm anlayışı olarak ortaya çıkan perspektifleri şöyle belirliyor. Yoksulluğun tamamen ortadan kaldırılamayacağına inananların *yoksulluğun azaltma* perspektifi, yoksulluk hattının altına düşenlerin miktarını düşürmek isteyenlerin *yoksulluğu hafifletme* perspektifi, yoksulluğun varlığını kabul edip, onu varlıklı kesim için bir tehdit olmaktan çıkaracak önlemler önerenlerin *yoksullukla uğraşmak* perspektifi ile yoksullukla uğraşanlardan yapılanın yoksullara bir yardım içermediğini daha açık olarak ifade eden ve yoksulluğu öteki olarak kabul eden *yoksulluğu yönetme* perspektifi olarak tanımlanmaktadır. Türkiye’deki dağınık kurumsal yapıya bakıldığında ve belirsiz bir istihdam politikasına dayanıldığından, Türkiye’de yoksulluğu ortadan kaldırma politikası olduğunu ileri sürmek güçtür. Bunun yerine mevcut sosyal yardım yapısıyla yoksulluğun etkisinin hafifletilmeye çalışıldığı ve/veya yoksulluğun idare edildiği söylenebilir. Yoksullukla mücadele perspektiflerinin daha ayrıntılı incelenmesi için bkz. Tekeli (2000: 149).

6 Kalabalık insan yığınlarının (askerler, yatılı öğrenciler, kimsesizler, yaşlılar, akıl hastaları, vs.) içinde kapatıldığı çeşitli kurumları “total kurumlar” olarak tanımlayan Erving Goffman, bu kurumlarda kalanlarla kurumları yönetenler arasında hiyerarşik bir üstünlük, dış dünyadan soyutlanma, birbirini ve dış dünyayı stereotipler içinden tanıma gibi bir yapının ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu durumda da kurumlara kapatılan insanların toplumla entegrasyonunun engellendiğini belirtmektedir. *Asylums* isimli kitabında esas olarak akıl hastalarının kapatıldığı klinikleri inceleyen Goffman beş tür total kurum tespitinde bulunmaktadır. Bunlardan yaşlı, kör, sokak serseri ve yetimlerin kapatıldığı kurumları ilk grup total kurumlar olarak tanımlamaktadır. Bu çalışmada geçen sosyal hizmet kurumları da hâlâ “total kurum” nitelikleri nedeniyle zaman zaman “kışla tipi” olarak da anılmaktadır. Bkz. Erving Goffman, *Asylums*, Anchor Books Doubleday, New York, 1959, s. 3-7.

çok “sorun ürettiğini” kabul eden “toplum merkezli” (community work) çalışmalarıdır. Bu yaklaşım psikiyatri, yaşlılık, özürlülük hatta suçluluk alanında da gittikçe kabul gören yaklaşımdır. Çocuk koruma süreci açısından bu yaklaşımı “çocukların korumasından” “çocuk refahına” dönüşün süreci olarak tanımlamak mümkündür. Çocuk korumasında korunmaya muhtaç izole bir çocuk var; çocuk refahında ise desteklenmesi durumunda aile sisteminde içinde korunacak bir çocuktan söz ediyoruz. İkinci yaklaşımın en temel şartı başlangıçta “parasal sorunun” yani “sosyal yardımın” yani “sosyal güvenliğin” devreden çıkarılması, çözülmesi ve bir mesleki faaliyet olarak “sosyal hizmet mesleğinin” gerekli müdahale ile çocuk ebeveyn ve/veya ebeveynler arasında bozulan ilişkilere ilişkin çalışmaları tamamlamasıdır. Bu hizmetler “koruyucu-önleyici” sosyal hizmetlerdir. Türkiye’de SHÇEK’in kreş ve gündüz bakımevlerini kapatması ve bu hizmetleri eğitim hizmetidir gerekçesiyle Milli Eğitim Bakanlığı’na devretmesi kurumun yeni politikasının da ipuçlarını vermektedir. Bu politika devletin sosyal alanının kurumsal olarak küçültülmesi politikasıdır. Oysa bilinmektedir ki devletin sosyal devlet olmaktan uzaklaştığı koşullarda yurttaşların sosyal hizmetlere olan ihtiyaçları azalmamaktadır. Örneğin yurttaşların sosyal yardım ya da maddi sorunlarının büyük oranda çözüldüğü koşullarda “sosyal hizmetlerin” müracaatçıların büyük çoğunluğu da “bireysel” sorunlar nedeniyle ortaya çıkmaktayken, sosyal yardımda azalma olduğu koşullarda maddi taleplerle ortaya çıkan sorunlar tekrar gündeme gelmektedir. Mark Drakeford İngiltere örneğinde, bu durumun olgusal olarak ortaya çıktığını örneklemektedir. Drakeford’a göre özellikle Thatcher’in neo-liberal dönemiyle birlikte sosyal hizmetlerin müracaatçıların neredeyse % 90’u yoksul kesimlerden gelmekte ve sorunlarının büyük çoğunluğu da yoksulluk ya da kısaca parasızlık şikâyetleriyle ilişkili olmaya başlamıştır. Bu durum 1960 ve 70’li yıllardan farklıdır. Geçmişte sosyal hizmet büroları daha çok bireysel ve ailevi uyumsuzluklar, bireysel patolojilerden kaynaklanan sorunlarla ilgilidir (Drakeford, 2001: 33). Buradan anlaşılabileceği üzere sosyal hizmetlerin müracaatçı profili genel olarak ülkenin yoksulluk düzeyi ve devletin yoksullukla mücadeledeki etkinlik düzeyine bağlı olarak değişmektedir. Daha sonra biraz daha ayrıntılı değinileceği üzere Türkiye’de de çocukların yurttarda bakılması talebi başta olmak üzere birçok sosyal hizmet talebinin gerisinde, yurttaşlara yeterli sosyal yardım sağlanamaması vardır. Görüldüğü gibi sosyal hizmetler farklı toplumsal koşullar ya da farklı yoksulluk koşullarına bağlı olarak farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Genel olarak yoksulluğa bağlı ola-

rak şekil değiştirmektedir. Özellikle modern yoksulluk yani kapitalizmin sosyal riski genelleştirdiği koşullara bağlı olarak kamusal sosyal hizmetlerde yaygınlaşma ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak özellikle sosyal hizmetler alanında hâlâ dünyanın gelişmiş bölgeleri dahil ciddi yetersizlikler ve örgütsel dağınıklıklar söz konusudur. Bahle’nin de tespit ettiği gibi sosyal hizmetler sosyal alan içinde çok eski olmakla birlikte en az organize olmuş hizmetlerdir. Sosyal haklar ve sosyal alandaki gelişim genel olarak yavaş olmakla birlikte, eğilim olarak sosyal hizmetler kamu alanına daha fazla giren hizmetler olarak gelişmektedir. Örneğin İngiltere’de bir sistem olarak sosyal hizmetler ilk defa 1970’li yıllarda yapılan reform sonucu “yerel yönetimlere bağlı olarak” bir kurumsal bütünlük içinde toplanırken, diğer birçok ülkede dağınık örgütlenmeler vardır.⁷ Sonuç olarak sosyal haklar ve sosyal hizmetler geç gelişen haklar olmakla birlikte, yoksulluk ve sosyal riskin artışıyla ilgili olarak kamu sorumluluğunun artması beklenmelidir. Bu nedenle kamunun yatay ve dikey yönetsel yayılması, yani ortaya çıkan yeni ihtiyaç ve taleplere karşı devletin hizmet götürmesi için örgütlenmeyi yaygınlaştırması gerekmektedir. Ancak bu konuda yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda Türkiye’nin nüfusun ihtiyacını karşılayacak çalışan ve örgütlenmeden uzak olduğunu göstermektedir.

Bu bölümdeki verilere dayanılarak sosyal hizmetlerin farklı ülkelerde izlediği farklı yollara rağmen, modern toplumun oluşum süreci içinde genel bir ortak eğilim içinde gelişmesinden söz edilebilir. Bu eğilim bir yandan modern toplum ve devletin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan ve genişleyen yurttaşlık inşa sürecinin bir parçasıdır. Bu sürecin bir diğer tezahürü olan sosyal hizmetlerin “sosyal güvenlik” bütünlüğünün bir parçası olarak kamu sorumluluğu şeklinde ortaya çıkmasıdır. Yani modern toplumda yardıma muhtaç kesimlerin toplumsal süreçlere dahil edilmesi için gerekli sosyal hizmetlerin sağlanması esas olarak bir kamu sorumluluğudur. Bu sorumluluk modern toplumlarda artık özel alana ya da hayırseverlik örgütlerine devredilemez; ancak denetim ve gözetleme yapılarak modern devlet birçok sosyal hizmetin yürütülmesi yetkisini sivil örgütler ya da piyasa ile paylaşmaktadır. Sonraki bölümde yoksulluk, sosyal güvenlik ve sosyal hizmetler ilişkisine dair bu tartışmalar ışığında Türkiye’de yoksulluğun klasik dinamikleri, yeni yoksulluğu doğuran neo-liberal dönüşüm ve zorunlu göç süreçleri ve bu süreçlerin sonunda ortaya çıkan çeşitli “yoksulluk hallerine” bakılacaktır.

7 Geniş bir değerlendirme için bkz. Pinker (2008).

TÜRKİYE'DE YOKSULLUĞUN GÖRÜNÜMLERİ, YENİ YOKSULLUK VE SOSYAL DIŞLANMA

Türkiye'de yoksulluk tartışmalarının temel referansları göç ve göçe bağlı sorunlardır. Kentsel yoksulluğun en büyük kaynağı olan göçmenler uzun yıllar kentsel imkânlar ya da rantları kullanarak yoksulluktan çıkmaya çabaladılar. Sanayi ya da hizmet sektöründe formel istihdam, enformel sektörde istihdam ve yerleşim anlamında da gecekondular göçmenlerin temel yoksulluğu aşma kanalları oldu. Ancak son yıllarda her üç kanalda da ciddi daralmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Gecekondu dönemi arazilerin yetmemesi ve arazilerin sadece rant için kullanılması nedeniyle artık büyük oranda sona ermiştir. Formel istihdam alanları ise özellikle 1980'li yıllardan sonra dışa açık ve ticarete dayalı ekonomik modele dönülmesi nedeniyle gittikçe gerilemektedir. Özellikle Avrupa Birliği sürecinin hızlandırdığı bir diğer gelişme de enformel sektörün özellikle de sokaktaki satıcılık sektörünün daha sıkı denetlenmesi nedeniyle yoksul kesimlerin geçinme örüntülerinde daralmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bütün bu süreçlere büyük bir sıçrama gösteren normal ve zorunlu göç mağdurlarının büyük kentlerde birikmesi ile birlikte yoksulluk süreç içinde şekil değiştirmeye başlamıştır. Cumhuriyet dönemi kent-kır nüfus hareketlerine bir bütün olarak bakıldığında yoksulluk ve yeni yoksulluk kırılmalarının yaşandığı dönemlere denk gelen kente göç sıçramaları belirgin olarak görülmektedir.

Tablo 1'den de görüleceği üzere ilki 1950'li yıllarda başlayan diğeri ise 1980'li yıllarda olmak üzere iki önemli kentsel nüfus sıçraması görülmektedir. Cumhuriyetin başından itibaren 1950 yılına kadar olan süreçte çok çeşitli nedenlere bağlı olarak nüfusun kentlere doğru akmadığı görülmektedir. Kentlerde henüz büyük bir nüfusu kaldıracak iş imkânlarının olmaması bu durgunluğun temel nedeni olmalıdır. Bu ve benzer nedenlerle erken Cumhuriyet yönetimlerinin köylülerin köyde kalmasına ve kentlerde görünür bir sosyal sorun haline gelmemesine yönelik bir politika izledikleri bilinmektedir. Köy enstitüleri ve halkevlerinin köycülük hizmetlerinin bu amaca yönelik hedefler de içerdiği düşünülmelidir.⁸ 1950'li yıllar başta tarım olmak üzere üretimin teknoloji ile tanışmaya başlaması ve bunun sonucu olarak kırsalın çözülmeye başladığı dönem olmuştur. Bu süreç 1980'li yıllara kadar ithal ika-

8 Benzer bir değerlendirme için bkz. Kaya (2003: 111). Bu konuda benzer bir diğer değerlendirme ise Ayşe Buğra'da görülmektedir. Buğra, erken cumhuriyet döneminde yönetimlerin kırsal kökenli yoksulluğun kentlere taşınması ve burada görünür olmasının önlenmesine ilişkin politikalar takip edildiğini belirtmektedir. Aşar vergisinin erken bir dönemde kaldırılmasını da bu politikanın bir parçası olarak değerlendirmektedir. Bkz. Buğra (2003/2004: 92 ve 95).

TABLO 1
Cumhuriyet Dönemi Kent Kır Nüfus ve Göç Hareketleri

Yıl	Kent		Köy		Toplam
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus
1927	3.305.809	24.22	10.342.391	75.78	13.648.270
1935	3.802.642	23.53	12.355.376	76.47	16.158.018
1940	4.346.249	24.39	13.474.701	75.61	17.820.950
1945	4.687.102	24.94	14.103.072	75.06	18.790.174
1950	5.244.337	25.04	15.702.851	74.96	20.947.188
1955	6.927.343	28.79	17.137.420	71.21	24.064.763
1960	8.859.731	31.92	18.895.089	68.08	27.754.820
1965	10.805.817	34.42	20.585.604	65.58	31.391.421
1970	13.691.101	38.45	21.914.075	61.55	35.605.176
1975	16.869.068	41.81	23.478.651	58.19	40.347.719
1980	19.645.007	43.91	25.091.950	56.09	44.736.957
1985	26.865.757	53.03	23.798.701	46.97	50.664.458
1990	33.326.351	59.01	23.146.684	40.99	56.473.035
2000	44.006.274	64.90	23.767.653	35.10	67.803.927
2007	49.747.859	70.47	20.838.397	29.53	70.586.256

(Kaynak: Kaya (2003: 109). Tablodaki 2007 verileri <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitimapp/adnks.zul> adresinden alınmıştır (erişim 30.07.2008).

mesinin ya da ulusal korumacılığın esas alındığı bir sanayileşme politikası şeklinde gelişmiştir. Bu nedenle tedricen gelişen sanayileşme ve buna paralel olarak genişleyen kentsel hizmet sektörü ciddi bir istihdam kaynağı olmuştur. Bu dönemde (1950’li yıllardan 1980’li yılların sonuna kadar) büyük nüfus aktarımları olurken, bu göçmen kitlesinin kentte tutunması açısından sigortalı işler dışındaki iki temel çözüm olan “marjinal sektör” ve “gecekondulaşma” daha sonraki dönemler için kentsel sorunların önemli bir kaynağına dönüşmüştür. Bu iki “çözüm” örgütsüz toplumun, toplumun kendi sorunlarını kendi başına çözmesinin ya da “kendi başına işleyen piyasa fikrinin” toplumun tümüne nüfuz etmesinin ya da çarpık büyümenin işaretleriydi.

Yine tabloya döndüğünde kentsel nüfus artışında ikinci bir sıçramanın 1980’li yıllarda ortaya çıktığı görülmektedir. Başta Batı dünyası olmak üzere birçok ülkede neo-liberal ideolojilerin iktidarlara taşındığı bu dönemin hemen başında 1980 yılında benzer iktidarlar Türkiye’de de güçlenmeye başladı. Geçmişin “koruyuculuk” fikri tamamen terk edilmeye başlandı. Toplumun kendi kendini koruma refleksleri olan başta sendikal örgütlenmeler olmak üzere bütün örgütlenmelere karşı ciddi saldırılar gelişti. Devletin istihdam yaratması, sosyal güvenlik kurumlarını desteklemesi, temel sosyal hiz-

metlerin sağlanmasında sorumluluk alması eleştirilmeye başlandı ve bunun gerekleri süreç içinde uygulamaya da konulmaya başladı. Devletin idari olarak küçültülmesi, üretim ve istihdamdan çekilmesi, güvenlik, eğitim ve sağlık gibi temel insan ihtiyaçlarının karşılanmasında kamu sorumluluğu fikri yerine özel sorumluluğa yapılan vurgu ve piyasanın ikame edilmesi gibi özelliklerle karakterize edilen yeni dönemde, artık işsizlik ve yoksulluk da şekil değiştirmeye başladı. Bu dönemi bundan sonra yeni yoksulluk; istihdamda daralma, sosyal güvende ve sosyal hizmetlerde özelleşme ve hayırseverlik mantığının ideolojik olarak tahkim edilmeye çalışıldığı dönem olarak incelemeye çalışacağız. Bu dönemi kentsel yoksul nüfus açısından önemli kılan bir diğer gelişme ise 1990'lı yıllardan itibaren başlayan “zorunlu göç” süreci sonucunda, göçün olağandışı hızlanması ve daha fazla kentsel sorunlar ortaya çıkmasıdır.

Bu yeni koşullarda yoksul hanelerin yoksulluğu yenmesi güçleşmiş ve bazı ailelerde yoksulluk sonraki kuşaklara devredilerek sürekli bir hal almaya başlamıştır. Ancak hâlâ bu göç süreci sonunda yoksulluğunu yenip yükselen aileler olduğu gibi, kimi aileler de başarısız olmaktadır. Göç sürecini bu bağlamda inceleyen Sema Erder, kentsel imkânlardan yararlanmayan ve kökene dayalı dayanışmanın koruyuculuğundan da mahrum olan kesimin yoksulluğunun yerleşikleştiğini tespit etmektedir (Erder, 1995: 112). Yoksulluk çemberini kıramayan ve kentte yoksul kalmaya devam eden bu grup artık genel bir dışlanma ve yalnızlaşma da yaşamaktadır. Yoksulluğu yenmede başarısız olan ve dışlanan bu grubun içinde Erder'e göre “(...) yeni göç etmiş ‘yoksullar’; yetişkin yaşta hünersiz göç edenler; iş kazasına uğramış ve sakatlanmış hane reisleri; dullar; iş yaşamında başarısız olmuş ya da hemşehrilik ilişkilerinden dışlanmış haneler vardır. Bu arada Doğu'dan Kürt göçünün de bu tür haneler yaratan bir göç türü olduğunu belirtmekte yarar vardır. Doğu'dan yeni gelen göç dalgası eskisinden farklı olarak zincirleme göç değildir. Bu göçte tüm aile bireylerinin hep birlikte ve aynı anda göç etmesi, zincirleme göçün sağladığı esnek ve tedrici uyum olanaklarını ortadan kaldırmaktadır. Çok çocuklu ve hünersiz yetişkinlerin olduğu bu hanelerin mevcut hemşehrilik ilişkileri içine girmeleri çok daha zor olmakta ve bunlar da yalnızlığa terk edilebilmektedirler” (Erder, 1995: 112). Sema Erder daha sonra literatüre “zorunlu göç” ya da ülke içinde yerinden edilmişler olarak yer edinecek bu Kürt göçünü ve içine girdikleri yoksullaşma durumunu görece erken bir dönemde tespit etmektedir. Özellikle 2000'li yıllarla birlikte bu zorunlu göçmen kitlesi yoksulluklarının başka düzeyde tezahürleri olarak

sokakta yaşayan çocuklar, suça karışan çocuklar ve sokakta çalışan çocuklar olarak gündeme gelecektir.⁹

Yeni yoksulluk böylece yoksulluğun belli haneler için süregelenleşmesi şeklinde belirginleşmektedir.¹⁰ Ancak bu süreklileşen yoksulların kent içerisinde mekânsal dağılımı, hemşehrilik dayanışması, kamu kaynaklarına erişimi, etnik ve kültürel özellikleri gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak farklı şekillerde isimlendirilmektedir. Yeni yoksullukla ilgili çalışmalarında Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder bir genel kavram olarak yoksulluğun üç somut tezahürü ya da üç somut kullanımının olduğunu belirtmektedir. Toplumdan büyük ölçüde dışlanan ve kendilerinin piyasa dışı kendi çözüm denemeleri olan Latin ülkelerinde yoksul grupları tanımlamak için kullanılan “kenardalık” ya da marjinalite bunlardan ilkidir. Amerika’daki yoksulluğu tanımlamak için kullanılan sınıf altı (underclass) ise daha çok ırk ve etnik gruplarla özdeşleşen Amerikan toplumundaki yoksulluğu anlattığı görülmektedir. Avrupa toplumlarında yoksulluğu tarif etmek için kullanılan ve insanların toplumsal hizmetlerden dışlanmışlığını vurgulayan kavram ise “dışlanma”dır. Bu kavram yoksulların toplumsal süreçlere yeniden kazandırılarak toplumsal dayanışmanın sağlanabileceği gibi bir olumluluk da içermektedir.¹¹

Türkiye’de 1980’lerle başlayan ekonomik yapıdaki dönüşüm ve ardından gelen küresel piyasalara entegrasyonun maliyeti olarak özelleştirmeler ve kamu koruyuculuğunun zayıflaması sonucu ortaya çıkan yoksullaşma ve dışlanma yeni yoksulluğun temel oluşum nedenleridir. İş yapısındaki dönüşüm bu dönemin önemli bir özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Artık tam zamanlı iş bulmak güçleşirken, sigortalı ya da garantili iş bulmak da kolay değildir. Düşük gelir ve güvencesiz iş dönemi olarak tanımlanabilecek bu dönemde çalışanların birikim yapmasının çok mümkün görünmemesi gibi; günlük tüketim ihtiyaçlarını da zor karşıladığı görülmektedir. Hem göç hem de iş piyasasındaki büyük dönüşüm yeni yoksulluğa sürekli olarak insan üretmektedir.

⁹ Kürt göçü ve kentlerde içine girdikleri “yoksulluk halleri”nin oldukça geniş betimlemeleri için bkz. Erdoğan (der.) (2002) ve Kurban vd. (2006).

¹⁰ Robert Castel de yeni yoksullukla, yoksulluğun kitleselleşmesi arasında bağlantı kurmaktadır. Castel bireyin güvenlik/güvensizlik koşullarının günümüzde yeniden değiştiğini, kitlesel güvensizlik durumu ile karşı karşıya kaldığımızı belirtmektedir. Bu durum aslında refah devletinden uzaklaşma nedeniyle ortaya çıkan neo-liberal duruma gönderme yapmaktadır. Castel’e göre “kolektiflerin zayıflaması, hatta bireyleşme süreçlerinin potansiyel artışına bağlı olarak çöküşü sonucu sosyal devletin günümüzde yeniden sorgulanışının, sosyal güvensizliğin kitlesel olarak artışına yol açtığı artık anlaşılmaktadır.” Bkz. Castel (2004: 45). Bu kitlesellik yeni yoksulluk olarak adlandırılan duruma işaret etmektedir.

¹¹ Bu tanımların daha geniş açıklamaları için bkz. Buğra ve Keyder (2003: 20).

Yoksulluktaki bu derinleşme artık gelir yoksunluğunu aşan; insanların sosyal hayata, çocukların eğitime, sağlığa erişimi de engelleyen bir boyuta erişmektedir. Yoksulluğun bu çok boyutluluğu nedeniyle “sosyal dışlanma” yaklaşımı içinden anlaşılmaya çalışılmaktadır.¹² Sosyal hizmetlere konu olan birçok yeni ya da sayısı artan müracaatçı grubu da yeni yoksullar kategorisinde sayılabilir. Sürekli olarak sosyal yardım için başvuran ve yıllarca az çok yardım alarak hayatını idame ettirmeye çalışan “sürekli yoksulların” sayısında belirgin artışlar gözlenmektedir. Büyük kentler daimi ve zorunlu yaşayanı haline gelen zorunlu Kürt göçünün “tutunamayanları” yeni yoksullardır. Özellikle yeni yoksul çocuk grupları olan sokakta çalışan çocuklar, sokakta yaşayan çocuklar ve suça karışan çocukların ağırlıklı olarak bu göçmen kesiminden geldiği bilinmektedir. Romanlar eski olmakla birlikte sürekli yoksul grubuna dahil edilebilir. Sokaklarda özellikle soğuk kış günlerinde toplandıklarında önemli bir yekûn tuttukları kabul edilen “evsizler” Türkiye’nin büyüyen yeni yoksullarıdır. Son olarak fuhuş sektörü ya da ticari cinsel sömürde kullanılan ve bir daha buradan çıkmaları oldukça güç olan kız çocukları ve yetişkinler giderek artan bir grup olarak önemli bir toplumsal sorun olmaya aday görünmektedir. Bütün bu sorunlar kamunun, bu arada sosyal hizmetlerin ciddi bir örgütlenme sorunu ile karşı karşıya olduğunu göstermektedir.

Sosyal dışlanma kavramı sadece parasal yoksunluğu değil sosyal hayata katılım boyutunu da içerdiğinden, bu kavram yoksulluk ve sosyal hizmetler bağlamını anlamak açısından da işlevsel görünmektedir. Sosyal dışlanmanın gelir ve hizmetler boyutu, sosyal alanın sosyal yardım ve mesleki hizmetler olarak sosyal hizmetler kısımlarına denk gelmektedir. Yoksullukla mücadelede bu çerçeveden bakıldığında, sosyal hizmetler sosyal dışlanmanın bertaraf edilmesinde, yani yoksulluğun maddi yoksunluk sonrası ortaya çıkan yaşamdan dışlanma ile mücadele eden önemli bir kerte olduğu görülmektedir. Kısaca sosyal hizmetler müracaatçıların parasal olmayan taleplerini karşılayarak, sosyal dışlanmaya karşı önemli bir işlev yüklenmektedir.

Genel olarak her toplumsal gruptan insan “sosyal hizmetlerin” müracaatçısı olmakla birlikte pratikte “kamusal sosyal hizmetler” esas olarak yok-

12 Buğra ve Keyder’e göre yeni yoksulluk, “(...) toplumsal dışlanma riski taşıyan, kenarda kalan, özellikle ekonomik ilişkiler açısından sistemle bütünleşmesi giderek zorlaşan bir tabakaya işaret ediyor” (s. 20). Bu tanımla bir durum tanımlanmaktadır; ancak somut olarak bu duruma giren insan grupları da daha sonra sıralanmaktadır. İş arayan hünersiz yetişkinler, hünersiz zorunlu göç mağduru göçmenler, düşük gelirle çalışanlar, sigortasız ve güvencesiz çalışanlar vs. ağırlıklı olarak bu kategoriye giren insanlardır. Bu durumdaki yoksullar “süreksizlikler” (sürekli iş, sürekli gelir) nedeniyle gelecek güvencesi ve öngörüsü kurmakta güçlük çekeceklerdir.

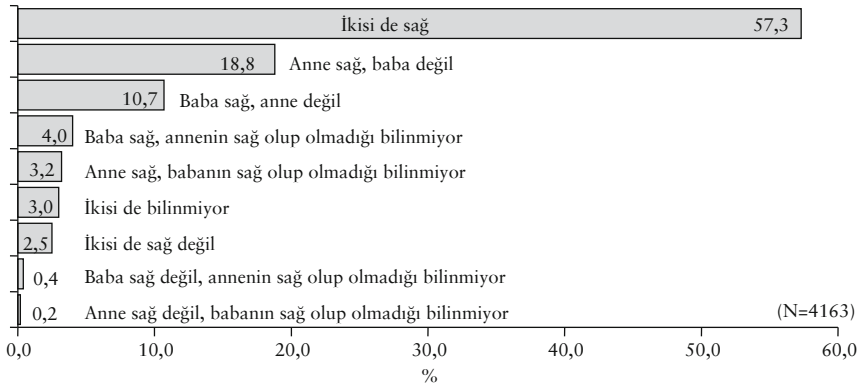
sul insanlara yönelik hizmetler şeklinde ortaya çıkmaktadır. Mevcut sosyal hizmetlere bakıldığında sosyal hizmetlerin bu karakteri çok daha belirgin olarak gözlenmektedir.¹³ Türkiye’de geleneksel ve en yaygın sosyal hizmetlerin başında korunmaya muhtaç çocuklara yönelik kurum bakımının gelmesi bunu doğrulayan bir durumdur. Buna karşın SYDV gibi sosyal yardım kurumları ve belediyelerin yoksul müracaatçılarındaki büyük artışlar sosyal hizmet kurumlarına olan ihtiyacı göstermektedir. Dolayısıyla SHÇEK’in klasik çocuk merkezli sosyal hizmet yaklaşımı artık ihtiyacın son derece gerisinde kalmaktadır.

Sosyal hizmetlerin “kurum bakımı” niteliği değişmezken müracaatçıların taleplerinde ciddi değişim ve dönüşümlere rastlanmaktadır. Örneğin Türkiye’de 1990’lı yılların ortalarına kadar genel olarak korunmaya muhtaç çocuk, genç, özürlü ve yaşlılar belirginken daha sonra bu tabloda büyük çeşitlenme ortaya çıkmaya başlamıştır. Şiddete uğrayan kadınlar, sokaktaki çocuklar, yoksul göçmen aileler ve mülteciler gibi görece yeni müracaatçı grupları ortaya çıkmaya başlamıştır. Toplum merkezleri ile çocuk ve gençlik merkezleri bu dönemde SHÇEK tarafından yeni gelişen sorunlara yönelik olarak, yeni yoksulluk koşullarında ortaya çıkan sosyal hizmetlerin yeni müracaatçı kitlelerine yönelik yeni çözümler olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca bilinmektedir ki yoksullara yönelik sosyal güvenliğin en önemli ayağı olan temel sosyal yardım hizmetlerinin yetersiz olması nedeniyle mesleki sosyal hizmetlerin önemli bir kısmı parasal nedenli yoksulluğun baskısı altında kalmaktadır. Bunlardan en çarpıcı olanı yuvalara korunmaya muhtaç çocukların (KMÇ) yerleştirilmesinde ortaya çıkmaktadır. Yapılan birçok araştırmada uzun yıllardan beri yuvalara çocukların yerleştirilmesinde temel nedenin ailelerin ekonomik yoksunlukları ve buna doğrudan bağlı yoksunluklardan kaynaklanması bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Gökçe, 1971: 71). Günümüzde bu durumun devam ettiği görülmektedir. SHÇEK tarafından yaptırılan “SHÇEK Çocuk Koruma Sisteminin Değerlendirilmesi” araştırmasında bu durumun hâlâ devam ettiği belirgin olarak görülmektedir. Araştırmanın çocukların korunma altına alınma nedenlerini gösteren aşağıdaki tablosuna göre, hem çocuk yuvaları hem de yetiştirme yurtlarına alınan çocukların hâlâ esas olarak ebeveynlerinin “ekonomik ve sosyal yoksunlukları” nedeniyle alındıkları görülmektedir. Ortalama olarak çocukların % 70’i ekonomik ve

13 Chris Jones geleneksel olarak hemen her toplumda sosyal hizmet uzmanlarının müracaatçıların zenginler ya da toplumun önde gelenleri olmadığını, en azından İngiltere için bunun kesin olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Jones (1998: 35).

muhtemelen buna bağlı sosyal yoksunlukları nedeniyle korunmaya alınmaktadır. Oysa uzun yıllardır bilinmektedir ki kurum bakımı korunmaya muhtaç çocuklar için uygun olan alternatif bakım yöntemi değildir. Özellikle 20. yüzyılın başında başta ABD olmak üzere bütün Batı dünyasında büyük kurumlarda barındırılan korunmaya muhtaç çocuklardaki gelişim gerilikleri ve bebek yaştaki çocukların ölüm oranlarının yüksekliği nedeniyle kurum bakımına alternatifler geliştirilmeye başlanmıştır. Bu süreçte korunmaya muhtaç çocuklar için en uygun ve yaygın bakım modeli olarak koruyucu aile bakımı ortaya çıkmıştır.

GRAFİK 1
Yuvalarda Kalan Çocukların Ebeveynlerinin Sağ Olup Olmadığı

Kaynak: "SHÇEK Çocuk Çoruma Sisteminin Değerlendirilmesi" (www.shcek.gov.tr, erişim: 07.05.2008).

Yine tablodan da anlaşılacağı üzere yuvalardaki çocukların büyük çoğunluğunun her iki ebeveyni de sağ olduğu halde yuvaya alınmaktadır; ayrıca neredeyse çocukların tamamına yakının en az bir ebeveyninin hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla çocukların büyük çoğunluğunun aileleri desteklenerek kurumla tanışmalarının engellenmesi mümkünken, mevcut çocuk koruma sistemi buna imkân tanımamaktadır. Aslında çocuk alanı dışındaki diğer sosyal hizmetler (yaşlılık, özürlülük, vb.) için de aynı mantığın geçerli olduğu bilinmektedir. Yani sosyal hizmetlerin hemen bütün müracaatçı grupları aileleri yanında desteklenerek korunabilecek iken, sosyal hizmetler kurumunun mali, kurumsal ve personel yetersizlikleri nedeniyle kurumlara alınmaktadır. Ancak bu noktada kurumsal olarak sosyal hizmetlerin daha geniş bir değerlendirilmesine geçilmeden önce, sosyal hizmetlere ihtiyaç duyan yeni insan gruplarına ilişkin verilere bakılacaktır. Bu amaçla sosyal yardım

kurumları, çocuk istihdamı, yaygın eğitim, çocuk polisi gibi sosyal hizmetlerle ortak müracaatçılara sahip kurumların mevcut çalışmaları incelenerek, potansiyel olarak “sosyal hizmetler” kurumlarının müracaatçısı olabilecek kişi sayısında ortaya çıkan artışlar incelenecektir.

SOSYAL YARDIM VE SOSYAL HİZMET MÜRACAATLARINDA ARTIŞ: YENİ KURUMLAR, YENİ EĞİLİMLER

Sosyal yardım ve sosyal hizmetler yoksullukla mücadele sürecinde iki önemli alandır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi iyi işleyen, evrensel bir sosyal yardım sisteminin oluşmamış olması sosyal hizmetlerin de sağlıklı işlemesini güçleştirmektedir. Sosyal hizmetlerin SHÇEK’in sosyal yardımlar bütünlüğü içindeki yerini daha net görebilmek için diğer kurumların sosyal yardım toplamını gösteren aşağıdaki tablo anlamlı görünmektedir. Ancak çok daha uzun bir tarihsel geçmişe sahip olmakla birlikte sosyal hizmetlerin hem yararlanan kişi açısından hem de bu alana ayrılan bütçe açısından sosyal yardım hizmetlerinin oldukça gerisinde kaldığı görülmektedir.

TABLO 2
Sosyal Yardımlar ve Sosyal Hizmetlerden Yararlanan Kişi Sayısı ve Kurumlar Bazında Yapılan Harcamalar (2006)

Kurum	Yardım türü	Yararlanan kişi sayısı	Toplam harcama tutarı (TL)
Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu	Ayni-hakdi yardımlar	27.319	41.000.000
Sağlık Bakanlığı	Yeşil Kart uygulaması	12.550.892	2.908.268.006
Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü	Tüm sosyal yardım uygulamaları	7.409.638	1.389.532.694
Vakıflar Genel Müdürlüğü	Muhtaç, yetim ve özürlülere maaş ödemeleri	5.000	11.962.000
	İmarethane hizmetleri	77.280	47.724.940
Sosyal Güvenlik Kurumu	Yaşlı ve özürlü aylıkları	1.243.878	1.284.823.461
	Diğer aylık ve ödemeler	25.843	145.000.000
Toplam		21.339.860	5.828.311.101

Kaynak: Sosyal Güvenlik Kurumu Genel Müdürlüğü, “Sosyal Yardımlar ve Sosyal Hizmetlere İlişkin Mevcut Durum ve Öneriler, 30 Ocak 2008” (Yayınlanmamış Rapor).

Tablo 2’nin verileri belli bir zaman diliminde (2006 yılı) doğrudan yoksullukla ilgili kurumlardan hizmet alan müracaatçıların sayılarını vermektedir. Kurulduğu tarihten itibaren yardım yaptığı yoksul sayısı sürekli ar-

tan SYDV müracaatçıların¹⁴ sayısı 10 milyona yaklaşırken, hemen bütün bu insanların bir şekilde “sosyal hizmetlerin” de potansiyel müracaatçısı olduğunu düşünmek gerekiyor. Parasal yardım için bir vakfa başvuran her vandaşın kendisi ya da çocuklarının sosyal hizmetlerden alacağı bir mesleki desteğin olabileceğini kabul etmek gerekiyor. Oysa aynı tablonun SHÇEK verilerine bakıldığında sosyal yardım alan ya da başka herhangi bir sosyal hizmet alan bütün müracaatçıların sayısı 27 bin civarındadır. Her iki sayı karşılaştırılabilir bir durumda dahi değildir. Aynı şey Yeşil Kart alan yoksullar, vakıfların imaretlerinden aşevi hizmeti alan kişiler ve Sosyal Güvenlik Kurumu’ndan aylık alan yoksul yaşlılar için de söz konudur. Benzer bir karşılaştırma SHÇEK’in huzurevleri ya da gündüz hizmet veren yaşlı dayanışma merkezleri ile yaşlı ve özürlü aylığı alanlar arasında yapılabilir.

1990’lı yılların başından itibaren sosyal dokuda daha belirgin olarak görülen bozulmayla neo-liberal politikaların etkileri gözle görülür bir şekilde ortaya çıkmaya başladı. Aşağıdaki tablonun verileri bu çerçevede değerlendirilmektedir. Neo-liberal politikaların etkileri ile eşzamanlı olarak ortaya çıkan zorunlu göçle artan yoksulluk büyük kentlerde çocuk suçluluğu ya da sokaktaki çocuklar şeklinde tezahür etmeye başladı. Bu yeni durumun doğurduğu çeşitli yoksulluk halleri çeşitli kamu kurumlarının aşağıdaki istatistikleriyle birlikte değerlendirildiğinde anlamlı sonuçlar ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda aşağıda öncelikle çocukların çalışması, sokakta yaşaması, suça karışması gibi bazı durumlara bakılacaktır. Ayrıca aşağıdaki tablodaki veriler ile yeni yoksulluk halleri ve sosyal hizmetlerin yetersizlikleri de değerlendirildikten sonra iki önemli kurum olarak belediye ve dernek verileri üzerinde durulacaktır. Özellikle bir “kamu kurumu” olup fiiliyatta bir gönüllü “hayır derneği” gibi çalışan İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kadın Koordinasyon Merkezi verileri ve çalışma ilkeleri değerlendirilerek, artan yoksul sayısı nedeniyle ortaya çıkan dağınık ve sistemsiz yapı değerlendirilmektedir. Eski kurum olarak SHÇEK’in gelişmemesi ve yeni yapıların eşgüdümlessiz olarak ortaya çıkması yeni sosyal alanın en önemli özelliği olarak ortaya çıkmakta ve mevcut durum bir “oluş” hali özelliği gösterdiğinden mevcut yapıların incelenmesi önem kazanmaktadır.

¹⁴ 1986 yılında kurulan Vakıf’ın ilk dönem verilerine ulaşmamakla birlikte 1997 yılından itibaren elimizde olan verilere göre sosyal yardım alan kişilerin sayısının sürekli arttığı görülmektedir. Buna göre Türkiye genelinde 1997 yılında 2.348.144 kişiye, 1998 yılında 2.793.065 kişiye, 1999 yılında 4.619.858 kişiye, 2000 yılında 5.931.166 kişiye ve 2001 yılında 9.211.001 kişiye sosyal yardım yapılmış. Bkz. Buğra ve Keyder (2003: 54-55).

TABLO 3
SHÇEK’in Hizmet Alanına Giren Kurumlar ve Hizmet Verdikleri Kişi Sayısı

Çocuk polisi - 2005 yılı		75.334
MEB yaygın eğitim toplamı (2005-2006 öğretim yılı)		4.508.564
MEB çıraklık ve yaygın eğitim (2005-2006 öğretim yılı)		1.674.358
Deniz Feneri Derneği’nden yardım alan kişi sayısı (08.05.2008 tarihi itibarıyla)		2.063.396
Özürü nüfus, 2002 yılı		12.290.000
Kur’an Kursu	Toplam	184.983
	Kız	116.037
	Erkek	11.680-
	Okulu bitirmeyen	9.775
Çalışan çocuklar (6-17 yaş) 2006 Aralık	İstihdam edilen	958.000
	Ev işlerinde çalışan	7.004.000

Kaynak: TÜİK http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=14&ust_id=5 (Erişim: 05.05.2008).

Tablodaki çocuk polisi ile ilgili sayılar sadece suça sürüklenen ya da suç isnadı ile polise gelen çocuklar değildir. Bu sayının içinde şüpheli, terk edilen, mağdur, madde bağımlısı, dilendirilen ve sokakta çalışan çocuklar da bulunmaktadır. Özellikle 2004 yılından itibaren Emniyet Genel Müdürlüğü’nün sokakta çalışan çocuklara yönelik çalışmaya başladığı ve bu çocukları istatistiklerine dahil ettiği görülmektedir. Bu tarihin genel olarak kamunun sokaktaki çocuklarla ilgilenmeye başladığı döneme denk gelmesi önemlidir. Tablodaki diğer kurumlara ilişkin verilere de sosyal hizmetlerin kurumsal gerekliliğini göstermesi açısından yer verilmiştir. Örneğin yaygın eğitimde 4-5 milyon insanın olması, toplum merkezlerine olan ihtiyacı görmek açısından son derece anlamlıdır. SHÇEK 2006 yılı raporunda ülke genelinde toplum merkezi sayısının 66’ya ulaştığı ve yıl içinde 40.028 kişinin toplum merkezlerinden yararlandığı belirtilmektedir (T.C. Başbakanlık, SHÇEK Genel Müdürlüğü, 2007: 67). Bu sayı MEB’in yaygın eğitim verileri karşılaştırıldığında son derece düşük bir nüfusun kapsandığı görülmektedir. Aynı şekilde 1.5 milyon üstünde çocuğun çıraklık eğitimi ya da mesleki eğitimin içinde olması okul sonrası çocuklarla çalışacak yaygın “çocuk ve gençlik merkezleri” ağıının oluşması gerekliliğini göstermektedir. Çalışan çocukların sayısına bakıldığında durumun vahameti çok daha belirginleşmektedir. Yaklaşık bir milyon çocuğun çalışma hayatı içinde olması ve yedi milyon çocuğun evde çalışması çocukların içinde bulunduğu olumsuz koşulları ve korunma ihtiyacını

göstermektedir. Sadece Kur'an kursları dahi sosyal hizmetlerden daha fazla çocuğa ulaşmaktadır. Yine 12 milyonun üstünde bir özürlü nüfusun olması hem özörlöülerin hem de ailelerinin ciddi bir sosyal hizmet ihtiyacı içinde olduğunu göstermektedir. Oysa daha sonra gösterileceği gibi sosyal hizmetlerin çocuklarla ilgili hizmetleri esas olarak korunmaya muhtaç çocukların kurumlarında ya da alternatif modellerle bakımı üzerine kuruludur. Ayrıca "çocuk ve gençlik merkezleri" kendini özel çocuk kategorileri olarak "sokakta çalışan ya da sokakta yaşayan çocuklarla" sınırladığı için, bir kulüp ya da etüt merkezi gibi "çocuk ve gençlik merkezleri" yok denecek düzeydedir.

Özellikle zorunlu göç süreci sonrasında derin bir sosyal sorun olarak ortaya çıkan çocuk işçiliğindeki artış, bu alandaki sosyal hizmetlerin yetersizliğini ama gerekliliğini daha belirgin olarak göstermektedir. **Tablo 4**'te çocuk işgücü verilerine bakıldığında süreç içinde bir düşme olmakla birlikte, hâlâ çalışma koşulları içinde bulunan çocuk oranının çok yüksek olduğu görölmektedir.

TABLO 4
Çocuk İşgücü Temel Göstergeleri, (Bin kişi)

	Ekim 1994	Ekim 1999	(Ekim-Kasım-Aralık) 2006
Kurumsal olmayan sivil nüfus	59.736	65.422	72.957
0-5 yaş grubundaki nüfus	8.469	7.930	8.479
6-17 yaş grubundaki nüfus	14.968	15.821	16.264
İstihdam (6 ve daha yukarı yaş)	20.984	22.124	22.963
İstihdam (6-17 yaş)	2.269	1.630	958
İstihdam oranı (6-17 yaş)	15,2	10,3	5,9
Kent	611	478	457
Kır	1.659	1.151	502
Erkek	1.372	955	632
Kadın	898	675	326
Tarım	1.510	990	392
Tarım-dışı	759	640	566
Ücretli veya yevmiyeli	648	617	513
Kendi hesabına veya işveren	52	28	26
Ücretsiz aile işçisi	1.570	985	420

Kaynak: TÜİK Haber Bülteni, Sayı 61, 20 Nisan 2007.

6-17 yaş grubunda bulunan 16 milyon 264 bin çöcutktan % 5,9'u gelir getirici bir işte çalışmakta, bir başka ifadeyle istihdam edilmektedir (958 bin kişi). Türkiye genelinde 6-17 yaş grubunda istihdam edilen çocukların % 47,7'si kentsel, % 52,4'ü kırsal yerlerde yaşamaktadır. İstihdam edilen çö-

cukların % 66’sını erkek, % 34’ünü kız çocukları oluşturmaktadır. Bu sayılar koruyucu önleyici sosyal hizmetlere duyulan ihtiyacı göstermektedir. Ayrıca SHÇEK’in koruyucu hizmet olarak örgütlediği toplum merkezleri ve çocuk ve gençlik merkezlerinin hâlâ çok yetersiz olduğunu göstermektedir.

Çocuk işgücü araştırmalarında, çocukların ekonomik işlerde çalışma durumunun yanı sıra, ev işlerinde çalışıp çalışmadıkları da sorulmaya başlanmıştır. Türkiye özelinde ev işlerinde çalışan çocuk iş gücünün çok önemli olduğu bilindiğinden bu verilerin oldukça anlamlı olduğu düşünülmektedir. Verilere göre 6-17 yaş grubundaki çocukların % 5,9’u gelir getirici işlerde çalışırken, % 43,1’i ev işlerinde çalışmakta, % 51’i ise hiçbir işte çalışmamaktadır. Ev işlerinde ailesine yardımcı olduğunu ifade eden 7 milyon 4 bin çocuğun, % 61,2’sini (4 milyon 289 bin kişi) kız çocukları oluşturmaktadır. Bu toplumsal cinsiyet rollerinin pekişmesi açısından Türkiye’de kız çocuklarının durumunun vahametini göstermektedir. Bu kız çocukları toplumdan henüz küçük yaşta dışlanmaktadır. Okula devam eden çocukların % 42,8’i ev işlerine yardımcı olurken, okula devam etmeyen çocukların % 44,4’ü ev işlerine yardımcı olmaktadır. Görüldüğü gibi Türkiye’de çocukların formal sektör ya da sokaklarda çalışmadığı durumlarda dahi önemli bir kısmı evde çalışmaktadır. Yani çalışma açısından değerlendirildiğinde çocuklar hemen her alanda (kamusal ve özel alan) çalışma hayatının bir şekilde içindedir. Çocukluğun esas olarak çocukların çalışma hayatından çekilmesi ile kurgulanan bir yapı olduğu düşünüldüğünde, Türkiye’de çocukluğun inşa sürecinin hâlâ nasıl önemli bir problem olmaya devam ettiği çok açık bir şekilde görülebilmektedir. Özellikle özel alandaki çocuk işçiliklerinin görünmez olması nedeniyle, bu konuya dair toplumsal bir duyarlılık da kolaylıkla gelişmemektedir. Ancak TÜİK’in bu çalışması ile belirgin olarak ortaya çıkarılan bu duruma dayanarak koruyucu önleyici sosyal hizmetlerin (kreş, çocuk kulübü, vs.) önemi açık bir şekilde görülebilmektedir. Çocuk işçiliğinin bu yaygınlığı Türkiye’de yoksulluğun “görünmezliğine” katkı sunan bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle yoksullukla mücadelede esas boyutlardan birinin özel ve/veya kapalı alanlardaki çocuk işçilere ulaşmak olmalıdır.

Türkiye’de yoksulluğun özellikle 1990’lı yıllardan sonra kentsel alanlarda daha belirgin olarak ortaya çıkmasına paralel olarak birçok kurum tarafından çeşitli hizmetler de verilmeye başlandı. Belediyeler bu kurumların başında geliyor. Belediyelerin yoksullara yönelik hizmetleri diğer kurumlarla ayrıştırılmadığından, bu kurumlardan verilen sayılar genellikle mükerrer sayılar olarak kabul edilmektedir. Ancak belediyelerin hizmetlerinden yararla-

nan yoksul kişi ve ailelere ilişkin istatistikler kendi başlarına da anlamlı sayılardır. Bu çerçevede İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Kadın Koordinasyon Merkezi tarafından verilen sayılar İstanbul'da yoksul kişi ve aile sayısının vardığı düzeyi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Göç eden ailelerin şehre uyum sorunlarına çözüm üretmek, sosyal güvenceleri olmadığı için temel sağlık hizmetlerinden yararlanamayan yoksul ve muhtaçların sağlık sorunlarını gidermek, kadınlar için ihtiyaç duydukları çeşitli alanlarda (sözelimi el beceri, sağlık vs.) kurs ve eğitim seminerleri düzenlemek, okullarını (ilk, orta ve üniversite düzeyinde) maddi imkânsızlıklar nedeniyle sürdüremeyecek durumda olan genç kızlara ve çocuklara yardımcı olmak, ilk ve orta dereceli okullarda okuyan ihtiyaç sahibi çocuklara kırtasiye ve kıyafet yardımında bulunmak amaçları arasında ilk sıralarda yer alan Merkez'in tipik bir sosyal hizmet kurumunu tanımladığı görülmektedir [<http://www.ibbkkm.org/?shw=I&dil=tr> (07. 05. 2008)]. Bu nedenle kurumun verdiği ve aşağıdaki tabloda gösterilen sayılar İstanbul'da sosyal hizmetlere ihtiyaç duyan yoksul insan kitlesinin sayısını öğrenmek açısından oldukça çarpıcıdır.

TABLO 5
İBB Kadın Koordinasyon Merkezi'ne Başvuran Aileler

Başvuran aile	253.008
Çağrı Merkezi'ni arayanlar	592.560
Yardım edilen aile	172.374
Yüzyüze ulaşılan aile	102.358
Sayıların güncellenme tarihi: 07.05.2008	

Kaynak: <http://www.ibbkkm.org/?shw-O> (Erişim: 07.05.2008).

Dikkat edilirse **Tablo 5**'te verilen sayılar kişi değil aile sayısını vermektedir. Bu nedenle kişi sayısına ulaşmak için verilen sayıları en azından dörtle çarpmak gerekecektir. Bu durumda nüfusu yaklaşık on üç milyon olan İstanbul'da yaklaşık bir milyondan fazla kişi yardım için sadece bir kuruma başvurmuş görünüyor. Kadın Koordinasyon Merkezi'nin kurumsal gücü açısından en önemli rakam bugüne kadar 100 binden fazla aileyle görüşmüş olmasıdır. Bu görüşmelerin esas olarak ev ziyaretleri şeklinde gerçekleştiği bilinmektedir. Olağan koşullarda "sosyal hizmet uzmanı" ya da eğitilmiş bir meslek elemanı tarafından yapılacak "ev ziyareti" ve "sosyal inceleme" sonrasında bir "sosyal inceleme raporu" düzenlenmesi gerekirken; bu kurumda gerekli ve yeterli meslek elemanı bulunmadığı ve çoğunlukla "gönüllü" kişilerin ev ziyaretlerini yaptıkları bilinmektedir.

Yeni yoksul insan gruplarının arttığı ve sosyal hizmete eskisinden daha çok ihtiyaç duyulduğu ancak bu ihtiyacın karşılanmadığının daha belirgin olarak anlaşılabilmesi için bu alandan sorumlu kurum olarak SHÇEK’in kendi değerlendirme raporlarına bakmak önemlidir. Bu çerçevede bundan sonra sosyal hizmetlerin yönetsel yayılması ve bunun göstergesi olarak da kurumun 2006 yılı raporuna bakılacaktır.

SOSYAL HİZMETLERİN DURUMU: YETERSİZLİKLERİ VE YÖNETİMSSEL YAYILMA İHTİYACI

Türkiye’de sadece sosyal hizmetler alanında değil, genel olarak bütün sosyal alanlarda genel bir kamusal örgütlenme yetersizliği hâkimdir. Oysa “Türkiye’de yaygın bir devlet fetişizmi olduğu biliniyor. Devletin aşırı ululanmış olmasına bakarak, onun maddi anlamda kendisini toplum içinde hissettirdiğini düşünmeyelim. İçinde bulunduğu toplumsal dokuya yeterince nüfuz edememiş, tüm yurttaşları eşit olarak kapsayan yasalar çerçevesinde hareket edemeyen bir devlet yapısı söz konusudur. Birçok az gelişmiş ülke örneğinde olduğu gibi, Türkiye’de de devlet, Myrdal’ın nitelemesiyle ‘ciddiyetsiz’ bir örgütlenmedir” (Oktay, 1998: 215). Cemil Oktay’ın da vurguladığı gibi Türkiye’de toplumsal ve siyasal güncel ya da tarihsel hemen her konuda devletin etkinliği konusunda yaygın bir fetişizm söz konusudur. Oysa fetişizmin tanımından da hareketle, Türkiye’de devletin toplum karşısında etkinliği ve nüfuzunun oldukça abartılı olarak verildiği söylenebilir. Özellikle kolektif bir güç olarak devletin koruma ve desteğine ihtiyaç duyan çocuk, kadın, özürlü gruplar ve genel olarak toplumun yoksul kesimleri söz konusu olduğunda devletsizlik çok daha net olarak görülmektedir.

Modern devlet nüfusu sağlıklı kılmak için bir yandan eğitim ve tedaviye yönelirken, bir yandan bu sürece dahil edemediği kesimi sağlıklı nüfustan ayırıp kapatmaktadır. Ancak bu gittikçe karmaşılaşan ve devletin topluma yayılması anlamına gelen kurumsallaşma sonuçta devletin egemenlik alanının topluma yayılması ve sosyal alanın da “devletleşmesi” anlamına gelmektedir. Devlet artık sadece yatay yayılım anlamında toprak egemenliği değil, nüfus üzerinde de egemenlik kurarak bürokratik dikey örgütlenmeye gitmektedir. Bu süreci Cemil Oktay yönetsel yayılma olarak tanımlamaktadır.¹⁵ Türkiye’de

15 Cemil Oktay yönetsel yayılmayı şöyle tanımlamaktadır: “Yönetsel yayılma yalın, düz, farklılaşmamış, durağan ve geleneksel bir toplum yapısının farklılaşarak ve canlanarak yeni bir toplum tipi oluşturma sürecine girmesiyle ortaya çıkmakta, modernleşme çabaları çerçevesinde ele alınmaktadır. Yönetsel yayılma, biçim itibarıyla iki ayrı boyutta cereyan eden bir olgudur. Bunlardan birincisi, yayılmanın coğrafi düzeyde oluşması, başka bir deyişle, yatay anlamda siyasal sistemin yö-

rejimin kurucu ideolojisinin yaygınlaşması için zaruri görülen eğitim yaygınlaşmasına benzer bir yayılma diğer sosyal alan (sağlık, spor, kültür, sosyal hizmet, vs.) hizmetlerinde görülmez. Özellikle sosyal hizmetler alanının gelişmesinde ciddi yetmezlikler vardır.

Bu yetmezlikler sadece günümüze has bir durum da değildir. Türkiye’de sosyal hizmetlerin bir kamusal hizmet olarak devletin gündemine belirgin olarak girmesi İkinci Dünya Savaşı sonrasına rastlar. Ayrıca başta Birleşmiş Milletler olmak üzere uluslararası kurumların sosyal hizmetin bir kamu anlayışı olarak ülkeye girişinde önemli etkileri olmuştur. Örneğin koruyucu ailenin başlatılması, Sosyal Hizmetler Enstitüsü’nün kurulması ve ilk sosyal hizmet sempozyumlarının organizasyonu bu kurumların çalışmaları sonucu olmuştur. Bu çalışmalardan biri olarak 1962 yılında yapılan İkinci Milli Sosyal Hizmetler Konferansı’na “Türkiye’de Sosyal Hizmetler” başlıklı bir bildiri sunan Dr. Osman Yaşar, sosyal hizmetlerin o dönemki yetersizlikleri ile ilgili olarak bugünkü durum için de geçerli kabul edilebilecek şu tespiti yapmaktadır:

“Bugün memleketimizde korunmaya muhtaç çocukların bakım ve yetiştirilmeleri tıbbi rehabilitasyon, sosyal hastalıklar ve bulaşıcı hastalıklarla savaş, devlet hastanelerinde fakir halkın meccani muayene ve tedavisi, eğitim ve öğretim, işçilere mahsus kısmi bir sosyal sigorta, memurlar lehine yapı-

netim örgütlerinin yayılmasıdır. (...) Herhangi bir bakanlığın öteden beri var olan bir hizmeti ilk kez yeni bir yerleşme birimine götürmesi, örneğin okul açılması, hastane kurulması, PTT bürolarının çalışmaya başlaması yatay yayılmanın somut görüntüleridir. Dikey yayılma ise, siyasal sistemin yepyeni bir konuda düzenlemelere başlamasının gereği olarak geliştirdiği yeni kuruluşların ortaya çıkmasını ifade eder. Burada söz konusu olan, toplumdaki herhangi bir faaliyetin alanının kısmen veya tamamen siyasal sistemin denetleme alanına girmesidir. Kamu yetkisine yüklenen her yeni iş, süreklilik gösteren her istem, sonuçta dikey yönde bir yönetsel yayılma demektir. (...) Azgelişmiş ülke yönetimlerinin yönetsel yayılma olgusuyla ilgili iki genel gözlem ifade edelim: (...) çoğu azgelişmiş ülkede yönetsel yayılmanın düzeyi gelişmiş sanayi ülkelerine göre düşük olmaktadır. (...) Birçok gelişmiş ülkede siyasal sistemler, hızlı bir yönetsel yayılma süreci içine girmiştir. Bu ülkelerde, örneğin kamu görevlilerinin faal nüfus içindeki payı hızla artmakta, yönetim yeni eklenen birimlerle büyümekte ve ülke coğrafyasına yayılmaktadır. (...) Yönetsel yayılmayı somut olarak gösteren en belirgin ölçüler şöyle sıralayabiliriz: 1. Yönetsel nüfusun yoğunluğunda artış, 2. Kamu gelir ve giderlerinde artış, 3. Yeni kurulan kamusal örgütlerde artış, 4. Yasal düzenlemelerde artış” (Oktay, 1998: 115–117). Oktay Türkiye’nin yönetsel yayılma özellikleri itibarıyla azgelişmiş ülke örneğine yakın olduğunu; yani kurumsallaşmada hem yatay hem de dikey yayılmada yetersiz olduğunu; dolayısıyla yayılma göstergelerinin gelişmiş ülkelerin çok gerisinde olduğunu belirtmektedir. Örneğin yönetsel nüfus oranı yani kamu çalışanlarının sayısının nüfusa oranı Cumhuriyet döneminde çok hızlı artmış olmasına rağmen gelişmiş birçok ülkenin oldukça gerisindedir. Örneğin yönetsel nüfus oranı ABD’de 1965’te % 12.8; Fransa’da 1970’te % 15; Belçika’da 1961’de % 15.7; İtalya’da 1971’de % 9.3; SSCB’de 1958’de % 16.1; Brezilya’da 1970’te % 7.4; Türkiye’de ise 1976 yılı itibarıyla % 6.6’dır (Oktay, 1998: 119).

lan bazı hizmetlerin dışında devletin doğrudan doğruya sorumluluğu altında bulunan başkaca sosyal hizmet yok denecek derecede azdır. Sosyal Hizmetlerin, organizasyon, metot, icra ve koordinasyonunda bütün yurda şamil bir milli sosyal hizmet programı bulunmadığı gibi bu hizmetler dağınık, plansız; ölçüsüz ve tam murakabeden uzak bir bilgisizlik içinde ve muhtelif Bakanların mesuliyeti altında tatbik olunmaktadır. Dolayısıyla nakdi olsun, aynı olsun sosyal yardım anlamından yoksundur” (Yaşar, 1962: XXXIX).

Konferansa sunulan “Korunmaya Muhtaç Çocukların Müessesesi Bakımı Raporu”nda 1960’lı yılların başındaki, çocuk yuvalarının sayısı, örgütlenmesi, korunmaya muhtaçların sayısı ile ilgili şu tespitler yapılmaktadır: Rapora göre korunmaya muhtaç çocukların on bini kurumlarda barındırılmakta, 4.775’i kurumlara alınmak üzere sıra beklemektedir. Halbuki korunmaya muhtaç çocuklar adedinin 1 milyonu aştığı tahmin edilmektedir.¹⁶ Günümüzde de devam eden bu durum,¹⁷ 1968 yılında yapılan II. Milli Sosyal Hizmetler Konferansı’nda da tekrar edilmektedir. Konferansa sunulan bildirilerde bu durum tekrar gündeme getirilmiştir:

“... Fakat mevcudu en azından 200.000’i bulan korunmaya muhtaç çocuklar potansiyel suçlulukları nedeniyle hiç de küçümsemeyecek bir sorun teşkil etmektedir. Korunmaya muhtaç çocuklara yapılan hizmetler bakımından aşağıdaki tablo ilginçtir:

Yaş grubu	Müessese sayısı	Bağlı olduğu kurum	Hizmetten yararlanan çocuk sayısı
0-6	26	Sağ. ve Sos. Yar. Bakanlığı	2.020
	18	Ç. E. K.	1.900
7-18	79	Milli Eğitim Bakanlığı	10.104
Toplam	123		14.024

Bu rakamlar ihtiyacın çok aşağısında olup; çocukların müesseselerde kalmayıp, müesseselerde ayakta bakım için geldikleri kabul edilse bile, bu müesseseler ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktırlar. Hizmetin yürütülüş şekli

¹⁶ Dönemin korunmaya muhtaç çocuk sayısı ve kurumsallaşmadaki gelişime ilişkin geniş bir değerlendirme için bkz. *II. Milli Sosyal Hizmetler Konferansı* (1962: 50-51).

¹⁷ KMÇ’nin toplam çocuk nüfusuna oranı konusunda 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Raporu’nda ise % 2 kısıtı kullanılmaktadır. 1994 yılında yayınlanan bu rapora göre “Türkiye’de en iyimser görüşle korunmaya muhtaç çocukların % 2 oranında bulunduğu varsayılırsa, ülke içindeki 0-18 yaş grubundaki korunmaya muhtaç çocuk sayısı 542.141’dir. (...) 1993 yılında SHÇEK Genel Müdürlüğü’nce 0-12 yaş grubu 7.642, 13-18 yaş grubu 11.181 olmak üzere toplam 18.823 çocuğa hizmet verilmektedir.” Bkz. DPT, 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı Çocuk Özel İhtisas Raporu, s. 33.

psikolojik ve sosyal bakımdan da yeterli değildir. Korunmaya muhtaç çocukların bakımı ile görevli müesseselerin de çeşitli kurumlara bağlılığı sorunun çözülmesinde yararlı olamamaktadır. Bu bakımdan, bunların tek bir yapının sorumluluğuna terk edilmesi; çocuklarla ilgili müesseselerin bu yapıyla irtibat tesis etmesi daha rasyonel ve faydacı bir düzenleme olabilecektir” (Yücel, 1968: 1002-103).

Görüldüğü gibi Türkiye’de temel sosyal hizmetler olarak kabul edilen korunmaya muhtaç çocuklara yönelik hizmetlerin yetersizlikleri kökleri geçmişe giden bir olgudur. Bu durum sadece çocuk alanında değil bütün sosyal hizmet alanlarında devam etmektedir. Türkiye’de bu alanın kamu tarafından kurumsallaşması hâlâ çözülebilmemiş değildir. Toplumda ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak üzere idari yapının kurumsallaşmasını gerçekleştirmesi gerekiyor; oysa **Tablo 6**’dan da görüleceği gibi sosyal hizmetlerin örgütlenmesi esas olarak il merkezleri ve az sayıda kurumla sınırlanmıştır.¹⁸

TABLO 6
Türkiye’de İdari Bölümler ve SHÇEK Örgütlenmesi

İdari birim	Sayı	SHÇEK örgütlenmesi
İl	81	81
İlçe	850	35
Bucak	688	-
Beledive	3.216	-
Köy	35.118	-
Mahaller (Kır+Kent)	61.900	-

Kaynak: Türkiye Mülki İdare Bölümleri Belediyeler Köyler, İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara: 2002, s. 6; SHÇEK 2006 Yılı Faaliyet Raporu, s. 6.

Türkiye’de mevcut sosyal hizmetler örgütlenmesinin (SHÇEK) gerek personel sayısı, gerek kurumsal yapısı ve gerekse koruyucu hizmet türleri itibarıyla potansiyel müracaatların çok azına ulaşabildiği kabul edilmektedir. SHÇEK’in mevcut durumda zaten kendini her müracaat grubundan ayrıca “muhtaç” olanlarla sınırladığı ve kreş gibi koruyucu hizmetlerden çektiği de

18 Benzer şekilde temel kentsel örgütlenme olan belediyelerin de nüfus artışı ile orantılı büyümediği görülmektedir. TÜİK verilerine göre 1935 yılında belediyelerin hizmet verdiği nüfus 4.174.542 ve belediye sayısı 505 iken 2000 yılında belediye nüfusu 53.404.784’e belediye sayısı ise 3.228’e çıkmıştır. Yani belediyelerin hizmet vermek zorunda kaldığı nüfus belediyelerin 6 katı fazla büyümüştür. Bu da doğal olarak vatandaşların ya da çevrenin taleplerinin kamu tarafından karşılanmasını güçleştirmektedir. Kentsel nüfus artışına bağlı olarak artan hizmet talebi ve kamusal hizmetlerdeki gelişmeler için bkz. Oktay (1997: 92).

dikkate alındığında bu oranın daha da düşeceği tahmin edilebilir.¹⁹ Günümüzde bu durumun çok fazla değişmediğine ilişkin bir fikir edinilmesi açısından aşağıda tablo halinde verilen SHÇEK 2006 yılı çalışmalarına bakılmasının yeterli olacağı düşünülmektedir. SHÇEK’in 2006 yılı Değerlendirme Raporu’nda verilen bilgiler incelendiğinde ve örneğin toplumdaki toplam korunmaya muhtaç çocuk sayısı toplam çocuk nüfusunun % 2’si olarak kabul edildiğinde, sosyal hizmetler kurumunun ne kadar sınırlı sayıda bir müracaatçı kesimiyle ilgilendiği ya da hizmet verdiği görülmektedir. Türkiye’deki sosyal hizmetlerin etkinliğini değerlendirmenin en temel güçlüğü verilen hizmetlerin toplam talep içindeki yerinin bilinmemesidir. SHÇEK’in verdiği hizmetlere ilişkin verilere bakıldığında da bu durum görülmektedir. Bilinmesi ya da tespiti güç olan özel ihtiyaç grubu insanlara yönelik hizmetlerle sınırlı kalan SHÇEK’in bütün müracaatçı grubunu tam olarak öğrenmesi oldukça da güçtür. Ancak buna ilişkin etkin bir çalışma da olmaması bir handikap olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede kurum etkinliğini sadece kendisine başvuran kişilerin sayısı üzerinden değerlendirmektedir. Örneğin SHÇEK’in gündüzlü bakım hizmetleri korunmaya muhtaç çocuklar, özürllülere yönelik hizmetleri “muhtaç özürllü” ve yaşlılara yönelik bakım hizmetleri de “muhtaç yaşlı”ya yöneliktir ve değerlendirmeler bu kısıtlılık içinden yapılmaktadır. Bu nedenle kreş hizmeti ihtiyacı olan çocuk sayısı, bütün yaşlılar nüfusu içindeki bakıma ve eğitime muhtaç yaşlı sayısı ve yine aynı mantıkla bakıma ve eğitime ihtiyaç duyan özürllü sayısı olağan istatistiklerin konusu olamamaktadır. Bu nedenle kurum ihtiyaç sahibi kişi sayısı değil, hizmet verdiği kişi sayısını vererek etkinliliğini ölçmektedir. Bu da kurumun etkinliğinin ölçülmesinin mevcut verilerle yapılmasının mümkün olmadığını göstermektedir.²⁰ Bu çerçevede kurumun “2006 Yılı Faaliyet Raporu” temel alına-

19 Çağlar Keyder ve Nazan Üstündağ SHÇEK’in yetersiz hizmetlerine ilişkin olarak sosyal hizmet uzmanı Burhan Görür’ün bir yazısına dayanarak bu kurumun mevcut toplam sosyal hizmet ihtiyacının % 10.15’ini karşılayabildiğini ifade etmektedirler. Genel bir tespit olarak kurumun yetersizliği çok net olarak ortada olmakla birlikte; bu yetersizlik oranını sayısal olarak belirlemek için elimizde yeterli veri olduğu şüphelidir. Bkz. Keyder ve Üstündağ (1996: 140).

20 Bu durum hem 2006 hem 2007 değerlendirme raporlarında kurumun güçlükleri olarak belirtilmekte ve kabul edilmektedir zaten. Ancak önemli olan bu eksikliğin farkında olan kurumun yönetsel yayılma yani örgütlenmesi ve hizmet verecek kurum kapasitesini genişletmeyi hedefleyen bir çalışma içinde olmamasıdır. Son yıllarda kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması çerçevesinde yapılan çalışmalar içinde SHÇEK’in yerleştirilmesi ve özelleştirilmesine yönelik yasal çalışmalar bir çözüm gibi sunulmaktadır; ancak kamusal nitelikte olması gerekli olan sosyal hizmetlerin dağıtılması anlamına gelen bu çabalar etkin bir yönetsel yayılma anlamından uzaktır. Bu çerçevede ilk yapılması gereken bütün ilçeler düzeylerinde sosyal hizmet örgütlenmesinin tamamlanması, kurum dışındaki sosyal hizmet sağlayıcılarının (belediye ve dernekler) denetlenmesi ve standartlaştırılması olmalıdır.

rak SHÇEK'in hizmetlerindeki etkinliğine ilişkin bazı değerlendirmeler yapıldığında aşağıdaki tablo gözlemlenecektir. SHÇEK 2006 Yılı Faaliyet Raporu'nda kurumun Türkiye genelinde hizmet veren kurum sayısı 639 olarak verilmektedir. Bu kurumlara il ve ilçe müdürlükleri, gündüzlü ve yatılı bütün kurumlar dahildir. Ancak bilinmektedir ki özellikle toplum merkezleri gibi birçok gündüzlü kurum personel yetersizlikleri ve bütçe yokluğu nedeniyle çok aktif değildir. Ayrıca SHÇEK'in birçok kurumunda profesyonel (alanında üniversite mezunu uzman kişi) meslek elemanı bulunmamaktadır. Faaliyet raporuna (s. 10) göre 2006 yılında bütün kurumlarda toplam olarak 1.050 sosyal çalışmacı, 203 psikolog, 106 çocuk gelişimi ve eğitimi uzmanı ve 913 öğretmen görev yapmaktadır. Bu sayılar dikkate alındığında 639 kurumda hem idari hizmetler hem de mesleki uygulamalarda çalışabilecek yeterli eleman olmadığı açık olarak görülmektedir.

Toplum merkezleri SHÇEK'in kamuya açık olan yüzüdür. Yeni yoksulluk, göç, kadına ve çocuğa yönelik şiddet gibi sorunların yoğunlaştığı bölgelerde toplum örgütlenmesi, bakım, eğitim ve rehberlik faaliyetleri genelde bu kurumlar kanalıyla yapılır. Kadın ve toplum hizmetleri SHÇEK'in gündemine ancak 1990'lı yılların sonunda girebilmiştir. Ülke genelindeki gündüzlü kurum sayısının çokluğuna rağmen [38 adet aile danışma merkezi, 17 kadın konukevi ve 66 toplum merkezi (s. 6)], bütün bu hizmetlere kurumun bütçesinin ancak % 2'si harcanmaktadır (s. 40). Koruyucu önleyici hizmetlere Kurumun verdiği önemi göstermesi açısından anlamlı bir sayıdır. Yine bu oran SHÇEK'in koruyucu önleyici sosyal hizmetlerdence "bakım-koruma" hizmetlerini yürüttüğünü göstermektedir. Bütçesinin sadece % 2'sini toplum hizmetlerine ayıran bir kurumun "koruyucu önleyici" hizmetler yürütmesi zaten mümkün değildir.

Aslında kurumun kendisi de yetersiz bir kamusal örgütlenme içinde olduğunu itiraf etmektedir. SHÇEK'in artan yoksul kitle karşısında yetersizlikleri kurumun 2006 Yılı Değerlendirme Raporu'nda çok net bir şekilde ifade edilmektedir. Raporun "zayıflıklar" başlığı altında kurumun zayıflıklarından biri "Kurumun; bakım ve yardım için müracaatta bulunan kişilere hizmet sunuyor olması, müracaat edemeyenlere ise ihtiyaç duydukları sosyal hizmetlerin götürülememesi" (s. 88) şeklinde ifade edilmektedir. Bu durum bir diğer maddede ise "bu alanda hizmet veren kamu ve sivil örgütler arasında etkili bir iletişim ve kontrol kurulmamış olması" (s. 88) biçiminde ifade edilmektedir. Görüldüğü gibi SHÇEK kendi yetersizliklerinin farkında olmakla birlikte, bu açmazın aşılması için gerekli iradenin kamunun

TABLO 7
SHÇEK 2006 Yılı Çalışmaları

Hizmet türü	Kişi sayısı
0-6 yaş çocuk yuvası	1.341
7-12 yaş çocuk yuvası	4.402
0-12 yaş çocuk yuvası	3.403
Sevgi evi 0-12	524
Çocuk evi	192
12-18 yaş yetiştirme yurdu	10.406
Huzurevi	6.082
Yaşlı dayanışma merkezi	1.014
Yatılı özürlü hizmeti	3.081
Gündüzlü özürlü hizmeti	1.300
Yatılı bakım için sırada bekleyen özürlü	3.729
Aile danışma hizmeti	14.076
	789
Kadın konukevi	Bugüne kadar toplam 6.044 kadın yararlanmış
Korunma kararı alınmadan sosyal yardımla desteklenen çocuk	10.225
Toplam sosyal yardım alan kişi	27.319

içinde var olduğuna dair bir işaret görülmemektedir. Bu değerlendirmeler bize SHÇEK’in sosyal hizmetleri toparlayan ve koordine eden bir yapıya dönüşmesi için aktif bir kurum olması gerektiğini göstermektedir; yani kendisine ulaşamayan müracaatçılara ulaşması ve sivil alanı da denetlemesi gerekmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sosyal hakların gelişmesine bağlı olarak, bu hakların nesnel ölçütlere dayanması ve kapsayıcı bir nitelikte olması da tartışma konusu olmaya başladı. Kapsayıcılık ya da evrensellik sosyal hakların tümü için aynı anlama gelmez. Temel bir ilke olarak yurttaşların sosyal koruma hakkına sahip olması, tek tek hizmetler noktasına inildiğinde bu hakkın somut olarak ne anlama geldiğini belirtmek gerekmektedir. Sosyal hizmetler bütün yurttaşların talep edeceği haklar olmadığından, “evrensel sosyal hizmetler” kavramından da anlaşılması gereken ihtiyaç sahibi kitlenin kapsanmasıdır. Bu haklar bütün yurt-

taşların ihtiyacı olan eğitim, sağlık, barınma ve ulaşım gibi temel sosyal haklardan farklıdır. Örneğin kreş hakkı sadece çocuklu aileler, huzurevinde bakım ise sadece ihtiyaç sahibi yaşlılar için söz konusudur. Dolayısıyla “evren” burada belli ihtiyaç grubuyla sınırlandığından (muhtaç yaşlı, terk edilen çocuk, şiddete uğrayan kadın gibi), “evrensel sosyal hizmetler” de “bu evrenin” tümünün kapsanması anlamına gelecektir. Bu nedenle evrensellik tespit edilen evrenle sınırlı hizmetler olarak tanımlanmalıdır.²¹ Tüm yurttaşlar için geçerli olmayan sosyal hizmetlerde önem kazanan boyut, hizmetlere “erişilebilirliktir”. Toplumsal yaşamın belli bir döneminde bazen geçici bazen de sürekli olarak ihtiyaç duyulacak “sosyal hizmetlerin” erişilebilir olması, etkili olması bu hizmetlerin en önemli niteliğidir. Türkiye’de sosyal hizmetlerin yetersiz örgütlenmesi nedeniyle vatandaşların kurumlara ulaşamaması bu çalışmada da ortaya çıkan temel sonuçtur.

Türkiye hâlâ hızla değişen bir toplumdur. Hem yatay anlamda, yani kırsal yapıdaki nüfusun kentlere yerleşmesi, hem de dikey anlamda yani nüfusun yoksulluk/zenginlik derecelenmesi hızla değişmektedir. Türkiye’deki “sosyal devletin” yönetsel yayılmasındaki (kısaca bürokratik örgütlenmesi) yetersizlikler de eklendiğinde, sosyal hizmetlerin esas olarak bir kamu işine dönüşmediğini söylememiz kolaylaşmaktadır. Dolayısıyla sosyal alandaki birçok hizmet henüz büyük oranda yönetim aygıtının bir parçası haline gelmemiştir. Cemil Oktay’ın da belirttiği gibi gelişmiş siyasal-sosyal sistemlerin en temel özelliklerinden biri yaygın bir yönetsel yapıyla içinde bulundukları toplumsal çevreye nüfuz etmeleridir (Oktay, 1997: 230). Bu çerçeveden bakıldığında Türkiye’deki sosyal-siyasal yapının içinde bulunduğu özellikle yoksul nüfusa nüfuzunun çok cılız kaldığı, kamunun bu ilişkide aktif olmadığını ve dolayısıyla “gelişmemiş” olduğunu belirtmek gerekiyor. Bu genel tespit yanında bu çalışmada aşağıda belirtilen hususlar belirlenmiştir.

Yoksulların kronikleşen bir kesim olduğu anlaşılmaktadır. Bu insanların sayısı (SYDV ve Yeşil Kart verilerine bakıldığında) sürekli artış göstermektedir. Bu yeni yoksulluk durumu artık sadece çalışma ilişkileriyle açıklanacak bir yoksulluk değildir; belli bir sınıfın kapsamını aşan genişlikte bir boyuta sahiptir. SYDV, Deniz Feneri Derneği ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kadın Koordinasyon Merkezi verileri süreklileşen yoksul kitlenin sayısının sürekli arttığını göstermektedir.

21 Çocuk ve yaşlı bakımı açısından İskandinav sosyal hizmetlerinin evrensellliğini benzer bir değerlendirmeye tabi tutan bir çalışma için bkz. Rauch (2005: 3-8).

Yoksul sayısındaki sürekli artışa karşılık SHÇEK örgütlenmesinde önemli bir büyüme görülmemektedir. Ancak ortaya çıkan boşluk (İBB Kadın Koordinasyon Merkezi örneğinde görüldüğü gibi) belediyeler tarafından “semt konağı” gibi çeşitli isimler altında doldurulmaktadır. Ayrıca sivil örgütler de çok çeşitli düzeylerde “sosyal hizmet” üretmektedirler. Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı’nın eğitim parkları bu çerçevede değerlendirilebilir. Ancak mesleki disiplin, standart ve denetimi sağlayacak merkezi bir örgütlenme (SHÇEK gibi) olmaması, alanın dağınıklığı sonucunu doğurmaktadır. Bu boyutuyla sosyal hizmetler tıpkı sosyal yardım alanı gibi çok başlı ve dağınık bir yapı göstermektedir. SHÇEK, belediyeler, SYDV ve STK’lar hem sosyal hizmet hem de sosyal yardım hizmetlerini eş zamanlı olarak ve koordinesiz bir şekilde üretmeye devam etmektedir.

Sosyal hizmetler alanındaki temel ihtiyaç bu dağınık yapının hem örgütlenme hem de standardizasyon açısından toparlayan güçlü bir merkezi örgütlenmenin (bakanlık ya da genel müdürlük) yaratılmasıdır. Bu merkezi örgütlenme hem sosyal yardım hem sosyal hizmetlerin standartlarının konması, yürütülmesi, hem sivil alan ve belediyelerin denetlenmesi sağlanarak toplumun yoksullaşan nüfusuna daha fazla nüfuz etmelidir. Aksi takdirde mevcut durumda denetimsiz olarak sosyal hizmetleri yürüten sivil örgütler ve yerel yönetimlerin hizmetlerinin etkili olması güçleşecektir. Bu durum sosyal adaleti sağlayacağı vaat edilen ve “yeniden dağıtım” ilkesine dayanan kamunun “kurumsallaşma tahayyülüne” yeniden sahip çıkmamızı gerektirmektedir. Aksi takdirde yurttaşlığın sosyal boyutu enformel bağımlılıkların esas olduğu aile, hemşehri, cemaat ve diğer sivil alanların insafına terk edilmeye devam edecektir. Sosyal hizmetler ya doğrudan kamunun yürüttüğü ya da kamunun gözetim ve denetiminde olan kurumsal hizmetler olarak modern devletin bir yapısı olarak genişledikçe, sosyal güvencenin dışında olan toplumun yoksul kesimleri topluma dahil olabilecektir. Aksi takdirde toplum bir dayanışma değil, bölünme hali içinde yaşamaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Alfredson, Lisa, “Social Services in Europe: Policy Issuesand Current Debates”, Helmut K. Anheier (der.), *Social Services in Europe- Annotated Bibilography* içinde, Observing for the Development of Social Services in Europe, 2000, s. 296-305.
- Arın, Tülay, “Refah Devleti, Sosyal Güvenliğin Yoksulluğu”, Neşecan Balkan ve Sungur Savran (Hazırlayanlar), *Neoliberalizmin Tahribatı, 2000’li Yıllarda Türkiye 2*, içinde, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

- Bahle, Thomas, "The changing institutionalization of social services in England and Wales, France and Germany: is the Welfare state on the retreat?", *Journal of European Social Policy*, 13 (1), 2003.
- Buğra, Ayşe, "Devlet piyasa karşılığının ötesinde", Zeynep Rona (der.), *Bilanço 2*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder, *Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi*, UN-DP, 2003.
- Buğra, Ayşe, "Devletçi Dönemde Yoksulluğa Bakış ve Sosyal Politika: Zenginlerimiz Nerede?", *Toplum ve Bilim*, Sayı 99, Kış 2003/2004.
- Buttler, Jane, "Toward convergence in european personel Social Services", *Cuadernos de Trabajo Social no 8*, Servicio de Publicaciones Universidad Complutense, Madrid, 1995.
- Castel, Robert, *Sosyal Güvensizlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Çengelci, Ethem, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Hizmetlerin Örgütlenmesi*, Şafak Matbaacılık, Ankara, 1996.
- DPT, 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı Çocuk Özel İhtisas Raporu.
- Drakeford, Mark, "Poverty and the social services", Bill Bytheway (der.), *Understanding Care, Welfare and Community: A Reader*, Routledge, Florance, KY, USA, 2001.
- Erder, Sema, "Yeni kentliler ve kentin yeni yoksulları", *Toplum ve Bilim*, 66, Bahar 1995.
- Erdoğan, Necmi (der.), *Yoksulluk Halleri*, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 2002.
- Gökçe, Birsen, *Memleketimizde Cumhuriyet Devrinde Kimsesiz Çocuklar Sorunu*, T.C. SS-YB, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları, yayın no: 55, 1971, <http://www.ib-bkkm.org/?shw=l&dil=tr> (07. 05. 2008)
- Jones, Chris, "Social Work and Society", Robert Adams, Lena Dominelli ve Maleolm Payne (der.), *Social Work içinde*, Macmillan Press Ltd., 1998.
- Kaya, Erol, *Kentleşme ve Kentlileşme*, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Keyder, Çağlar ve Nazan Üstündağ, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Kalkınmasında Sosyal Politikalar", Ethem Yenigün (yay. haz.), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler TESEV Araştırması içinde*, TESEV Yayınları, İstanbul, 1996.
- Kongar, Emre, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1972.
- Kurban, Dilek, Deniz Yüsekser, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünalın ve A. Tamer Aker, "Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası, TESEV Yayınları, İstanbul, 2006.
- Marshall, T. H., "Yurttaşlık ve Sosyal Sınıf", Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder (der.), *Sosyal Politika Yazıları içinde*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Midgley, James, *Social Welfare in Global Context*, Sage Publication, 1997.
- Oktay, Cemil, *Siyasal Sistem ve Bürokrasi*, Der Yayınları, İstanbul, 1997.
- , *Siyaset Yazıları*, Der Yayınları, İstanbul, 1998.
- Polanyi, Karl, *Büyük Dönüşüm*, 2. baskı, Ayşe Buğra (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Pinker, Robert A., "Social service", *Encyclopædia Britannica Online*: <http://www.search.eb.com/eb/article-38980> (Erişim tarihi: 26.06.2008).
- Rauch, Dietmar, "Institutional Fragmentation and Social Service Variations: A Scandinavian Comparison", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Department of Sociology Umea University, 2005.

- Save the Children, *Kinship Care*, Save the Children, Londra, 2007.
- Tekeli, İlhan, “Kent yoksulluğu ve Modernitenin Bu Soruya Yaklaşım Seçenekleri Üzerine”, A. Halis Akder ve Murat Güvenç (Koordinatörler), *Yoksulluk*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2000.
- T.C. Başbakanlık, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü (2007) *2006 Yılı Faaliyet Raporu*.
- Turner, Francis (der.) (2005), “Social Security”, *Encyclopedia of Canadian Social Work*, Waterloo, ON, CAN: Wilfrid Laurier University Press.
- Yaşar, Osman, “Türkiye’de Sosyal Hizmetler”, *II. Milli Sosyal Hizmetler Konferansı* içinde, SSYB Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1962, Sayı 23, 1962, s. XXXIX.
- Yücel, Mustafa T., “Sosyal Değişme Açısından Çocuk Sorunları ve Sosyal Hizmetler”, *III. Milli Sosyal Hizmetler Konferansı* içinde, Ankara: SSYB Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları, No: 54, 1968; *III. Milli Sosyal Hizmetler Konferansı*, SSYB Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, Sayı 23, 1962, s. 50-51.

Sosyal Hak Talebi Olarak Bakım İhtiyacı

BAŞAK EKİM AKKAN

Neo-liberal dünyada makbul birey kendi kendine yeten bireydir. Sosyal ihtiyaçlarımızı özel alanda kendi kaynaklarımız ile karşıladığımız ölçüde kamusal alanda kabul gören bireyler haline geliriz. Neo-liberal dünya görüşü bağımsız bireyi kutsarken, bağımsızlığı kendi kendine yetebilme üzerinden kurar. Bağımsız bireyler “normal” insanlar olarak topluma katılırlar ve vatandaşlıkları kendi kendilerine yetebilme kapasiteleri ile tanımlanır. “Normallik”, ekonomik, sosyal ve siyasi olarak kendi kendine yetebilmek anlamına gelir (Sevenhuijsen, 1998). Kendi kendine yeten bireyin bakıma ihtiyacı yoktur. Bakım ihtiyacı, “normal” birey dışında tanımlanan hastalara, engellilere, yaşlılara ve bağımlılık çağında olan çocuklara mahsustur. Kendi kendine yeten bireyin karşıtı olarak muhtaçlığı çağrıştıran ve utanılması gereken bakım ihtiyacı özel alana ait bir ihtiyaçtır. “Normal”, yani bağımsız bireylerin katıldığı kamu alanında mümkün olduğunca görünmez kılınmalıdır. Bu bağlamda kamu alanı ile özel alanın değerleri net çizgiler ile ayrılmıştır. Özel alana ait bağımlılık ve bakım ihtiyacı kamu alanının değerleri olan bağımsızlık ve kendi kendine yetebilme ile bağdaşamaz. Sennett, kamu alanına ait değerler ile özel alana ait değerlerin ayrışmasının, insanların kendi kendilerine bakmaları amacıyla yapılan kuvvetli bir argüman olabileceğini söyler. “Ancak bu liberal ideoloji korkunç bir paradoks yaratmaktadır. Burada politikacı ‘bana güç ver ama seninle ilgilenmemi benden bekleme’ mesajını verir” (Richard Sennett, The Guardian, 28.05.2002).

Sennett’in ortaya koyduğu paradoks bizi ihtiyaç kavramı üzerinde dü-

şünmeye iter. İyi bir yaşam için karşılanması gereken ihtiyaçlarımız neler ile sınırlıdır? Hayatta kalmamızı sağlayan temel ihtiyaçlarımız (gıda, su, barınma, vs.) dışında kalan toplumsal ihtiyaçlarımızın belirleyicisi nedir? Hangi ihtiyaçlarımız hangi araçlar ile karşılanmalıdır? Tüm bu sorulara cevap ararken belki de en tartışmaya açık olan konu, bireylerin ihtiyaçlarının kamusal alanda tanımlanması ve karşılanması sorunsalıdır. Bireylerin insana yakışır (decent) bir yaşam sürmesi için iki koşulun sağlanması gerekir: Bireyin otonomisi (autonomy) ve iyilik hali (well-being). Yani, birey hayatı ile ilgili kararları bağımsız bir şekilde verebildiği ve sosyal refahı sağlandığı derecede insana yakışır bir yaşam sürer. Bireyin otonomisi ve iyilik hali, asgari gelir, barınma, eğitim ve sağlık gibi sosyal ihtiyaçları karşılandığı ölçüde sağlanır (Fabre, 2000). Gough ve Doyal’a göre ihtiyaçlar her bir birey tarafından farklı anlaşılabilecek öznel istekler olamayacağı gibi, planlamacılar ve siyasetçilerin anladığı gibi statik niteliğe sahip durumlar da değildir. İhtiyaçları tespit etme ve karşılama süreci devingen ve ucu açık bir süreçtir (Gough ve Doyal, 1991). Buğra’ya göre “ihtiyaç kavramını çok geniş bir biçimde tanımlayarak, insanın içinde yaşadığı topluma o toplumun herkesle eşit bir ferdi olarak katılma ihtiyacından” söz edilebilir (Buğra, 2008:259).

BAKIM İHTİYACININ SİYASETİ

Topluma eşit fertler olarak katılmamızı sağlayacak sivil, siyasi ve sosyal hakların hayata geçirilmesi ihtiyaçların karşılanması ile doğrudan ilişkilidir. Kamusal alanda vatandaşlık haklarımızdan bahsettiğimiz ölçüde ihtiyaçlarımızı tanımlayış ve yorumlayış biçimimiz de önem kazanır. Vatandaşlık, ihtiyaçların tanımlanması, yorumlanması ve haklara dönüştürülmesi açısından esas olandır (Lister, 2003). Ancak, feminist teorisyenler kamusal alanda ihtiyaçların tanımlanış biçiminde ve dolayısıyla vatandaşlığın şekillenişinde sorunlar olduğunu altını çizerek. İhtiyacın ne anlama geldiği ve nasıl karşılandığı en temel iki soruyken, kamu alanında görünür kılınan ihtiyaçlar ile sınırlandırarak yorumlama süreci de sorunları içinde barındırır (Tronto, 1994). Feminist araştırmacılar göre toplumda ihtiyaçların tanımlanması ve karşılanması sorunsalı özel alana hapsedilerek görünmez kılınan ihtiyaçları da kapsayacak şekilde ele alınmalıdır. Yani, ihtiyaçların yorumlanması sürecinde özel alanın değerlerinin göz önünde tutulması önemlidir. Fraser’ın öne sürdüğü “ihtiyaçların yorumlanmasının siyaseti” (politics of needs interpretation) özel alana hapsedilen ihtiyaçların kamu alanında tanımlanması ve ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaç tespiti süreçlerine dahil edilmesi yaklaşımını ortaya atarak, ihtiyaç tartışmalarına önemli bir

açılım getirmiştir (Fraser, 1989). Fraser'ın "ihtiyaçların yorumlanmasının siyaseti" yaklaşımına göre, ihtiyaçların tanımlanması, karşılanma biçimleri ve kamu ve özel alan arasındaki görevlerin sınırlarının belirlenmesi tartışmaları kamuya açık tartışmalar şeklinde gelişmelidir. Fraser, ihtiyaçların tanımlandığı ve yorumlandığı bu alanı –geleneksel kamu alanı tanımlamasının dışına taşıyarak– “sosyal alan” olarak tanımlar. “Sosyal alan” bireylerin ihtiyaçlarının, özellikle tartışmaya açık ihtiyaçların tanımlandığı bir söylem alanıdır. Fraser'in öne sürdüğü yaklaşım özellikle özel alana hapsedilmiş ihtiyaçların aile meselesi olmaktan çıkarılıp, kamu alanına taşınması ve burada siyasi bir mesele olarak tanımlanıp, yorumlanması açısından son derece önemlidir.

Çocukluktan, yaşlılığa insan olmanın getirdiği en temel ihtiyaçlarımızdan biri olan bakım ihtiyacına bu bağlamda yaklaşılması gerekir. Aslen bakım, bireyin insanca yaşamı için “iyilik halini” belirleyen en temel eylemlerden biridir. Fisher ve Tronto, bakımı “hayatımızın idamesi, içinde yaşadığımız dünyanın bizim için en iyi hale gelecek şekilde iyileştirilmesi için yaptığımız her şeyi içeren bir tür eylem” olarak tanımlarlar (Fisher ve Tronto, 1990: 40). Sevenhuijsen'e göre bakım “ihtiyaçları görme ve duyma konusunda istekli ve yetenekli olmak ve ihtiyaçların karşılanması noktasında sorumluluk almaktır” (Sevenhuijsen, 1998: 83).

Ancak, insanca bir yaşamın temel gerekliliği olan bakım ihtiyacı özel alan ile ilişkilendirilerek, kamu alanındaki ihtiyaç yorumlamalarından dışlanmıştır. Bakım, kadının karşılaması gereken bir ihtiyaç olarak benimsenmiş ve kadının aile içindeki temel görevi olarak özel alandaki rolünü daha da pekiştirir hale gelmiştir. Bir anlamda bakım, kadınlığın (femininity) gizli anlamları ile bezenmiş ve kamu alanından uzak tutularak siyasal alandan da uzak tutulmuştur (Sevenhuijsen, 1998). Bu bağlamda da, özel alana hapsedilen bakım ihtiyacı, kamusal alandaki eşit vatandaşlık tartışmalarında ve sosyal adalet teorilerinde yer almamıştır. Bireyi içinde bulunduğu koşullardan bağımsız, eşit şartlara sahip fertler olarak öngören “sosyal adalet etiği” (ethics of justice), hayatın temelinde yatan bağımlılığı (dependency) ve ilişkiseliliği (relationality) görmezden gelmekte, bireyleri tüm bu süreçlerden soyutlayarak özel alandaki eşitsizlikleri görünmez kılmaktadır (Held, 2006). Kittay, bağımlılık emeği (dependency work) olarak adlandırdığı bakımın bireyin içinde yaşadığı toplum ile kurduğu ilişkide belirleyici olduğunu, hayatımızın her noktasında bakım veren veya alan konumunda olabileceğimizi ve bu ilişkiseliliği ve karşılıklı bağımlılık durumunu kamusal alandaki sosyal adalet ve eşit vatandaşlık arayışlarında göz önüne almamız gerektiğini vurgular (Kittay, 1999).

İlişkisel ve karşılıklı bağımlılık feminist siyaset bilimcileri tarafından ortaya atılan “bakım etiği” (ethics of care) yaklaşımının temel kavramlarıdır (Tronto, 1994; Sevenhuijsen, 1998; Kittay, 1999; Held, 2006). Özel alana hapsedilmiş *ilişkisel* ve *bağımlılık* gibi değerlerin kamu alanında görünür kılınmasını öngören bakım etiği yaklaşımını öne süren feminist yazarlar, liberal teorisinin dayattığı bağımsız ve otonom birey kavramını sorgularlar. Liberal teoride bir bireyin ihtiyaçları karşılanıp otonomisi ne kadar sağlanırsa kendi geleceği ile ilgili kararları o kadar rahat vereceği ve kişisel yapabilirliklerini daha rahat geliştireceği kabul gören temel yaklaşımdır. Bireyin üretime, siyasete ve kültürel yaşama katılımı yönünde fırsatlarının olması otonomisinin sağlanması açısından önemlidir (Gough ve Doyal, 1991). Ancak, kamu alanındaki bağımsızlığını elde etmiş otonom birey kimseye muhtaç olmama durumu ile özdeşleştirilmekte ve otonom birey kavramı “kendi kendine yeten” vatandaş kavramının da karşılığı haline gelmektedir. Liberal teorisyenler, hayatın temel değerlerinden biri olan bağımlılığı ve bakım ilişkisini insanların tecrübelerinin bir parçası olarak görmek yerine karakteri bozan bir durum olarak görürler (Tronto, 1994). Bağımlılık kamu alanında mümkün olduğunca görünmez kılınırken, özel alanın değeri olarak kabul görür. Sennett, liberal imgelemede bağımlılığın iki yüzü olan bir para gibi olduğunun altını çizer: “Bir yüz özel alan, diğer yüz kamu alanı. Özel alanda başkasına bağımlılık değerli bir durum iken, kamu alanında utanılması gereken bir durumdur. Bağımlılığın değeri, liberalizm için dikkate değer bir siyasi proje değildir” (Sennett, 2003: 125). Liberal teorisyenlere göre bağımlı birey otonomisini yitirmiş bireydir. Bağımlı insanlar kendileri ile ilgili kararları veremezler ve başkalarının kendilerine uzatacağı ele mahkûm olurlar. Otonomi bireyi bağımlılıktan özgürleştiren bir durum olarak saptanır. Muhtaçlık olarak tanımlanan bağımlılık, kendi kendine yetebilme ile özdeşleştirilen otonominin sağlanmasının karşısındaki en büyük tehdittir. Oysa bağımlılık, insan yaşamının en önemli parçalarından biridir. Bakım etiği yaklaşımı, bağımlılığın otonominin önündeki en temel engel olduğu fikrine karşı, birbirine bağımlı ve bakım ilişkisi içinde olmanın insan olmanın bir parçası olduğunu vurgular. İyi bakım alan kişilerin, gelecekleri ile ilgili daha rahat karar verdikleri, daha özgür tercihler yaptıkları, bu durumun kendilerine olan güvenlerini artırıcı rol oynadığı ve böylece topluma daha eşit koşullarda katıldıkları söylenebilir (Sevenhuijsen, 1998). Bu bağlamda, bakım etiği, insanca bir yaşamın temel koşullarının yerine getirilmesi ve ihtiyaçların karşılanması noktasında otonomi kavramı yanında karşılıklı bağımlılık kavramını da düşünmemiz gerektiğini öne sürer.

Özel alana hapsedilmiş bakım ihtiyacının aile meselesi olmaktan çıkarılıp, kamu alanına taşınması ve burada yorumlanması tam da bu bağlamda önem kazanır. Tronto ve Sevenhuijsen, kamu alanında tanımlanması ve yorumlanması gereken bakım ihtiyacının siyasi bir bağlam içerisinde ele alınmasının altını çizerler. “Toplumlarımız bakımın önemini ve bakım pratiğinin ahlâki niteliğini fark etmediği sürece kadınların ve toplumda diğer bakım verenlerin yaptığı işi değersiz göreceğiz. Eğer bakımı bir ‘siyasi ideal’ olarak anlarsak, bakımın toplumdaki statüsünü ve bakım verenlerin statüsünü değiştirebiliriz” (Tronto, 1994: 157). Tronto’ya göre bakımın siyasi bir ideal olarak ortaya konması için kamu alanı içerisinde tahayyül edilmesi ve özel alan değerleri ve aile ile özdeşleştirilmekten kurtarılması gerekir (Tronto, 1994).

Bakımın özel alan pratiği olmaktan çıkarılıp, siyasi bir bağlamda ele alınmasını savunan Tronto ve Sevenhuijsen gibi feminist teorisyenler için Fraser’ın öne sürdüğü “ihtiyaçların yorumlanmasının siyaseti” önemli bir yaklaşımdır. İhtiyaç tanımlaması siyasi bir söylem haline geldiği ölçüde, özel alan hapsinden kendisini kurtarır ve kamu alanı meselesi olarak ortaya konabilir. Siyasi bir bağlama oturtulabilecek bir “bakım siyaseti”, bakım veren ve alanların ihtiyaç tanımlamalarını göz önüne alarak daha katılımcı ve demokratik bir sürecin işlemesine de yarar. Bu bağlamda ihtiyaçların tanımlanmasında gerek bakım verenler gerekse bakım alanların değerlendirmeleri öncelikli olmalıdır. Bir toplumdaki bakım ilişkileri ve bakım ihtiyacına yaklaşım o toplumdaki bakım verenlerin ve alanların özellikle kadınların bakım anlatılarına dayanarak anlaşılabilir. Feminist bakım etiğinin savunduğu “anlatı” yaklaşımı, ihtiyacın öznesi olan bireyleri ihtiyaçlarından ayıramayacağımızı ve bu bağlamda da bakım verenler ve alanların kendi ihtiyaçlarını ortaya koyma konusunda yetkin olduklarının altını çizer (Sevenhuijsen, 1998). Bakım alanında sosyal politikaların oluşturulmasında bu yaklaşım son derece önemlidir. Özellikle toplumda bakım verenlerin çoğunlukla kadın oldukları düşünüldüğünde kadınların öznel tecrübelerini dinlemenin çok büyük önemi vardır.

REFAH REJİMİ VE BAKIM POLİTİKALARI

Diğer yandan, bir toplumda bakıma verilen değer ve bireylerin bakım ihtiyaçlarının tanımlanış ve karşılanış biçimi toplumun refah modelinin de göstergelerinden biridir. Örneğin vatandaşlık temelli toplumsal dayanışma kültürünün gelişmiş olduğu Kuzey Avrupa ülkelerinin refah modellerinde bakım bir kamu alanı değeri olarak görülür ve kamu kurumları bu yönde hizmet verirler (Sevenhuijsen, 1998). Ancak, Güney Avrupa ülkeleri gibi ailenin sosyal re-

fahın belirleyicisi olduğu “aile temelli” refah modellerinde bakım ihtiyacı aile tarafından, yani özel alanda karşılanması gereken bir ihtiyaç olarak kabul edilir. Bu modelde kadın aile içinde bakım ihtiyacını karşılar ve aile içindeki rolü bakım rolü ile şekillenir. “Güney Avrupa’daki geleneksel sosyal yapılar ve kamu politikaları evi geçindiren erkeğin pater familias olarak otoriteyi elinde tuttuğu, kadının işlevinin ise yeniden üretim ve bakım ile sınırlı olduğu aile içi ilişkileri desteklemektedir” (Moreno, 2006: 377). Bu bağlamda, refah devletlerinin bakım politikaları devlet, toplum ve ailenin toplumsal cinsiyet ile ilişkisini de belirler niteliktedir. Devletlerin toplumdaki bakım ihtiyaçlarına cevap verme biçimleri devlet, piyasa, aile arasındaki işbölümünü, sorumluluk ve harcama dağılımını şekillendirir (Daly ve Rake, 2003). Bakım ihtiyacının karşılanmasının tamamen aileye bırakıldığı toplumlarda kadınların özel alandaki rolleri daha da güçlenir hale gelir. Bakımın özel alana hapsedildiği bir toplumda kadının gerek emek piyasasına gerekse toplumsal yaşama eşit koşullarda katılımı gittikçe zorlaşır. Bu bağlamda da, bakım ihtiyacının kamu alanında tanımlanır hale gelmesi ve devletin bir sosyal müdahale alanı olarak şekillenmesi, bir toplumda kadının eşit vatandaşlığını belirleyen temel unsurlardan biridir denebilir.

Türkiye’nin refah rejimi de diğer Güney Avrupa ülkeleri ile benzerlik göstererek aileyi temel alan bir rejimdir (Buğra ve Keyder, 2006). Bu modelde sosyal refahın sağlayıcısı olan aileyi ayakta tutmak başlı başına bir sosyal politika aracıdır ve kadın bu sürecin baş aktörüdür. Başbakan Recep Tayip Erdoğan’ın konuşmalarında sıkça dillendirdiği “en az üç çocuklu”,¹ “ana, babasını huzurevine bırakmayan”² geniş aile modeli aslında kadının ev içi bakım rolü üzerine inşa edilir ve bakım ihtiyacı aile içinde karşılıksız emek olarak sağlanır.

Kadının özel alanda tartışmasız görevi olarak görülen bakım yükü gerek emek piyasasına, gerekse toplumsal yaşamın diğer alanlarına katılmasının önündeki en temel engellerden biridir denebilir. TÜİK’in Ocak 2008 rakamlarına göre % 22,3 düzeyinde olan kadın istihdamının oranlarının düşüklüğü göz önüne alındığında kadının özel alanda tanımlanan toplumsallığı daha da belirgin hale gelir (TÜİK, 2008). Yine TÜİK 2008 rakamlarına baktığımızda çarpıcı olan bir diğer veri ise bir yıl içerisinde kadın istihdamının düşüş eğiliminde olmasıdır. 2007 yılı verilerine göre % 24 olan kadın istihdamı, 2008 yılında gerileyerek % 22,3’e düşmüştür. Yani, Türkiye’de “ev kadınlarının” sa-

¹ *Hürriyet*, 7 Mart 2008.

² *Yeni Şafak*, 17 Mart 2006.

yısı bir yıl içerisinde 578 bin kişi büyümüştür (TÜİK, 2008). Bu rakamlar doğal olarak, istihdam yaşamının parçası olmayan “ev kadınları” grubunun ev içi emeğini ve bakım rollerini akla getirir. İstihdama katılımı engelleyen ve düşüşe yol açan çeşitli sebepler vardır. Ancak en belirgin sebeplerden biri hiç kuşkusuz Türkiye’de kadınlara aile içinde biçilen bakım rolleridir. Özel alanda tanımlanan bu rol daha önce de belirttiğimiz gibi aileyi ayakta tutmanın temel unsuru ve kadının toplumsallığının da belirleyicisidir. Bu bağlamda da, kadınlık durumu ile özdeşleştirilen ve özel alanın doğal bir parçası kabul edilen bakım ihtiyacı, kamu alanından ve politika süreçlerinden uzak tutulan bir alan haline gelmektedir. Bu çerçevede, kadınların ev içi bakım yüklerini daha geniş bir kadın vatandaşlığı tahayyülü içerisinde okumak önemlidir. Ayrıca, kadınların bakım yükleri istihdam hayatına girince azalmamaktadır. İstihdam yaşamına katılmayan kadınların özel alana sıkıştırılmış rolleri toplumun diğer alanlarına eşit koşullarda katılımlarını da engelleyen bir durumdur. Savran’ın belirttiği gibi “Kadınların karşılıksız ev emeğini sadece kadın istihdamına bağlı bir sorun olarak ele almak, feminist politikayı ‘ekonomi’nin bakışına teslim etmektir. Bu, ev dışında ücret karşılığı çalışmayan tam zamanlı ev kadınlarının bütün bakım yükünü tek başına üstlenmelerini doğal bir durum gibi sunmak anlamına gelir: İstihdam edilmeyen kadınların karşılıksız bakım emeği kamusal, politik bir sorun olmaktan çıkarılmış olur. Karşılıksız ev emeği görünmezleşir” (Savran, *Radikal* 2, 13.04.2008). Bu bağlamda, Türkiye’de de ev içi bakım ihtiyacının yorumlanması kamusal alana taşınmadıkça, bakım siyasi bir mesele olarak ele alınıp, bu alanda sosyal politikalar geliştirilmedikçe kadının eşit vatandaşlığından bahsetmek zorlaşmaktadır.

Son yıllarda dünyadaki refah devleti tartışmalarında devletin sosyal refah hizmetlerinden çekilmeye başladığı, sosyal hizmetler alanında özel-kamu ortaklıklarının arttığı ve üçüncü sektörün sosyal refah alanında gittikçe daha etkin bir rol oynadığı gözlemlenmeye başladı. Refah devletleri tek başına refahın sağlayıcısı olmak yerine pazar güçleri ve gönüllü kuruluşlarla bu rolü paylaşmaya yöneldi (Bode, 2006). Bir yandan kadınların istihdama katılımının artması ile birlikte bakımın aile dışına taşınmasının gerekliliği, diğer yandan da devletin ailelerin bakım ihtiyaçlarını karşılamak için pazara ve üçüncü sektöre daha fazla sırtını dayar hale gelmesi resmi değiştirdi. 1990’lardan bu yana bakım politikası alanındaki değişim, karşılaştırmalı refah devleti çalışmalarında önem kazanmaya başladı (Daly ve Lewis, 2000). Ülkelerin değişen bakım politikaları refah devletlerinin dönüşümü ile iç içe geçmeye başladı ve Avrupa ülkelerinde refah devleti dönüşümünün merkezine oturan poli-

tikalar haline geldi (Rosgaard, 2003). Türkiye’ye de baktığımızda son yıllarda gerek yaşlı, gerekse engelli bakımı politikalarının kamu nezdinde telaffuz edilmeye başlaması, sosyal hizmet alanında özel sektör, belediye, gönüllü kuruluşlar gibi farklı aktörlerin devreye girmesi ile aynı zamana denk geliyor. Bakımın bir sosyal politika meselesi olarak ele alınmaya başlaması, bakım alanında devlet içi veya devlet dışı aktörlerin aktif hale gelmesi ile de eş zamanlı geliyor. Ancak, farklı aktörlerin bakım alanında aktif hale gelmesi başlı başına bir çalışma konusu ve bu makalenin çerçevesini aşıyor.

KADIN ANLATILARINDA BAKIM İHTİYACI

Bu makale ise feminist literatürün “bakım etiği” yaklaşımı içerisinde devletin bakım politikaları ve eşit vatandaşlık ilişkisini anlamaya yönelik bir adım atmaya çalışıyor. Makalenin bu bölümünde engelli bir çocuğun bakım yükünü taşıyan kadınların anlatılarına odaklanarak, Türkiye’de kadınların bakım ile ilişkisini ve bu bağlamda devletin bakım politikaları ele alınmaya çalışılacaktır. Bu, kadınların eşit vatandaşlığını sağlayacak koşulları anlamaya yönelik süregiden bir çabanın parçasıdır. Aktarılmaya çalışılacak olan araştırma 2006 yılında yürürlüğe giren “Bakıma Muhtaç Özürlülerin Tespiti ve Bakım Esaslarına İlişkin Yönetmelik” ile birlikte devletten aylık bakım ücreti almaya başlayan kadınlar ve aileler ile Ocak–Haziran 2008 tarihleri arasında, Kadıköy Belediyesi Engelliler Merkezi’nde yaptığım derinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. Bu çalışmada dile gelen hikâyelere odaklanarak, bakımla ilgili ortaya çıkan resim aktarılacaktır.

Bu noktada, 2006 yılında yürürlüğe giren yönetmeliğe hızlıca değinmekte yarar var sanırım. “Bakıma Muhtaç Özürlülerin Tespiti ve Bakım Esaslarına İlişkin Yönetmelik” 30 Temmuz 2006 tarihli ve 26244 sayılı *Resmî Gazete*’de yayımlanarak yürürlüğe girdi (<http://rega.basbakanlik.gov.tr/>). Bakıma muhtaç özürlülerin bildirimini, tespiti, değerlendirilmesi ile bakım hizmetlerine, bakım ücretlerine ve ödemelerine ilişkin usul ve esasları belirlemek amacıyla olan yönetmelik, engellilerin evde bakım yaklaşımını bir sosyal politika önerisi olarak ortaya koydu. Yönetmelik, her ne ad altında olursa olsun her türlü gelirleri toplamı esas alınmak suretiyle; kendilerine ait veya bakmakla yükümlü olduğu birey sayısına göre kendilerine düşen ortalama aylık gelir tutarı bir aylık net asgari ücret tutarının 2/3’ünden daha az olan bakıma muhtaç özürlüleri, bu özürlülere verilecek bakım hizmetlerini, hizmetlerin ücretlendirilmesini ve ücretlerin ödenmesini kapsıyor. Yönetmeliğin 13. maddesine göre; bakıma muhtaç özürlülere verilecek bakım hizmeti karşılığında; a)

yatılı bakım merkezlerinden, günde yirmi dört saat süreyle bakım hizmeti alan bakıma muhtaç özürllüler için iki aylık net asgari ücret tutarında, b) gündüzlü bakım merkezlerinden, günde sekiz saat süreyle tam gün hizmet alan bakıma muhtaç özürllüler için bir aylık net asgari ücret tutarında, c) gündüzlü bakım merkezlerinden, günde dört saat süreyle yarım gün bakım hizmeti alan bakıma muhtaç özürllüler için bir aylık net asgari ücretin yarısı tutarında, ç) gündüzlü veya yatılı bakım merkezlerinde istihdam edilen bakıcı personel tarafından bakıma muhtaç özürllünün ikametgâhında günde üç saat süreyle hizmet alan bakıma muhtaç özürllüler için bakım merkezine bir aylık net asgari ücret tutarında, d) akrabaları tarafından günde yirmi dört saat süreyle bakılan bakıma muhtaç özürllüler için bir aylık net asgari ücret tutarında, ödeme yapılması öngörülüyor.

Yönetmeliğin amacı engellilerin gerek aile içinde bakılmasını sağlamak, gerekse “bağımsız” bir yaşam sürmesine olanak tanımak olarak tanımlansa da, ödenen aylık bakım ücretinin engelli bireylerin bakım ihtiyaçlarının çok boyutluluğuna ne kadar cevap verebildiği tartışmaya açıktır. Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu’nun 2007 faaliyet raporuna göre 32.874 aile, ağır özürllü fertlerinin bakımı için devletten aylık 435 TL bakım ücreti alıyor.³ Bakım ücretine ağır engelli çocuğu olan aileler rağbet ediyor. Özellikle de kadınlar... Engelli çocuğu olan kadınlar bakım ücreti alan grup içinde belki de en dezavantajlı olan grup. Engelli bir çocuğun bakımı kadınların neredeyse tüm yaşamını kapsayan bir faaliyet. Kadının üzerindeki bakım yükü engelli bir çocuğun varlığı ile ikiye katlanıyor ve bakım sorumluluğunun aileye, aslen ailedeki kadınlara devri ile aile içinde karşılanması neredeyse imkânsız olan ihtiyaçlar da kadınların üzerine yıkılıyor. Engelli bir bireyin bakım ihtiyacının çok boyutluluğu ve farklı sosyal kurumlarca karşılanmasının gerekliliği, aileye verilen aylık bakım ücreti ile değişmiyor. Devlet sunduğu sosyal politika yaklaşımı ile bakım ihtiyacı olan vatandaşına olan sorumluluğunu özel alana ve dolayısıyla aile üyesi kadınlara bir kez daha devretmiş oluyor. Engelli çocuğu için bakım ücreti alan kadınların anlatıları bu durumu oldukça iyi anlatıyor. Fatma’nın hikâyesi tam da böyle bir hikâye...

Fatma engelli bir çocuk annesi. Fiziksel engelli kızı Yeşim 9 yaşında. Ne yürüyebiliyor, ne de konuşabiliyor. Baba, ilk ameliyat gerektiğinde “benim engelli çocuğum olamaz, olsa olsa sendendir” diyerek evi terk etmiş ve aile ile tüm bağlarını koparmış. Fatma kendi anne ve babasının yanına taşın-

3 T.C. Başbakanlık Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü 2007 Yılı Faaliyet Raporu, Ankara, 2008.

miş, kızının bakımını annesi ve ablası ile birlikte üstlenmişler. Fatma ve kızının tüm bakım masraflarını Fatma'nın ailesi karşılıyor. Kızının ameliyatını yaptırabilmek için babası erken emekliliğini istemiş. Fatma, Kadıköy Belediyesi'nin açtığı meslek eğitimlerine katılmış ancak kızının bakım yükü nedeni ile çalışmıyor. 2007 yılının başında aylık bakım ücretine başvurmuş ve o yılın Haziran ayında almaya hak kazanmış. Bakım ücretini alabilmek için çok uğraştığını anlatıyor: "Vergi dairesi, hastanelere gidiyorsun. Çocuğum zaten ağır, bir de kâğıt işleri ile uğraşıyorsun." Ayda toplam 403 TL alıyor. Miktarın çocuğunun bakım masraflarını karşılamak için yeterli olmadığını söylüyor. Ancak alınan aylık ücret günlük hayatın idamesine yardımcı oluyor. Hastaneye gideceği zaman yol parası oluyor, çocuğun bezleri gibi harcamalarına katkıda bulunuyor. Fatma yürüyemeyen kızını sürekli taşımak durumunda. Kızı büyüyüp ağırlaştıkça, Fatma'da siyatik gibi çeşitli rahatsızlıklar belirmeye başlıyor. Çok yorulduğunu ancak yapacak bir şeyin olmadığını söylüyor. Kızı ilk ameliyat olduğunda, Fatma da hastanede fizik tedavi eğitimi almış. Evde kızına fizik tedavi uyguluyor. Ancak, kollarının çok yorulduğunu, her akşam kollarını sardığını anlatıyor. Fatma psikolog desteğine de ihtiyaç duyduğunu söylüyor. Bir ara Kadıköy Belediyesi Engelliler Merkezi'nde psikolog desteği almış. Ancak, kızını bırakıp merkeze gidip gelmek Fatma için bir dert. Fatma kızını her hafta rehabilitasyon merkezine götürüyor. Kızı yürüyemediği için kendisi de servis ile merkeze kadar gidiyor. Devletin karşıladığı aylık rehabilitasyon hizmeti saati Fatma'ya göre yeterli değil: "Eğitim saatlerinin uzatılması çok önemli. Eve gelseler daha iyi olur. Servis geliyor ama, servise indir bindir... Servisle birlikte ben götürüyorum. Devletin özel eğitim vermesi gerekiyor, özel sınıflar açılması gerekiyor." Kızı okul çağına gelmiş ancak bu çocukları alabilecek bir okul olmadığı için götürmüyor. Fatma'yı endişelendiren bir diğer konu ise evden dışarı çıktıklarında çevrelerinden gelen tepki. Örneğin ablası İzmit'te yazlık bir site içerisinde taksitle ev almış. Fatma ve kızı da yazları ablasının yanına gidiyorlar. Orada çok tepki gördüğünü, kızından dolayı insanların vebalıymış gibi davrandıklarını anlatıyor. Bir kere çok gürültü olduğunda kızının havale geçirdiğini söyleyerek, komşulardan gürültü yapmamalarını rica etmiş. Ancak bir hassasiyet göremediği gibi tepki de almış. Fatma kızının sosyalleşmesi, topluma karışması için elinden geleni yapıyor. "Evi çocuk yuvasına çeviriyorum" diyor. Mahallenin çocuklarını topluyor, oyunlar oynatıyor, resim yaptırıyor, filmler seyrettiriyor. Diğer çocuklar ile kızının kaynaşması için çabalıyor...

Fatma'nın hikâyesi engelli bir çocuğun bakım yükünü sırtlanmış kadın-

ların belirsizlikler ile dolu yaşamlarının bir tezahürü. Kadının yalnız başına engelli çocuğun bakımını üstlendiği tek ebeveynli (çoğunluğu anneler) ailelere görüşmelerde sıkça rastladım. “Benim engelli çocuğum olamaz, senin ailenden geliyordur” diyerek kadını ilk terk eden kocaları oluyor. Engelli bir çocuğun bakımı kadınlar için özel alana hapsedilme ile neredeyse eşdeğer. Engelli bireyin sosyalleşmesine olanak sağlayacak bir ortamın olmadığı bir toplumda eve kapanan engelli çocuk ile birlikte kadın da kendini eve kapanmış buluyor. Engelli çocuğun bakım süreci bireylerin, özellikle kadınların, toplum ile bağlarını gitgide yitirmesine sebep oluyor. Görüşülen kadınlar komşularının engelli bir çocuğun varlığından rahatsız olduğunu, mahallede daha fazla dışlandıklarını sıkça ifade ediyorlar. “Hasta çocuğu olana ev de vermiyorlar. Kirada dolaşıyorum... Ev sahipleri vermiyor. Tam anlaşıyorsun. Kaç çocuk var diyor. Hasta çocuğu duyunca vazgeçiyorlar” diyor 32 yaşında engelli bir kızı olan Ayşe.

Özellikle fiziksel engelli bir çocuk ile bir yerden başka bir yere hareket etmenin zorlukları da cabası. Bu bağlamda fiziksel engelli bir çocuğu evden çıkarıp, doktora, hastaneye, komşuya, hatta oyun parkına götürmek çoğu kadın için son derece güç uğraşlar. “Bu hastalık böyle bir şey... Bazen sırtımda hastaneye taşıyorum. Şoförler ile tartışıyorsun. Numune hastanesine gittik. Önümüzdeki araba hareket etti. Şoför ‘inin’ dedi. Ben ‘o benim hakkım’ dedim ‘inmiyorum’ dedim, ‘götüreceksiniz’ dedim. O kadar sinirlerimi bozdular ki... Ben yıllardır sırtımda taşıyorum. Tekerli sandalye de alamadım. Sıkıntım her yerde. Bunların da hakkı gezmek. Bunu evde bırakıyorsun, öbür çocukları götürüyorsun. Senin için rahat etmiyor, gittiğin yerde uzun kalamıyorsun...” diyor 10 yaşında fiziksel engelli kızı olan Saliha. Diğer yandan bakım ücretini alan kadınlar yoksul mahallelerde oturuyorlar ve mahalleden geçen otobüsler engelli çocuğun binebileceği otobüs modelleri değil. Belediyelere defalarca yazılan dilekçelerin sonuç vermediği kadınlar tarafından sıkça dile getiriliyor.

Bakım ücretini alan kadınların içinde engelli çocuğunun bakımını sürdürmek için sigortalı işini bırakmış olanlar da var. Hasibe, 12 yaşına gelmiş fiziksel engelli erkek çocuğunun bakımını sağlıyor. Onun da kocası engelli çocuk istemediği için evi terk etmiş. Kendisi sigortalı bir işte çalışıyormuş ve bir süre işine devam etmeye çalışmış. Ancak sonunda çocuğuna bakacak kimse olmadığı için işini terk etmek zoruna kalmış. İşvereni bir sene idare etmeye çalışmış ancak emekliliğini alamadan sigortası kesilmiş. İş bırakış sebebi ni şöyle açıklıyor: “Ahmet’in sabahları kahvaltısını yaptırır işe öyle giderdim. Öğlenleri de gelir, yemeğini yedirir, öğleden sonra işe geri dönerdim. Ahmet gün boyu evde yalnız kalırdı. Bir gün öğlen eve geldiğimde çocuğu yerde bul-

dum ve daha fazla çalışamayacağımı anlayarak işi bıraktım.” Bakıma destek verecek akrabası olmayan bir kadın için gün içinde çocuğunu bırakabileceği bir yer olmaması en güç durumlardan biri. Günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bir iki saat bile olsa çocuklarını bırakabilecekleri bir kreş olması gerektiğini sıkça vurguluyor kadınlar. Otistik bir çocuk annesi olan Nermin sadece bakım parasının yetmediğini, kreş ihtiyacının olduğunu dile getiriyor: “Benim gitmediğim yer kalmadı. Ankara’ya yazı yazdım. SHÇEK’e gittim. Sabancı’ya da gittim. Ama bir şey yok ortada. Gündüzlü bir bakım evi, kreş gibi yani. Belediye mi verir, devlet mi verir?..”

Ev içi bağımlılık ilişkisi ve hayat boyu engellilik dolayısıyla bu ilişkinin hep sürecektir olması çoğu kadının hayatını belirsiz kılarken, geleceğin ne olacağı korkusu travmalarını körüklüyor. “Bana bir şey olursa çocuğum ne yapar?”, “Benden sonra kimse çocuğuma benim gibi bakamaz” gibi kaygılar engelli çocuğu olan kadınların sıkça dile getirdiği kaygılar. Engelli bireyin bakım yükü kadınları psikolojik olarak da çökertiyor. “Yıllarca çeke çeke psikolojin de bozuluyor. Her şeyi yerinde tutmak zorundasın. Tutamıyorsun, kontrolü kaybediyorsun. Dönüp bakıyorsun ki arkana kimse yok. Sen o yolu yalnız başına yürüyorsun” diyor otistik çocuk annesi Nermin. Çoğu kadın psikoloğa ihtiyacı olduğunu ancak bu hizmeti nereden alabileceğini bilemediğini dile getiriyor. Bazı belediyelerin ücretsiz psikolog hizmetleri bu kadınların kurtarıcısı gibi...

Hiç şüphesiz devletin verdiği aylık bakım ücreti eve giren geliri belirli kılarak bakım yükü olan kadınların ve ailelerin yaşamını bir nebze rahatlatıyor. Eve düzenli gelirin girmesi ailelerin bakım masrafları ile ilgili kaygılarını ortadan kaldırıyor. Ancak, aylık bakım ücretini almak kolay bir süreç değil. Başvurulardan sonra neredeyse bir yıl bekleyenler var. Bakım aylığını alacak kişinin ağır özürlü olması bekleniyor. Yani, “% 90 ağır özürlüdür” raporu çıkarması gerekiyor ki, bu bakıma ihtiyaç duyan birçok engelliye kapsam dışı bırakıyor. Kadınların bakım anlatıları bakım ihtiyacının çok boyutluluğunu ve bakım politikası olarak hayata geçirilmiş aylık bakım ücretinin ailelerin bakım ihtiyaçlarını karşılamakta ne kadar yetersiz kaldığını gösteriyor. Öykülerine başvuru alan kadınlar her ay eve giren 400 TL civarındaki para dışında engelli çocuklarının bakımlarına dair birçok ihtiyacı dile getiriyorlar. Çocuklarını evden dışarı çıkaramama, toplu taşıma araçlarının yetersizliği, kreş ihtiyacı, devletin verdiği fizik tedavi saatinin yetersizliği, kendi sosyal ve psikolojik destek ihtiyaçları gibi birçok ihtiyacı bakım ücreti alan kadınların ve ailelerin anlattığı öykülerden çıkarmak mümkün. Tüm bu ihtiyaçlara cevap veren bir bakım politikasından söz etmek ise oldukça güç. Bakım özel alana

hapsedilmiş ve kadının karşılaması gereken bir ihtiyaç olarak tanımlanmaya devam ediyor. Her ay verilen bakım yardımı kadınların ev içi bakım rollerini (engelli çocuk ile daha da ciddi bir yük haline gelen bakım rollerini) toplum içinde daha da güçlendirmekten öteye gitmiyor.

SONUÇ: SOSYAL HAK TALEBİ OLARAK BAKIM İHTİYACI

Bakım ihtiyacının bakım veren ve alanlar olmak üzere bakım ilişkisini tecrübe eden bireyler tarafından tanımlanması ve ihtiyaca cevap verecek kamu politikalarının bu yönde şekillenmesi bakımın “siyasi bir ideal” olarak ortaya konması açısından önem taşıyor. Kadınların dile getirdiği kreş, engelli çocuklara yönelik okul, fizik tedavi saatlerinin artırımı, evde fizik tedavi, engellilere yönelik toplu taşıma araçları, çocuklarının sosyalleşmesi ve psikolojik destek gibi ihtiyaçların çok boyutluğuna cevap verecek sosyal politikaların oluşum sürecinde, ihtiyaçların öznesi olan bireylerin tanımlamalarına kulak verilmeli. Bu da ancak, Fraser’ın değindiği tartışmaya açık ihtiyaçların tanımlandığı söylem alanının yani “sosyal alan”ın oluşturulması ile mümkün olabilir. Bu bağlamda, engelli çocukların bakım ihtiyaçlarının bakımlarını üstlenmiş kadınlar ve ailelerinin ihtiyaç tanımlamaları göz önünde bulundurularak, kamu alanında yorumlanması gerekiyor. Fraser’ın “ihtiyaçların yorumlanmasının siyaseti” ile öne sürdüğü gibi bakım ihtiyacı, siyasi bir bağlamda tartışıldığı ölçüde aile meselesi olmaktan çıkarılıp, kamu alanında bir sosyal politika meselesi haline gelebilir. Hiç kuşkusuz, bakım ihtiyacının siyasi bir bağlamda ortaya konduğu ve bu yönde sosyal politikalar oluşturulduğu ölçüde de bir “bakım siyaseti”nden bahsedebiliriz.

Ancak her şeyden önemlisi, kadınların anlatılarının bize gösterdiği gibi, bireylerin özellikle kadınların toplumsal katılımlarının çevrelerindeki bağımlılık ilişkilerinden soyutlanarak hayata geçemeyeceği, feminist literatürün “bakım etiği” yaklaşımının öne sürdüğü *ilişkiselliği* ve *bağımlılık ilişkilerini* dikkate alarak eşit vatandaşlar olarak topluma katılabileceğimizin altının bir kere daha çizilmesi gerekiyor. Eşit olmayan vatandaşlar, sadece özel alan içerisinde bakım sağladıklarında, eşitsizlikler daha da derinleşiyor ve vatandaş olmaktan gittikçe dışlanıyorlar (Tronto, 2006). Toplumsal ihtiyaçlarımızın tanımlamasında ve ihtiyaçların sosyal hak taleplerine çevrilmesinde eşit vatandaşlık tahayyülü önemli bir yer tutuyor. Bu bağlamda da, bakım ihtiyacının bir sosyal hak talebine dönüştürülmesi, aile ile ilişkilendirilmekten öteye geçerek, kamusal alanda bir siyasi mesele olarak tanımlanmasının Türkiye’de kadınların vatandaşlık haklarını kullanmaları açısından önemi büyük. Ancak, bakımı sadece

kadınların vatandaşlık hakları ile sınırlamak da doğru değil belki. Tüm bireylerin eşit şekilde katıldığı bir toplumdan bahsetmek, ancak bakım etiğinin sosyal adalet etiği ile birlikte düşünüldüğü bir dünyada mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

- Bode, I., "Disorganized welfare mixes: voluntary agencies and new governance regimes in Western Europe", *Journal of European Social Policy*, c. 16 (4), 2006, s. 346-359.
- Buğra, A., *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Buğra, A. ve Keyder Ç., "The Turkish Welfare Regime in Transformation", *Journal of European Social Policy*, c. 16 (3), 2006, s. 211-228.
- Daly, M. ve Lewis, J., "The Concept of Social Care and Analysis of Contemporary Welfare States", *British Journal of Social Policy*, c. 51 (2), 2000, s. 281-298.
- Daly, M. ve Rake, K., *Gender and the Welfare State*, Polity Press, Cambridge, 2003.
- Fabre, C., *Social Rights Under the Constitution: Government and the Decent Life*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Fisher, B. ve Tronto J., "Toward a Feminist Theory of Caring", *Circles of Care*, (der.) E. Abel ve M. Nelson, Suny Press, New York, 1990, s. 36-54.
- Fraser, N., *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1989.
- Gough, I. ve Doyal, L., *A Theory of Human Need*, The Guilford Press, New York, 1991.
- Held, V., *The Ethics of Care: Personal, Political and the Global*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- Kittay, Feder E., *Love's Labour: Essays in Women, Equality and Dependency*, Routledge, New York, 1999.
- Lister, R., *Citizenship: Feminist Perspective*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.
- Moreno, L., "Süper Kadınlar ve Akdeniz Refahı", A. Buğra, Ç. Keyder (der.), *Sosyal Politika Yazıları* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Rosgaard, T., "Social Care Regimes", Espanet Konferansı: Değişen Avrupa Toplumlari'na sunulan rapor, Kasım 2003.
- Savran, Gülnur Acar, "Bakım Emeliği ve Feminist Politika", *Radikal* 2, 13.04.2008.
- Sennett, R., *Respect: The Formation of Character in an Age of Inequality*, Penguin Books, Londra, 2003.
- Sennett, R., "Caught in the Trap of Self Sufficiency", *The Guardian*, 28.05.2002.
- Sevenhuijsen, S., *Citizenship and the Ethics of Care: Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*, Routledge, Londra, 1998.
- Tronto, J., *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*, Routledge, New York, 1994.
- , "Vicious Circles of Privatized Caring", M. Hamington ve D. Miller (der.), *Socializing Care: Feminist Ethics and Public Issues* içinde, Rowman & Littlefield Publishers, USA, 2006.
- Türkiye Devlet İstatistik Kurumu (TÜİK), *Hanehalkı İşgücü Araştırması 2008 Ocak Dönemi, Haber Bülteni*, 15 Nisan 2008, Sayı 66.

Yoksullukla Mücadelede STK’ların Rolü: Hizmet Verme ve Sosyal Hak Anlayışı Arasındaki Gerilim

LADEN YURTTAGÜLER

Aynı toplumda yaşayan farklı bireylerin, nasıl yaşayacaklarına ilişkin pek çok farklı görüşü olduğu açıktır. Görüşlerin farklılığındaki temel neden, bireylerin farklı değerleri ve farklı pratikleri öncelikli benimsemelerindendir. Bir toplumda hangi pratiklerin öncelikli olarak tercih edildiği, diğer bir deyişle nasıl bir toplumda yaşamak istendiği, o toplumda yaşayan bireylerin tercih ettiği değerler tarafından belirlenir. Her bireye göre farklı tanımlanabilen ve tercih edilebilen değerler yelpazesinde, yine bireyin değerleri ile sınırlı ve tanımlı bir “iyi toplum” algısı bulunmaktadır. Bu “iyi toplum” algısı bir yandan bireylerin değerleri ve yaşama pratikleri ile biçimlenirken, diğer yandan da tanımlanan “iyi toplum” kavramı bireylerin değerlerinin ve pratiklerinin oluşmasını etkiler.

Aynı toplumda yaşayan bireyler arasında “iyi toplum”a ilişkin değerler ya da ilgili “iyi toplum”a ulaşmak için geçilmesi gereken süreçler bağlamında heterojen bir algı olduğu söylenebilir. Bireyler arasındaki farklılıkların yanı sıra, “iyi toplum” algısı ve bu algıya ilişkin değerler, zaman ve mekânla ilişkili olarak farklılıklar gösterebilirler. “İyi toplum”a ilişkin değerler farklı toplumlarda veya aynı toplumda bireyler arasında farklılıklar gösterse ya da bağlama göre, yani zaman ve mekânla ilişkili olarak değişken olsa bile toplumdaki her bir bireyin, bir “iyi toplum” algısına, tanımına sahip olduğu söylenebilir. Değişken “iyi toplum” algıları, aynı toplumda yaşayan bireylerin, “iyi toplum”da yaşamak için farklı süreçlerden geçmelerine, farklı şekillerde harekete geçmelerine ya da durmalarına neden olabilir. Bireylerin harekete

geçmesi farklı iktidar odaklarına ilişkin bir müdahale olabileceği gibi, durmaları da yine iktidar odaklarını desteklemek ya da güçlendirmek için tercih edilen bir hareketsizlik hali olabilir. Her iki durumda da, bireylerin değerleri ve günlük pratikleri doğrultusunda “iyi toplum”a ulaşmak için sarf edilen bir çabadan söz etmek mümkündür.

İlgili yazında “iyi toplum” kavramına ilişkin pek çok farklı alanda, farklı bakış açılarıyla tartışmalar yürütülmektedir.¹ “İyi toplum”la ilişkili tartışmalarda özellikle adalet ve eşitlik kavramları üzerine yoğunlaşmaktadır. Daha adaletli ve daha eşit bir topluma ulaşmak için hangi yönetim ve seçim mekanizmalarının tercih edilmesi gerektiğinden, kavramların bağlama göre yeniden tanımlanmasına kadar çeşitlilik gösteren tartışmalar mevcuttur.² “İyi toplum” tartışması siyaset teorisinde güvenlikten adalet, yurttaşlıktan ayrımcılığa kadar geniş bir alanda sürmektedir. Bu makalede ise “iyi toplum”a ilişkin tartışma yoksulluk ve sosyal dışlanma ile mücadelede sosyal haklar çerçevesinde ilgili değerlerin nasıl şekillendiği ve ilgili süreçlerin nasıl yapılandırıldığı ile sınırlandırılacaktır. Yoksullukla mücadelede ve sosyal haklar alanında, “iyi toplum”u pek çok farklı özellik ve değer üzerinden tanımlamak mümkündür. Kimi tartışmalar yoksulluğun farklı mecralardaki güvenliğe ilişkin bir tehdit olduğuna dikkati çekerken, kimi tartışmalarsa bu sürecin yurttaşlık üzerinden kurgulanması gerektiğini savunmaktadır. Örnek vermek gerekirse, yoksulluk iyi toplumun önünde güvenlik açısından bir tehdit olarak algılanabilir. “İyi toplum”un güvenlikle ilişkilendirildiği bir anlayışta, yoksullukla mücadele “toplumun güvenliğini sağlamak” dili üzerinden kurgulanabilir ki sonucunda yoksulluğun daha çok cezai mekanizmalarla önlenmesine ve “hak eden” ve “hak etmeyen” gibi yoksul kategorilerinin oluşturulmasına neden olabilir.

Öte yandan bir başka iyi toplum anlayışı, insanın fiziki ve ruhsal bütünlüğüne ve haklara referansla kurgulanabilir. Bu değerler evreninde, yoksulluk insanın bütünlüğüne bir tehdit oluşturulduğu için bireyleri koruyacak, gerekli sosyal destekleri devlet sosyal haklar başlığı altında sağlamalıdır. Bir başka yaklaşım ise yoksullukla mücadelenin STK’lar, aile, cemaatler ya da piyasa gibi diğer toplumsal mekanizmalar aracılığıyla yapılmasıdır. Diğer bir

1 “İyi toplum” tartışmasına ilişkin birkaç örnek: Walter Lippman, *The Good Society*, Transaction Publishers, New Jersey, 2005; John Kenneth Galbraith, *The Good Society: The Human Agenda*, Houghton Mifflin Company, New York, 1996; Building the Good Society Project web page: <http://www.goodsociety.eu/the-good-society/>...

2 İlgili yazında en önemli katkılardan biri John Rawls’un 1971 yılında yazdığı *A Theory of Justice* kitabıdır.

deyişle sosyal hizmetlerin hak bağlamında değil, diğer toplumsal mekanizmalar aracılığıyla sağlanmasıdır. Gerekli toplumsal destekleri sağlarken hangi mekanizmaların kullanılacağı ise, yani devlet tarafından sağlanan ve garanti altına alınan haklar ya da STK'lara, aileye, cemaatlara ve/ya piyasaya bırakılan hizmetler, nasıl bir “iyi toplum” algısına sahip olunduğuna ilişkin bir ipucu verebilir.³

Yoksullukla mücadelede ve sosyal hizmetler alanında “iyi toplum”a ulaşmak için aktörlerin hangi sorumlulukları üstleneceği ve sürecin hangi mekanizmalar etrafında nasıl kurgulanacağı konusunda tartışmalar sürüp gitmektedir. Özellikle 1980'lerden sonra, sosyal refah devletinin çözülmesiyle birlikte yoksullukla mücadele ve sosyal hizmetlerin sağlanmasında aile ve cemaatlerin yanı sıra, STK'ların rolünün ne olacağı konusunda hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Kabaca tanımlamak gerekirse, yoksullukla mücadelenin ve sosyal hizmetlerin devlet güvencesi altında olması ve sosyal hakların korunmasını talep eden gruplarla, yoksullukla mücadelenin ve sosyal hizmetlerin aile, cemaatler, STK'lar ve piyasaya bırakılmasını düşünen gruplar arasındaki mücadele 30 yıldır giderek artarak devam etmektedir. Bu çaba zaman zaman sivil toplum örgütlerine fazla anlam yüklemek ve sosyal hizmetlerin sağlanması için geçerli adres olarak göstermekle, zaman zamansa sivil toplum örgütlerini “taşeronlaşma”dan ve sosyal hakların kaybindan sorumlu tutmakla sonuçlanmıştır.

İster sivil toplum örgütleri aracılığıyla hizmet sağlayarak, isterse de sivil toplum örgütleri aracılığıyla sosyal hakların savunusunu yaparak; süreçler değişse bile, sonunda ulaşılmak istenenin “iyi toplum” olduğu akılda tutulmalıdır. Bu yazıda “iyi toplum”a ulaşmak için özellikle yoksullukla mücadele ve sosyal haklar bağlamında sivil toplum örgütlerinin oynadığı rol ele alınacaktır.⁴ “İyi toplum”a ulaşma kaygısı içinde faaliyet gösteren STK'ların, faaliyet gösterdikleri alanlar göz önüne alınarak sosyal haklara ilişkin yaptıkları müdahaleler tartışılacak ve müdahalelerin analizi yapılacaktır. Makalenin ilk bölümünde yoksullukla mücadele ve sosyal haklar alanında çalışan STK'ların 1980'ler sonrası alandaki durumlarının ve kapladıkları alanın genel bir analizi yapılacaktır. Bu bölümde hizmet temelli ve savunuculuk odak-

3 Aynı anda elbette bir ya da birden fazla aktörün yani aile, devlet, cemaat, piyasa gibi aktörlerin, yer aldığı mekanizmalar kurulabilir. Yukarıda kabaca ilgili aktörler ve mekanizmalarda yer alma ihtimalleri hatırlatılmaktadır.

4 Yoksullukla mücadele ve sosyal haklar alanında devletin oynadığı rol bu yazıda doğrudan tartışılmayacaktır. Ancak akılda tutulması gereken devletin geliştirdiği politikalar doğrultusunda da hak temelli yaklaşımdan uzaklaşıp, hayırseverlik temelli bir tutumu benimseyebileceğidir.

lı çalışan STK'lar incelenecektir. Makalenin ikinci kısmında ise hizmet temelli çalışan STK'ların yoksullukla ilgili müdahale alanlarına odaklanılıp, zayıf ve güçlü yönleri incelenecektir.

SOSYAL POLİTİKA, SOSYAL HAKLAR VE STK'LAR

Yoksullukla ve sosyal dışlanma ile mücadelede, sivil alana ilişkin tartışmalara bakıldığında, özellikle son 30 yılda, 1980'ler sonrası geliştirilen politikalarla ilişkili olarak sivil toplum örgütlerinin, kabaca, bir tarafı hizmet vermeye yönelik örgütler, diğer yanı ise savunuculuk odaklı çalışan örgütler olmak üzere bir yelpaze üzerine sıralandıklarını söylemek mümkündür. Yelpazenin bir yanında eğitim, sağlık, barınma gibi temel sosyal ihtiyaçlara ilişkin hizmetleri karşılamaya ilişkin çabası olan örgütler sıralanmaktadır. Diğer uçta ise savunuculuk odaklı, diğer bir deyişle karar verme süreçlerine dahil olmaya ve politikaları etkilemeye çalışan örgütler yer almaktadırlar. Yoksullukla ve sosyal dışlanma ile mücadelede savunuculuk odaklı çalışan STK'ların uygulanan politikaların ihtiyaç sahiplerinin deneyimlerini göz önüne almaları, hatta deneyimlerine dayanmalarını amaçladıkları gözlemlenmektedir. Yelpazenin bir ucundan diğerine tüm örgütlerin amaçları "iyi toplum"a ulaşmak olsa bile politik görüşlerinden, uygulamalarına; ihtiyaç sahiplerinden, örgütlerin benimsediği felsefi değerlere kadar farklı görüşleri ve tutumları bulunmaktadır. Tüm bu çeşitliliği içinde bulundukları siyasi konjonktür ile değerlendirmek gelişmeleri anlamayı kolaylaştırabilir. Bu yüzden, çalışmanın bu bölümünde önce 1980'ler sonrası genel olarak sivil alana, özel olarak ise yoksulluk ve sosyal dışlanma alanında çalışan STK'lara ilişkin bir değerlendirme yapılacaktır. Ardından hizmet temelli çalışan STK'lara ilişkin bir tartışma yürütülecektir. Son olarak ise savunuculuk odaklı çalışan STK'lar ve dayandıkları kavramsal çerçeve ele alınacaktır.

1973-1974 petrol fiyatlarının yükselmesi, pek çok Batı Avrupa ve Kuzey Amerika demokrasisinde, hemen hemen 25 yıl süren ve büyüme odaklı ekonominin ve sosyal politikanın değişmesi için kırılma noktasını oluşturdu. Ekonomik sorunlar, altın çağ olarak da bilinen dönem boyunca benimsenen ekonomik ve sosyal politikaların terk edilmesine ve Keynesian refah devleti değerlerinden ve hedefinden uzaklaşılmasına yol açtı.⁵ 1970'lerden, 1980'lere geçişte, Keynesian refah devleti politikalarının terk edildiği bir dönem yaşandı. Keynesian refah devleti, devletin piyasayı siyaset aracılığıyla düzenledi-

5 Keynesian refah devleti hakkında detaylı bir inceleme için bkz. Janoski ve Hicks (1994).

ği ve böylelikle var olan mevcut sınıfsal ve sosyal çatışmaları azaltmaya çalıştığı politikaları benimsemişti. 1980'lerdeki dönüşümde ise, devletin piyasaya müdahale etmeden hukuki düzenlemeleri yapan sınırlı bir rol edindiği ve iş çevrelerini korumaya yönelik ekonomi politikalarına geçtiği bir dönem yaşandı. Özellikle 1970'lerin ortasından itibaren uyguladıkları ekonomi politikaları ile Thatcher ve Reagan bu dönemle özdeş olarak anılmaya başlandılar. Sosyal refah devletinin çözülüşüne sembol olan, gerek Thatcher'in, gerekse Reagan'ın sürdürdüğü politikalarda göze çarpan üç temel özellik sosyal harcamalarda kesintilere gitmek, yönetim ve idare birimlerinde kesintileri sağlayacak ve/ya uygulayacak düzenlemelere gitmek ve ideolojik dönüşümlerdi. Sosyal harcamalarda hastalık yardımı, işsizlik yardımı, sosyal konut yardımı, eğitim yardımı gibi alanlarda kesintilere gidilerken, savunma ve idari düzenlemeler için ayrılan bütçe toplam kamu harcamasından üç-dört kat daha hızlı arttı (Krieger, 1987: 183). Yönetim ve idare birimlerinde kesintileri sağlayacak ve/ya uygulayacak düzenlemelere gitmek için sosyal yardımı "hak eden"ler yeniden tanımlandı ve yeni makbul, "hak eden" yurttaş tanımlarını ortaya çıkardı. Örneğin Thatcher politikalarında greve katılanlar veya evli kadınlar sosyal yardım için uygun bulunmadılar. Öte yandan Reagan'ın uyguladığı politikalarda ise kamu harcamalarında kesintiye gitmek için çalışan yoksullara sağlanan sağlık ve/ya eğitim gibi yardımlarda kısıntıya gidildi ya da kamuda istihdam alanı daraltıldı ki bu en çok Afro-Amerikalıları ve kadınları etkiledi. Son olarak süreç içinde ciddi bir ideolojik dönüşüm yaşandı. "Hak eden" yoksulların tanımlandığı, cinsiyetçi, dezavantajlı gruplar için giderek büyüyerek devam eden ayrımcı politikaların meşrulaştırıldığı ideolojik çerçeve belirlendi. Devlet ve yurttaş arasındaki ilişki "mülk"ün ve "mülk"ün korunması üzerine kurgulanan bir ilişkiye dönüştü. "Mülk"le⁶ tanımlanan yurttaşlık durumu en görünür tanımını ve tartışmasını sosyal konut üzerinden yaşarken, sağlık, eğitim gibi hizmetler de "satın alınan" mülkler haline geldi. Mülk üzerinden tanımlanan yurttaşlık ilişkisi, "sahip olabilen" ve "olamayan" yurttaşlar arasında bir hiyerarşiye dönüşürken, mülk sahibi olamayanların "neden mülk sahibi olamadıkları" üzerine tartışma yine olmayanların sorumluluğu ya da bir başka deyişle sorumsuzluğu (tembelliği, sosyal refah sistemi yardımına güvenmeleri gibi) olarak açıklandı (Krieger, 1987).

1980'lerle birlikte uygulanmaya başlayan ekonomik ve sosyal politikaların etkisiyle giderek eriyen sosyal refah devletinin boşalttığı, temelde sos-

6 Burada "mülk" geniş anlamda piyasa içinde değerli olup sahip olunanlar anlamında kullanılmıştır.

yal hizmetlerden ya da sosyal destek mekanizmalarından oluşan bir alan ortaya çıktı. Bu alanı dolduran aktörler kabaca aile, piyasa ve sivil toplum kuruluşları olarak belirlendi. Mülk sahipleri için ihtiyaçlarını piyasadan karşılamak, örneğin sağlık hizmetini özel hastaneden, eğitim hizmetini özel okuldan almak, sorun yaratmazken, mülk sahibi olamayanlar için temel ihtiyaçlarını karşılamak oldukça zorlu ve güç hale geldi. Mülk sahibi olabilenlerin ya da açıkta kalan hizmetleri aile gibi bir sosyal güvenlik ağı aracılığıyla sahip olabilenlerin yanı sıra hem piyasadan ilgili hizmeti satın alamayacaklar, hem de ailesi bir güvenlik ağı oluşturamayacaklar için devlet tarafından artık güvence altına alınmayan ya da sağlanmayan hizmetlere erişim imkânsız hale geldi. Hizmetlere ulaşımı olmayanların yardımına ise sivil toplum örgütleri çağrıldı. Sivil toplum örgütlerinin, özellikle 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında, dünya çapında hem sayıları, hem de etki alanları hızla arttı. Sosyal refah devletinin boşalttığı sosyal hizmetler ve sosyal haklar alanına özellikle "hayırseverlik" söylemi üzerinden müdahale ettiler. Temel ihtiyaçların sivil toplum örgütleri tarafından karşılanması yeni bir uygulama olmamasına rağmen yeniden yükselmesi, parlaması 1980'ler sonrasına rastladı. Hem ulusal alanda devletler tarafından, hem de uluslararası örgütler aracılığıyla sivil alana kaynak aktarıldı ve sosyal hizmetlerin sivil toplum örgütleri tarafından karşılanmasına yönelik yapılandırmaya gidildi. Aynı dönemde, yani 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında, Doğu Avrupa'da yeni rejime geçiş ve Latin Amerika'da diktatörlüklerin devrilmesi ile toplumsal hareketlerin ve demokratikleşmenin önemli bir parçası olduğu savunulan sivil toplum örgütlerinin ortaya çıkmasına tanıklık edildi (Cohen ve Arato, 1994). Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra hem demokratikleşmeyi sağlamak, hem de Doğu Avrupa ülkelerinde sosyal hizmetlerin sağlanması ile ilgili ortaya çıkan boşluğu doldurmak üzere sivil toplum örgütleri harekete geçtiler (Lindenberg, 1999: 152).⁷ Sosyal hizmetleri sağlamak üzere harekete geçen bu örgütlerin bir kısmı kendini hizmet temelli, bir kısmı hayırsever, bir kısmı ise yardım örgütü olarak tanımladılar.

Hizmet temelli örgütler zaman zaman hayırsever ya da yardım örgütleri olarak da anılmaktadırlar. Hizmet temelli STK'lar, misyonları ve vizyonları doğrultusunda, uzmanlaşmak istedikleri alanda belirledikleri kriterler

7 Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan geçiş döneminde devletlerin yeniden yapılandırıldığı bir dönem yaşandı. Bu dönemde temel sosyal hizmetlerin sağlanmasında da ciddi sorunlar oluştu. Yeniden yapılanma sürecinden kaynaklanan boşlukta sosyal hizmetlerin sağlanmasında sivil toplum örgütleri harekete geçtiler.

doğrultusunda seçtikleri grupların ilgili hizmetlere erişimini sağlamak için çalışırlar. Çalıştıkları alan, politik görüşleri ve değerleri doğrultusunda seçtikleri hedef kitleye, yine aynı değerler çerçevesinde belirledikleri sağlık, eğitim, gıda gibi temel hizmetleri sağlamak olarak tanımlanabilir. Her sivil toplum örgütü gibi hizmet temelli çalışan örgütler de belli değerler üzerine kurulmuşlardır ve o doğrultuda hareket ederler. Dünya çapında faaliyet gösteren örgütlerden biri olan CARİTAS'ın her şubesi kendi misyonunu ve vizyonunu tanımlamaktadır. Tanımlanan misyonlarda her şubenin çalışma alanı farklı olduğu için vurgulanan konular farklı olsa bile, ortak önemli bir özelliği insan onurunu korumak için ihtiyacı olana gerekli yardımı sağlamaktır.⁸ Bir başka örnek Deniz Feneri Derneği olabilir. Deniz Feneri Derneği misyonunda, “yeryüzünde yardıma muhtaç son kişiye ulaşıncaya kadar durmaksızın çalışmayı ilke edinmiş bir Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği” olduğu yazmaktadır.⁹ Gerek uluslararası olan CARİTAS'ta, gerekse Deniz Feneri Derneği'nde ortak özellik ihtiyacı olana yardımdır.

Bazı hizmet temelli örgütler dini değerlerden beslenirken, bazı örgütler hemşerilik üzerine yapılarını kurarlar. Örneğin dini değerler üzerine kurulmuş bir örgüt misyon, vizyon, değerler ya da ilkelerinde ilgili dini yaymak ya da korumak gibi bir ifade kullanmamasına rağmen, çalışma yaptığı yerlerden, seçtiği hedef gruptan ya da faaliyetlerinden bu değerler kolayca anlaşılabilir.¹⁰ Benzer şekilde hemşerilik temelli bir kuruluş yalnızca aynı coğrafyadan gelen kimselere hizmet götürmeyi tercih edebilir. Örgütlerin çalışmalarını çerçeveleyen değerler bütününün yanı sıra faaliyet gösterdikleri alanlar da önemlidir. Hizmet temelli örgütlerin gerek uluslararası, gerek ulusal, gerekse yerel seviyede faaliyet gösterdiği gözlemlenmektedir. Faaliyet gösterdikleri alanlar ise yoksulluktan afete, kalkınmadan temel haklara kadar geniş bir yelpazede olabilir. Özellikle uluslararası alanda faaliyet gösteren hizmet temelli sivil toplum örgütlerinin Üçüncü Dünya ülkelerine ya da afet yaşayan yerleşimlere hizmet götürmesi yaygın bir uygulamadır. Hizmet temelli çalışan STK'lar çoğunlukla erişim sürecine ilişkin değil, diğer bir deyişle hizmet alanının ilgili hizmete hak bağlamında erişimi değil, erişilmek istenen hizmeti sağ-

8 CARİTAS ana sayfa: <http://www.caritas.org/>; örnek misyonlar için bakınız: CARİTAS Avustralya: http://www.caritas.org.au/AM/Template.cfm?Section=Our_mandate; CARİTAS Kanada: <http://www.caritas.ca/>

9 Deniz Feneri Derneği ana sayfa: <http://ramazan.denizfeneri.org.tr/>

10 Örneğin İHH İnsani Yardım Vakfı misyonunda yoksulluk olan tüm ülke ve bölgelerde çalıştığını yazsa bile, faaliyet gösterdiği bölgelere ve ülkelere bakıldığında sadece Müslüman ülkeler olduğu fark edilmektedir. Bkz. İHH İnsani Yardım Vakfı ana sayfa <http://www.ihh.org.tr/>

lamaya ilişkin çalışmalar yaparlar. Bu çalışmaları yaparken hangi değerler üzerinden faaliyetlerini kurguladıkları ilgili yazında tartışılmaktadır. Önemli tartışma konularından birisi hedef grupla birlikte hizmetin niteliğini ve yön-temini belirleyip belirlemediğine ilişkindir. Bazı STK'lar hizmet grubun taleplerini görmezden gelerek bu faaliyetleri kurgularken, diğer bir deyişle hedef grubu nesneleştirirken; bazı STK'lar hedef grubun taleplerine ve ihtiyaçlarına göre faaliyetlerini şekillendirirler.¹¹

1980'lerden itibaren neo-liberal politikalar ve Doğu bloğunun çöküşü ile hizmet temelli çalışan STK'ların sayısında ve kapasitesinde ciddi artışlar görülmüştür. Örneğin USAID, 1995 yılı raporunda, Amerika Birleşik Devletleri çıkışlı çalışan ve uluslararası alanda faaliyet gösteren STK'ların sayısını, 1970'te 52 iken, 1994'te bu sayı 419 olarak belirtilmektedir (USAID, 1995). Bir başka rapor Kuzey ülkelerine odaklanmıştır. OECD'nin 1993 yılında çıkan raporunda, 1980'de Kuzey ülkelerindeki kalkınma ve yardım STK'larının sayısı 1.600 iken, 1990'da OXFAM, Save the Children, CARE ve Medicine San Frontier de dahil olmak üzere, bu sayının 2.500'ü bulunduğu söylenmektedir (UNDP, 1993). STK'ların sayısının artmasındaki önemli nedenlerden biri yardım temelli sivil alana aktarılan kaynağın artması, bir diğeri ise gerek uluslararası kuruluşlar, gerekse ulusal kuruluşlar için yardım temelli faaliyetleri yürütmede kolaylık sağlayacak yasal düzenlemelerin yapılmasıdır. Yardım alanında faaliyet gösteren örgütlerin bir yandan sayıları ve kullandıkları kaynaklar artarken, diğer yandan faaliyet gösterdikleri alanda kapasitelerinde de artışlar gözlemlenmiştir. Örgütlerin sayılarındaki artış doğrudan aktarılan kaynaktaki artışla elbette ilgilidir. Ancak örgütlerin kaynaklarındaki artış çalışma sürelerini ve alanlarını çeşitlendirmiştir. Örneğin afet yardımı ile başlayan bir örgüt, kaynaklarındaki artışla beraber örgütsel kapasitesini geliştirebilmiş, gerekli donanımı edinmiş ve kısa vadeli müdahaleden, orta vadeli ve hatta uzun vadeli destek süreçlerini kurgulayabilmiştir. Afet ve kalkınma gibi iki birbirini tamamlar ve fakat aynı zamanda farklı alanda çalışan örgütlerin sayısı 1990'larla beraber artış göstermiştir. Bu süreçte bir diğer gelişme devletlerle ortaklık içinde geliştirilen yasal düzenlemeler üzerinedir. Ulusal alanda yoksullukla mücadele ve sosyal haklar alanında hizmet temelli çalışan örgütler için yasal düzenlemeler pek çok ulus-devlette sorunlu değildir. Uluslararası alanda çalışan ve başka devletlere hem afet, hem yoksullukla mücadele, hem de kalkınma için para aktaran örgütler için yasal düzenleme-

¹¹ Yardım ve kalkınma alanında çalışan STK'ların değerlerini tartışan bir makale için bkz. Fowler (2000: 589-603).

lerin sorunları 1990'larla beraber aktarılan kaynak ve faaliyet gösterilen alan arttıkça daha da sorunlu hale gelmiştir.¹² 1990'lardan itibaren ilgili örgütlerden gelen dış kaynağın vergilendirilip vergilendirmeyeceğinden, hangi yasal mekanizmalardan geçeceğine kadar pek çok farklı alanda ilgili örgütlerin daha rahat çalışabilmesi için düzenlemeler yapılmış ve halen yapılmaktadır.

1980'lerden sonra hem sayısı, hem de kapasiteleri hızla artan hizmet temelli sivil toplum örgütlerinin şüphesiz ki ihtiyaç sahiplerinin taleplerini karşılamada önemli bir rolleri bulunmaktadır. Ancak yoksullukla ve sosyal dışlanma ile mücadelede ihtiyaçların sivil toplum örgütleri tarafından karşılanması ciddi bir soruna neden olmaktadır. Yoksullukla mücadelede ve sosyal haklar alanında çalışan örgütler, yaptıkları faaliyetler ve ulaşmaya çalıştıkları amaçlar açısından kabaca ikiye ayrılabilirler. Bir uçta hayırseverlik odaklı ve hizmet sağlayan STK'lar varken, diğer uçta savunuculuk ve hak temelli çalışan STK'ların olduğu söylenebilir. Ancak sivil toplum örgütleri tarafından sağlanan hizmetler hak temelli değildir. Bu nedenle öncelikle aşağıdaki bölümde hak temelli yaklaşımın ne demek olduğu tartışmaya açılacaktır.

1990'lar ve 2000'ler boyunca sivil alanda, bir yandan sivil toplum örgütlerinin sosyal refah devletinin görevlerini nasıl devraldığı tartışıldı. Öte yandan ise, STK'lar biçimde örgütlenip, demokratik ve katılımcı bir yönetim biçimini oluşturmak ve aktif yurttaşlık arasında ilişki kuruldu. Bireylerin temsili demokrasinin yanı sıra, temsil edilemeyen konular için taleplerini dile getirmelerinin ve karar verme mekanizmalarının parçası olabilmelerinin yolu olarak örgütlenmek ve bu örgütlenmeler aracılığıyla politikaları etkilemek işaret edildi. Savunuculuk kavramı, özellikle bu dönemde, ilgili yazında "politikaları, prosedürleri, kanunları ve/ya uygulamaları etkilemeye" çalışan STK'lar için kullanılmaya başlandı. STK'ların savunuculuk yapmasındaki amaçların, yoksulların ve dezavantajlı grupların kamu politikalarını ve uygulamalarını etkilemek için karar verme süreçlerine katılımını sağlamak, sosyal adaletsizlik ve eşitsizliği görünür kılmak, yapısal sorunlara dikkat çekmek, insan haklarını savunmak ve demokrasiyi yaygınlaştırmak olduğu söylendi.¹³

¹² Özellikle kalkınma ve yardım alanında çalışan ve yoksullukla mücadele ve sosyal dışlanma konusuna odaklanan hizmet temelli STK'lar içinde çalışanları ulus-devletlere ciddi kaynak aktarımları yapmaktadırlar. Ancak bu kaynak aktarımları hem içinde çalışılan devletin mevzuatı hazır ve uygun olmadığı için –burada gümrükte gelen yardımların takılmasıdan, aktarılan maddi kaynağın nasıl vergilendirileceğine kadar geniş bir alan var–, hem de yasadışı faaliyet olma ihtimaline karşı kısıtlar ve sınırlarla karşılaşmaktadır.

¹³ Savunuculuk ile ilgili tanımlar ve ilgili tartışmalar için bkz. Coates vd. (2002) ve Jordan ve Van Tuijl (2000).

Savunuculuk temelli çalışan örgütler incelendiğinde, ilgili STK'ların birçoğunun¹⁴ hak temelli bir değerler bütünü içinden, haklarına çeşitli sebeplerden ötürü ulaşamayanların ve dolayısıyla mevcut uygulamalardan zarar görenlerin hem seslerini duyurmalarının ve görünür olmalarının sağlanmasını; hem de ilgili politikaların ya da kanunların değiştirilmesi için çaba sarf ettikleri gözlemlenmektedir. Örneğin sağlık hakkı konusunda çalışan bir örgüt olan Sağlık Hakkı Hareketi Derneği, kanunların ve uygulamaların değişmesi için raporlar yayınlarak, kampanyalar, eylemler düzenleyerek ve karar vericilerle görüşerek (ya da sağlık hizmetinden yararlanamayanları görüştürerek) politikaları etkilemeye çalışmaktadır.¹⁵ Sosyal haklar alanı her ne kadar ulus-devlet üstü tartışmalara sahne olsa da, sosyal politikanın (dolayısıyla sosyal hakların alanı) müdahale alanı ulus-devlet sınırları içinde çizilmekte ve yurttaş-devlet ilişkisi üzerinden tartışmalar sürmektedir.¹⁶ Bu yüzden, özellikle sosyal haklar alanında savunuculuk odaklı çalışan STK'lar, yurttaşların eşitliğine vurgu yaparak hakların bütünlüğü ve bölünmezliğini zeminleri olarak kabul etmektedirler.

T. H. Marshall'ın yıllardır referans verilen "Sosyal Sınıf ve Yurttaşlık" makalesi, yurttaşlık ve hakların bölünmezliği ilişkisini çok açık ortaya koymaktadır (2005). Marshall, bu makalede, devlet ve yurttaş arasında bir sözleşme olduğunu ve bu sözleşmenin bireyler arası eşitlik üzerine kurulu olduğunu söyler. Yurttaşlık eşitlik üzerine kurulu bir statüdür ve bu statüye sahip herkes haklar ve görevler açısından eşittir. Ancak bu eşitliğin sağlanabilmesi için sadece sivil ve siyasi haklar yeterli olamaz. Sosyal haklar, bireyin haklarının bütünlüğü ve bölünmezliği açısından vazgeçilemezdir. Sosyal haklar, bireyin hayatta kalabilmesini ve diğer haklarını kullanabilmesini garanti altına alan haklardır. Marshall, bir bireyin tüm haklarının kullanabilmesi için, hem sivil, hem siyasi, hem de sosyal haklarının kullanılabilir olması gerektiğini be-

¹⁴ Savunuculuk alanında çalışan her STK'nın hak temelli çalışması zorunlu değildir. Çıkar gruplarının, kendi hedefleri doğrultusunda çalıştıkları göz önünde bulundurulmalıdır. Bu noktada savunuculuk alanında çalışan bir STK hak temelli çalışabileceği gibi, örneğin işçi hakları savunusu yapan bir örgüt; işverenin kurduğu bir örgüt de olabilir ve mevcut politikaları ve kanunları işverenlerin lehine değiştirmek için çalışabilir.

¹⁵ Sağlık Hakkı Hareketi Derneği için bkz. <http://www.saglikhakkı.org/>; bir başka örnek Sosyal Haklar Derneği olabilir, bkz. <http://www.sosyalhaklar.org/>

¹⁶ Uluslar-üstü tartışmalar sürerken, ulus-devlet sınırları içinde müdahalelere örnek olarak Avrupa Birliği üyesi devletlerin sosyal politika uygulamaları verilebilir. Her ne kadar Sosyal İçerme Belgeleri (Joint Inclusion Memorandum-JIM) ve ulusal eylem planları (National Action Plan-NAP) ile sosyal politika alanına ilişkin müdahalelerini Birlik üyesi ülkelerle paylaşmakta ve tartışmakta olsalar da, sosyal politika "esnek kanun" (soft law) olarak tanımlanmakta ve üye ülkelere temelde konu ile ilgili yaptırımlar uygulanmamaktadır.

lirtir.¹⁷ Özellikle yoksulluk ve sosyal dışlanma ile mücadelede hakların bölünmezliğine yapılan vurgu önemlidir. Günümüzde hak kavramı sivil ve siyasi haklarla sınırlı tutulmaktadır. Sosyal haklar alanında tanımlanabilecek eğitim, sağlık, barınma, emeklilik, işsizlik yardımı gibi alanlar aile, piyasa ya da STK gibi hak temelli olmayan aktörlerin alanına bırakılmaktadır. Oysa sivil ve siyasi hakların kullanımı, sosyal hakların da bulunup bulunmaması ile doğrudan ilişkilidir. Örneğin eğitim alma hakkına sahip bir çocuk, sosyal hakları garanti altında olmadığı için okula gidemeyebilir. Bir başka örnek, sağlık hakkı olmadığı için tedavi olamayan ve tedavi olamadığı için çalışamayan bir yurttaş olabilir. Hakların bütünlüğü bir yurttaşın tüm haklarını kullanabilmesi için vazgeçilmez ve önemli olduğundan yoksullukla ve sosyal dışlanma ile mücadelede savunuculuk odaklı çalışan STK'lar, sosyal hakların devlet tarafından sağlanması gereken bir alan olduğunu önemle vurgulamaktadırlar. Örneğin Sosyal Haklar Derneği, hazırladığı raporlarda farklı sosyal hak alanındaki ihlallerin diğer hak alanlarını nasıl etkileyebileceğini göstermektedir.¹⁸ Üzerinde durulması gereken noktalardan biri, savunuculuk odaklı çalışan STK'ların yoksulların ve sosyal dışlanmaya maruz kalanların karar verme ve politika yapma süreçlerine katılımı için çalıştıklarıdır. Bu çalışmalar hem dezavantajlı grupların siyasi katılımını, hem de sosyal haklarını kaybetmelerine neden olan ya da olabilecek süreçlere müdahale edebilmelerine olanak sağlamaktadır.

ZAYIF VE GÜÇLÜ YANLARIYLA SİVİL ALAN VE YOKSULLUKLA MÜCADELE

Son 30 yıldır sivil alanda hem hizmet vererek, hem de hak savunuculuğu yaparak yoksullukla mücadele ve sosyal haklar konusunda ciddi çalışmalar yapılmıştır. Yoksulluk ve sosyal dışlanma ile mücadelede, sosyal destek ve yardım mekanizmalarını kapsayan sosyal hizmetlerin yurttaşlık üzerinden, diğer bir deyişle hak temelli yapılandırılmayıp, sivil alana ihale edilmesinin, özellikle son 30 yıldaki deneyime bakarak, zayıf ve güçlü yanları incelenebilir. Bu

¹⁷ Marshall'ın makalesine ilişkin önemli eleştiriler gelmiştir. Örneğin hakların gelişimine ilişkin yaptığı vurgu, bu gelişimin çizgisel olmadığına, bazı örneklerde paralel gelişebileceklerine, kavramsal çerçevenin İngiltere deneyimi üzerine kurulu olduğuna, dezavantajlı grupları gözardı ettiği gibi ilgili yazında eleştiriler mevcuttur. Ancak burada Marshall'ın kavramsal çerçevesi hakların bütünlüğünün önemi bağlamında kullanılmıştır. İlgili bir tartışma için bkz. Peter Breiner, "Is social citizenship really outdated? T.H. Marshall revisited", http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/0/9/7/5/7/pages97572/p97572-1.php

¹⁸ Sosyal Haklar Derneği 2007 yılı boyunca aylık olarak hazırladığı raporlara <http://www.sosyal-haklar.org/node/2> adresinden ulaşabilirsiniz.

bölümün ilk kısmında önce hizmetlerin sivil toplum örgütleri tarafından verilmesinin zayıf yanları incelenecektir. İkinci kısımda ise hizmet temelli çalışan STK'ların güçlü olduğu yanlarına odaklanılacaktır. Her iki kısımda da hizmet temelli örgütlerin savunuculuk alanına nasıl katkı sağladıkları ya da sağlayabileceklerine değinilecektir.

Zayıf Yanlar

Sivil toplum örgütleri tarafından yürütülen hizmet temelli faaliyetler, faaliyetleri düzenlerken benimsediği tutum ve düzenleyen sivil toplum örgütünün kaynaklarının sınırları açısından zayıf olabilir. Hizmet temelli çalışan STK'ların tutumlarının hak temelli ve katılımcı bir yaklaşımı benimsemesi gerektiği konusundaki tartışmalar 1990'ların sonunda oldukça artmıştır. Hatta Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği tarafından 2006 yılında “Kalkınma İşbirliğine İnsan Hakları Temelli Yaklaşımda Sıkça Sorulan Sorular” adlı doküman yayınlanmıştır.¹⁹ Doküman örnek teşkil etmesi açısından önemli bir yere sahip olup, hizmet temelli çalışan örgütlere tutumla ilgili öneriler sunmaktadır. Gerek yerel, ulusal, gerekse uluslararası alanda çalışan hizmet temelli STK'ların zayıf yanları üç başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki kaynak ve sürdürülebilirlik; ikincisi hizmeti alanlar arası eşitlik ve üçüncüsü de hizmet alanların güçlendirilmesi ile ilişkilidir.

Kaynak ve Sürdürülebilirlik

Hizmet temelli faaliyetler düzenleyen STK'ların zayıf olduğu alanlardan ilki kaynak ve sürdürülebilirlikle ilişkilidir. Hizmet temelli faaliyetler düzenleyen STK'larda, hem örgütün, hem de düzenlediği faaliyetlerin sürekliliği, STK'nın geliştirdiği kaynağın sürekliliği ile doğru orantılıdır. Hizmet temelli faaliyetlerin, hizmeti alanın günlük pratikleri ile doğrudan ilişkili olduğu düşünülürse, sürekli bir kaynağa ihtiyaç duyduğu da görülebilir. Örneğin sağlık hizmeti veren bir STK'nın, hizmet verdiği bölge ya da birlikte çalıştığı hedef grubun sağlıkla ilgili ihtiyaçları devam ettikçe ilgili hizmeti sürdürmesi gereklidir. Bu durum, ilgili sağlık hizmetlerini veren sağlık personelinin, faaliyetin gerçekleşmesini sağlayan idari personelin, sağlık hizmeti verilirken ihtiyaç duyulan malzemelerin (ilaçlar gibi) ve sağlık hizmetinin verileceği merkezin tüm harcamaları için gerekli kaynağın, hizmeti veren STK tarafından sağlanması demektir. Üstelik bu kaynak bir kerelik, üç kerelik ya da beş kerelik değil, ömür

¹⁹ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, “Frequently Asked Questions on Human Rights Based Approach to Development Cooperation”, Geneva, 2006.

boyu sağlanması gereken bir kaynaktır. Dolayısıyla ilgili STK'nın böyle bir hizmet için sürekli kaynak geliştirmesi gerekmektedir. Benzer bir örnek barınma konusunda yardım sağlayan hizmet temelli bir STK üzerine de verilebilir. Barınılan yerlerin ısıtılması ile ilgili yakacak desteği sağlayan bir STK, bu yardımı çalıştığı bölgede ya da birlikte çalıştığı hedef gruba her kış yapmak durumundadır. Böyle bir durumda iki sorun ortaya çıkmaktadır. Öncelikle STK her kış aynı miktarda kaynağı bulamayabilir. Örneğin 2008 yılında tanık olunulan küresel bir ekonomik krizde hem yerel, ulusal, hem de uluslararası hibe ya da bağışlarda azalma olabilir ve STK gereken kaynağı geliştiremeyebilir. Alternatifi, eldeki kaynağın sadece yardıma ilişkin harcamalara çekilmesi olabilir. Bu durumda kaynağın dağıtımını organize eden idari personelin ücretleri ödenmeyebilir ve gönüllü olarak çalışmaları istenebilir. Bir başka çözüm ise yardımların sayısını ya da miktarını azaltmak olabilir. Ancak her iki çözüm de sürdürülebilir değildir, çünkü bir sonraki yıl yine benzer miktarda kaynak aramak için yollara düşülecektir. Süreklilikle ilgili bir başka sorun ise yardım sağlayan örgüt ile ilgilidir. Kaynak konusundan bağımsız olarak yardım sağlayan örgütün ne kadar süre ilgili desteği verip vermeyeceği tartışılan bir konudur. Herhangi bir STK, yaptığı faaliyet ya da çalıştığı faaliyet alanı konusunda, sonsuza kadar süreceğine ilişkin bir söz vermiş değildir. Dahası böyle bir garanti vermek gibi herhangi bir yükümlülüğü de yoktur. Sağlık hizmeti ya da yakacak hizmeti sağlayan STK, günün birinde artık bu faaliyeti yapmak istemediğine ya da ilgili alanda çalışmak istemediğine karar verebilir ve ilgili alandan çekilebilir. Bu durumda ilgili hizmetten yararlananlar, bu hizmetten yoksun kalacaklardır. Ayrıca kimse de bu STK'ya alandan neden çekildin gibi bir soru sorma ya da STK'yı sorumlu tutma hakkına sahip değildir. Günün sonunda STK'nın yaptığı faaliyetler hayırseverlik, isteme, tercih etme gibi değerlerin üzerine yapılandırılmıştır ve hizmeti veren örgütün kapasitesi ve tercihleri ile ilgilidir. Son olarak hizmet temelli çalışan sivil toplum örgütünün ne kadar süre o hizmeti sağlayacağı ve ne miktarda sağlayacağı, kaynakları ve tercihleri ile ilişkili olarak tamamen kendi inisiyatifindedir ki bu kaçınılmaz olarak belirsizliği yanında getirir. Hayati noktalarda destek sağlayan bu STK'ların belirsiz hizmeti önemli sorunlara yol açabilir. Belirsizlik, yani ertesi yıl yakacak yardımının olup olmaması, dahası ertesi gün sağlık hizmeti verecek olan doktorun yerinde bulunup bulunamayacağı insanların hayatlarını olumsuz olarak etkiler, çünkü güvenli ve garanti altına alınmış bir hayat sürmelerinin önünde engel oluşturur (Castell, 2004).

Hizmeti Alanlar Arası Eşitlik

Hizmet temelli çalışmalarda önemli tartışma konularından birisi, hizmet veren örgütün herkese eşit hizmeti sağlayıp sağlamadığı üzerinedir. Yurttaşların sosyal hakları üzerine yapılan tartışmalarda her yurttaşın eşit haklara sahip olması ve dolayısıyla eşit sosyal haklardan yararlanması gerektiğine vurgu yapılır. Eşit sosyal haklara sahip olma ve ulaşabilme üzerine yapılan bu vurgu, yurttaşların diğer haklarını da eşit kullanabilmeleri açısından hem önemli, hem de gereklidir.²⁰ Sosyal haklar ve bağlı olarak sosyal hizmetler, ilgili ulus-devletlerin anayasalarına ve yasal mevzuatlarına dayanarak hukuki olarak talep edilebilir. Örneğin Türkiye Cumhuriyeti devleti anayasası, devleti sosyal olarak tanımlar ve yasalarında belli tanımlamalar çerçevesinde eğitim, sağlık, barınma gibi temel hakları yurttaşlarına sağlayacağına ilişkin garanti verir. Bu durumda bir hizmet sağlanmadığı durumda ya da bir yurttaşın sağlanıp diğerine sağlanmadığı durumda hukuken talep edilebilir ve “hak” aranabilir. Ancak konu bir sivil toplum örgütü tarafından sağlanan hizmetler olunca, sosyal haklar çerçevesinde gelişen bir talepten söz etmek mümkün değildir. Sivil toplum örgütleri tercihleri doğrultusunda bir konuda, örneğin örgün eğitime ulaşım, tercih ettikleri bir grupta, örneğin kız çocukları ve tercih ettikleri bölgede, örneğin Güneydoğu Anadolu’da çalışabilirler. Diğer bir deyişle x sivil toplum örgütü, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki üç şehirde kız çocukların okullaşmasını arttırmak ya da kız çocukların okuldan ayrılmasının önüne geçmek için yoksul ailelerin çocuklarına ayni ya da nakdi yardım yapmayı amaçlamış olabilir. Bu durumda Karadeniz Bölgesi’nin doğusunda yaşayan ve gerekli maddi olanaklara sahip olmadığı için okula gidemeyen bir erkek çocuğu ilgili sivil toplum örgütüne “eşitlik üzerine kurulu olmayan bir tutum sergiliyor” diye dava açamaz ya da ilgili STK’dan hakkını aramak bağlamında talepte bulunamaz. Sivil toplum örgütleri kendi inisiyatifleri ve kendi dünya görüşleri doğrultusunda faaliyet düzenleyebilirler, hatta düzenledikleri faaliyetler, verdikleri hizmetler tercih ettikleri değerler ve amaçlarla sınırlıdır. Oysa aynı erkek çocuk, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olarak, sosyal haklar bağlamında eşitlikçi bir uygulamayı devletten talep edebilir.

STK’ların temel sosyal hizmetleri sağlamasındaki önemli sorunlardan biri, sosyal refah devleti tarafından sağlandığında oluşturulan jenerasyonlar arası dayanışmanın kırılmasına neden olmalarıdır. Sosyal refah devleti tarafından sağlanan sosyal güvenlik uygulamaları jenerasyonlar arası dayanışma

²⁰ Bkz. bu derlemede Uyan Semerci’nin “Yoksulluk, Ekonomik ve Sosyal Haklar, Pozitif Özgürlükler” başlıklı makalesi.

üzerine kuruludur. Sosyal refah devletinde, emeklilikten, işsizliğe ve sağlığa kadar temel sosyal hizmetlerin karşılanmasında genç ve yaşlı jenerasyonlar (ya da çalışabilen ve çalışamayan, sağlıklı ve sağlıklı olmayan arasında gibi) arasında birbirini desteklemek temeldir. Dolayısıyla sağlanan hizmet anonimdir ve eşitlik üzerine kuruludur. Hizmet sağlamada, yurttaşlar arası eşitlik ilkesi geçerlidir. Ayrıca kimin kime hizmet sağladığı, yani kimin hizmet için kaynak sağladığı adlandırılmamıştır, yani anonimdir (Cowen, 2002: 37). Sivil toplum örgütleri, hizmet sağladıklarında hem gelen kaynak bellidir, hem de kime bu hizmetin sağlanacağı sivil toplum örgütünün misyonu, vizyonu, değerleri ve hedef grubu ile çerçevelenmiştir. Dolayısıyla ihtiyaç sahipleri arasında bir eşitlik durumu yoktur. Dahası kimin hizmet alacağına ve ne ölçüde hizmet alacağına hizmeti sağlayan STK karar verir. Örneğin bir STK'nın amacı yalnızca 18–25 yaş arasında, belli bir coğrafi bölgede yaşayan gençlere hizmet vermek olabilir. Bu durumda tanımladığı coğrafyada 25 yaşından büyük ya da 18 yaşından küçük kimseye hizmet vermemeyi tercih edebilir. Benzer şekilde çalışmayı hedeflemediği coğrafyada hizmet vermeyi tercih etmeyebilir. STK'nın verdiği hizmet, hak temelli değil, yardım (ya da hayırseverlik) temelli bir hizmet olduğu için eşitlik üzerine kurulu olması beklenebilir. Sosyal refah devletinde yurttaşlar arası eşitlik üzerine kurulu olan hizmetler, STK tarafından verildiğinde STK'nın amaçları ve değerleri tarafından belirlenen hedef grupla sınırlı olabilir. Dahası STK'nın değerleri ile ilişkili olarak kimin sosyal hizmetten yararlanacağını belirlenmesinin yanı sıra, özellikle yoksullukla mücadele için sağlanan yardımlarda STK kimin “hak eden” ve kimin “hak etmeyen” olduğunu da tanımlayabilirler. Sosyal yardımı hak eden ve hak etmeyenler olarak tanımlayan değerler, aynı zamanda meşru olan ve olmayan yoksulu ve yoksulluğu da tanımlarlar (Öztürk, 2003: 16). Bir yandan kaynakları kısıtlı ve belli değerler üzerine kurulmuş bir örgütün kime yardım edeceğini, dolayısıyla kaynaklarını öncelikle kime aktaracağını belirlemesi ve tercih etmesi işlevsel ve kabul edilebilirdir. Herhangi bir STK kendi değerlerini destekleyen örgüt ya da kişilerden elde ettiği kaynağı, yine kendi değerleri ile örtüşen ihtiyaç sahiplerinin kullanımına sunabilir. Ancak öte yandan “meşru” yoksul ve “meşru olmayan” yoksul tanımları son derece sorunludur ve yurttaşlar arası dayanışmaya ve eşitliğe zarar verebilir.²¹

21 Yoksulluğu meşru olanlar tanımlananlar, “normal” olarak tanımlanamaz olanlardır. Örneğin engelli, yetim, kadın gibi kişilerin yoksulluğu normal olarak tanımlanırken, genç bir erkeğin yoksulluğu meşru ve kabul edilir olarak tanımlanmaz. Dahası öneri “balık tutmayı öğret” vurgusu ile çalışan yoksulu görmezden gelen bir dile sahiptir.

Yukarıda belirtildiği gibi eşitlikle ilgili bir başka sorun ise hizmet temelli çalışan sivil toplum örgütlerinde bir veren ve bir alan olmasıdır. Sosyal hizmetlerin haklar bağlamında sağlanmasında önemli özelliklerinden bir tanesi anonim olmasıdır. Hem jenerasyonlar arası, hem de çalışabilen ve çeşitli nedenlerden ötürü çalışamayan arasında bir dayanışma mekanizması olarak kurgulanan hak temelli sosyal hizmetler, yardımı veren ve yardımı alan arasında doğrudan bir ilişki kurmaz. Dahası yardımı veren de, yardımı alan da anonimdir ya da anonimliği korunabilir. Ayrıca dayanışma mekanizması içindeki tüm yurttaşlar haklar bağlamında eşittir. Oysa sivil toplum örgütleri tarafından sağlanan hizmetlerde bir “yardımı/hizmeti alan” tanımlanır. Hak temelli değil, “yardım etmek” üzerine kurulu olduğu için veren “lütfeden”, alan ise “lütfedilen” şeklinde dillendirilir. Bu alan ve veren arasında kendiliğinden bir hiyerarşi oluşturur. Bir yana yoksul olan ve yoksullukla ilişkili tüm kavramlarla (suçlu, pis, tembel gibi) etiketlenen “hizmeti/yardımlı alanlar”, diğer yana ise veren “hayırseverler” konumlandırılırlar. Sivil toplum örgütleri hem yaptıkları işleri belgeleyebilmek, dolayısıyla alandaki meşruiyetlerini sağlamak, hem de yaptıkları faaliyetlerini göstererek kaynak geliştirmek için alan ve veren ilişkisini kaçınılmaz olarak görünür kılabilirler. Ancak lütfeden ve lütfedilen arasındaki hiyerarşinin görünür kılınması, hem insan onuru ve bütünlüğü açısından, hem de kişilerin diğer haklarının kullanımını engelleyebilmesi açısından ciddi bir sorundur. Konuyla ilgili önemli örneklerden biri yapılan yardımların belgelendiği televizyon programları ya da “verene/yardımlı yapana”, “alanın” fotoğraflarının gönderildiği faaliyetler olabilir.

Alan ve veren arasındaki hiyerarşi bir yandan insan onuru ve bütünlüğü için bir sorun yaratırken, diğer yandan kişinin sivil ve siyasi haklarını kullanımı önünde engel oluşturabilir. Sosyal haklar bağlamında sağlanan sosyal hizmetlerde yurttaşlık arasında eşitlik ilkesi ön plandadır. Ancak yukarıda da daha önce ifade edildiği gibi sivil toplum örgütleri hizmet sağlarken kendi hedef gruplarını, kendi değerleri doğrultusunda seçebilirler, ki sivil toplum örgütünün geliştirdiği kaynağı kimlere hizmet vermek için kullanacağı yine kendi inisiyatifine kalmıştır. Nasıl devlet ve yurttaş arasında hakları ve sorumlulukları kapsayan bir toplumsal sözleşme varsa, hizmet temelli çalışan STK ve yardımı alan arasında da benzer bir ilişki olabilir. Ancak bu ilişkide hizmet temelli çalışan örgüt, kendisi için öncelikli olan değerleri benimseyen ya da uygulayanlara hizmet vermeyi tercih edebilir. Ancak bir adım ötesinde hizmet temelli çalışan bir örgüt, hizmet alana bu hizmeti şartlı sunabilir. Böyle bir durumda STK, ihtiyaç sahibinin belli değerleri benimsemesi ve benimsediği bu

yeni değerler doğrultusunda davranışlarını ve tutumunu değiştirmesi koşuluyla hizmeti/yardımlı sağlamayı tercih edebilir. Örneğin bir STK, kişinin daha muhafazakâr ya da daha liberal davranışları sergilemesi koşuluyla hizmet vermeyi/yardımlı etmeyi tercih edebilir, hatta dayatabilir. Bu durumda kişi sosyal hizmet/yardımlı almak için, siyasi görüşünden vazgeçmek zorunda kalabilir. Bu da kişinin sivil ve siyasi haklarını özgürce kullanmasını engeller.²²

Hizmet Alanların Güçlendirilmesi

Hizmet temelli çalışan STK'ların, genelde, hizmeti götürmekle sınırlı kaldığı gözlemlenebilir. Hizmeti alanların güçlendirilmesi, diğer bir deyişle genelde haklarını, özelde sosyal haklarını savunmak için gerekli bilgi ve beceriye erişmesi için çalışmalar çoğunlukla yapılmamaktadır. Bu çalışmalar yapılsa bile istihdam ve emek piyasasına girişle sınırlı kalmaktadır. Hizmet temelli faaliyetlerin ve sivil toplum örgütlerinin söyleminde sıkça görülen “balık vermek yerine, balık tutmayı öğret” sloganı, genelde yoksulların ve sosyal dışlanmaya maruz kalanların emek piyasasında yer bulmalarını hedefleyen değerlerin temsidir. İstihdama ilişkin güçlendirme, “sosyal yardımlı olmadan yaşayabilecek bireyler” hayalinin önemli bir yansımasıdır. Ancak yoksulluk ve sosyal dışlanma yalnızca istihdamla, yoksulların emek piyasasında yer bulması ile çözülebilecek sorunlar değildir. Günümüzde enformel istihdam ya da çalışan yoksullar sıkça gündeme gelmekte ve ilgili yazında sıkça tartışılmaktadırlar.²³ İstihdam, yoksullukla ve sosyal dışlanma ile mücadelede bir adım olsa bile tek çözüm değildir. Dahası haklarının savunuculuğunu yapabilen yurttaşlar olarak hizmet alanları güçlendirmek, hem kişilerin sürdürülebilirlik tehlikesi altında olan STK tarafından sağlanan hizmetleri sosyal haklar çerçevesinde devletten talep etmelerine, hem de sivil ve siyasi haklarını kullanmakta bir alan sağlayabilir. Yardımlı alanların, eşitsizliklere ilişkin bir farkındalık geliştirmesi ve ilgili hizmeti neden sosyal haklara sahip bir yurttaş olarak devletten değil, bir STK'dan aldığını sorgulayabilmesini sağlayabilir. Dahası eğer ilgili kanunlar ya da politikalar yoksa, sosyal haklarını kullanabileceği politikaların ve kanunların yapılabilmesi için karar verme süreçlerine katılmayı talep edebilir. Hizmet alanların güçlendirilmesinin ve farkındalıkla-

²² Sosyal devlet yurttaşların siyasi görüşlerinden bağımsız olarak, tüm yurttaşlarına eşit davranmakla yükümlüdür.

²³ Çalışan yoksul konusuyla ilgili incelenebilecek araştırma örneği: Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, “Kent Nüfusunun En Yoksul Kesiminin İstihdam Yapısı ve Geçinme Yöntemleri”, *Sosyal Politika Forumu Araştırması*, Şubat 2008, İstanbul. http://www.spf.boun.edu.tr/docs/kent_yoksullugu_rapor.pdf.

rının artmasına ilişkin faaliyetler yapmanın önemli olduğu ilişkili bir başka alan, yardımı alanın algısına ilişkindir. Hizmet alan kişi, hizmet aldığı konuda temel değerleri ve yapıyı sorgulayabildiği ve değerlendirebildiği ölçüde, değiştirmek için de harekete geçecektir. Örneğin evde fiziksel şiddete maruz kaldığı için, bir kadın sığınma evine sığınan kadın, eğer şiddete ilişkin farkındalık geliştirmez ve güçlenmesine ilişkin çalışmalar yapılmazsa, çocuğuyla olan ilişkide şiddeti uygulayan kişi haline dönüşebilir. Enformel sektörde çalışan ve iş güvencesi olmayan birine ihtiyaç duyduğunda yapılan yardıma ilişkin bir örnek de verilebilir. Eğer kişi sigortalı çalışmak ya da sendikalı olmak gibi şıklarının olduğunu farkedirse ve bu yolları kullanmak konusunda güçlendirilirse, kendi sivil, siyasi ve sosyal haklarını talep eder hale gelebilir.

Güçlü Yanlar: Hizmet Temelli STK'lar Neler Yapabilir?

Hizmet temelli çalışan STK'ların zayıf olduğu yanların yanı sıra, güçlü oldukları ve savunuculuk odaklı çalışan STK'ları destekleyebilecekleri, dahası hem hizmet verip, hem de savunuculuk odaklı çalışabilmelerini sağlayan önemli özellikleri de mevcuttur. Bunlar iki ana alanda toplanabilir. Bunlardan ilki model üretme, ikincisi bilgi sağlama ile ilişkilidir.

Hizmet Sağlamaktan Model Üretmeye

Hizmet sağlayan sivil toplum örgütünün, hizmeti alanla kurduğu ilişki ve tutumuyla doğrudan bağlantılı olmakla birlikte, hizmet alan ile doğrudan iletişimde olmak önemli bir avantajdır. Hizmet alan ile doğrudan iletişime geçme, hizmet alanın kendi ihtiyaçlarını tanımlayabilmesi ve duyurabilmesi açısından önemli bir alan sağlar. Bireylerin ya da grupların temel ihtiyaçları birbirinden farklı olabilir ya da zaman içinde farklılaşabilir. Alanda sosyal hizmet sağlayan STK'lar hem odaklandıkları alan, hem de birlikte çalıştıkları hedef grup göreceli küçük olduğu için ilgili ya da değişen ihtiyaçları daha kısa sürede teşhis edip, kaynakları elverdiği ölçüde karşılayabilirler. Ancak zaman zaman, sosyal haklar temelli, merkezi devlet tarafından sağlanan sosyal hizmetlerin ilgili ihtiyaçlar ile örtüşmediğine tanık olmak mümkündür. Merkezden sağlanan hizmetlerde, yardımı alan ile doğrudan bir ilişki geliştirilmediği ya da değişen şartlar, dolayısıyla ihtiyaçlar, görünür olmadığı için ihtiyacı karşılayamamak ya da ihtiyaca yeterince cevap verememek mümkündür. Oysa alanda çalışan sivil toplum örgütleri, yardımı alana kulak verdiği ölçüde değişen ihtiyaçları tanımlayabilir. Örneğin alanda hizmet temelli çalışan sivil toplum örgütü, çocukların eğitime ulaşması için gerekli olanın aileyeye

yardım olduğunu ya da okulda öğle yemeği vermek olduğunu gözlemleyebilir. Bu ihtiyaç doğrultusunda kısa sürede hizmet biçimini değiştirebilir.

Alanda çalışan hizmet temelli bazı örgütlerin ihtiyaçları karşılamak için yaptıkları uygulamalardan biri de, yardımı alana doğrudan ihtiyaçlarını sormaktır. Yardım alanın kendi ihtiyacını tanımlaması, seslendirmesi ve ilgili ihtiyacın duyulması, bir yandan sağlanan hizmetin ihtiyacı karşılamasını sağlarken, öte yandan yardım alanın karar verme mekanizmalarına katılımını sağlayabilir. Böylelikle yardım alan hem kendi ihtiyacını ve ihtiyacının nedenini tanımlamış olur, hem de nasıl çözümler üretilebileceğine ilişkin kendi deneyimine dayanan önerilerini yüksek sesle söyleme şansını bulur. Çözüme ilişkin bireylerin fikrini sormak, ilgili öznenin karar mekanizmasına katılımını sağlar. Öznenin karar mekanizmasına katılımı, hem aktif yurttaşlık açısından önemlidir, hem de neden bu ihtiyaca sahip olduğunu sorgulamasına, alternatif çözümler ve talepler getirmesine olanak tanır.

Hizmet alanın ihtiyaçlarını dinlemek ve ihtiyaçların karşılanmasına ilişkin karar verme süreçlerine katılımlarını sağlamanın bir başka önemli işlevi, sivil toplum örgütlerinin yardım alanın ihtiyacına dayalı yöntemler geliştirmesine olanak vermesidir. Ürettiği yöntemi bir model haline getirebilir ve merkezi devleti bu modeli uygulamaya ve yaygınlaştırmaya davet edebilir. Örneğin sosyal dışlanma ile mücadelede dezavantajlı gençlerin, kendilerini gerçekleştirebilecekleri bir gençlik merkezi modeli hizmet sağlayan bir STK tarafından yapılandırılabilir. Bu merkez hizmeti alanların ihtiyaçları doğrultusunda geliştirilebilir. Eğer hizmet alan gençler okul ve ev dışında kendilerini ifade edebilecekleri bir alana ve temel sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasında haklarını nasıl kullanabilecekleri gibi bilgilere ihtiyaç duyuyorlarsa, gençlerin kendilerini ifade edebilecekleri atölyeler düzenleyen ve gençlere ve ailelerine sosyal haklarını nasıl kullanabileceklerine ilişkin bilgi veren bir merkez yaratılabilir. Dahası bu merkez, bir model haline getirilip, merkezi devlete örnek olarak sunulabilir.²⁴

Bilgi Sağlama

Alanda çalışan yardım örgütlerinin güçlü olduğu yanlarından biri alana ilişkin bilgiyi farklı yollardan savunuculuk yapan örgütlere sağlamak ya

²⁴ Model üretmeye ve hizmeti alanları güçlendirmeye örnek olarak İstanbul Bilgi Üniversitesi çatısı altında yapılan bazı çalışmalar verilebilir. Gençlerin güçlenmeleri ve kendilerini ifade etmelerini sağlamayı amaçlayan Kısa Dalga Gençlik Merkezi, çocukların gelişmesi için dezavantajlı bir mahallede kurulan Tarlabası Toplum Merkezi ve dezavantajlı kişi ve gruplara hukuki destek sağlamak Hukuk Kliniği önemli örneklerdir.

da alandan elde ettikleri bilgiye dayanarak doğrudan savunuculuk yapmak olabilir. Alanda hizmet temelli çalışan sivil toplum örgütleri, ihtiyaç sahipleri ile doğrudan ilişki kurma şansına sahiptir. Dolayısıyla ihtiyaç sahiplerinin kendi deneyimlerini dinleme (elbette eğer kulak verilerse!) ve bu deneyimlerle dayalı talepleri rapor gibi formatlarda toparlayıp ilgili öznelere ya da kurumlara ulaştırabilirler. İhtiyaç sahiplerinin deneyimlerini dinlemeyi tercih eden hizmet temelli sivil toplum örgütleri gerek ulusal, gerekse uluslararası alanda ihtiyaçları ve talepleri öğrenmede, merkezde sadece savunuculuk odaklı çalışan sivil toplum örgütlerinden daha avantajlıdır. Hem yardım, hem de yukarıda anlatılan biçimde savunuculuk alanında faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerine örnek olarak Oxfam International verilebilir. Oxfam International, 1995 yılında bir grup bağımsız sivil toplum örgütü tarafından kurulmuştur. Amacını, uluslararası alanda yoksulluğu ve adaletsizliği azaltmak olarak belirtmiştir. OXFAM ismi Kıtık Yardımı için Oxford Komitesi'nden (Oxford Committee for Famine Relief) gelmektedir. İlk kuruluşu 1942 yılında İngiltere'dir ve amacı düşman işgali altındaki Yunanistan'da açlık çeken kadın ve çocuklara müttefik güçler aracılığıyla yardım yollamaktır.²⁵ OXFAM dünyada önde gelen acil yardım örgütlerinden biri olmakla birlikte, zarar görebilir gruplarla uzun dönemli projeler uygulamakta, ayrıca adaletsiz ticaret, daha iyi sağlık ve eğitim hizmeti isteme ve küresel iklim değişikliği ile savaşma gibi küresel konularda da kampanyalar yürütmektedir.²⁶ OXFAM özellikle kıtlık/açlık ve yoksulluk konusunda çalışan bir örgüttür. Çalışmaları sırasında paralel olarak yürüttüğü raporlama çalışmasında açlık, yoksulluk ve küresel iklim değişikliği arasındaki bağlantıya dikkat çekmiştir. OXFAM, farklı kıtalardan 15 farklı ülkeden çiftçilerin deneyimlerine dayanan bir rapor yayınlamıştır.²⁷ Raporda yoksulluk ve küresel ısınma arasındaki ilişki kurulmuştur. Rapor bürokratlar, politikacılar gibi karar vericilere sunulurken küresel ısınmayla mücadele etmek için harekete geçilmesi talep edilmiştir. Örgüt küresel olarak çalıştığı için raporunu ve çözüm önerilerini İtalya'da 2009'da gerçekleşen G-8 zirvesinde ülke liderleri için paylaşmıştır.

²⁵ <http://www.oxfam.org/en/about/history>

²⁶ Bugün Oxfam International'ın Avustralya, Belçika, Kanada, Almanya, Büyük Britanya, Hong Kong, İrlanda, Hollanda, Yeni Zelanda, Quebec, İspanya ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere toplam 13 ayrı ülkede üye kuruluşları bulunmaktadır.

²⁷ OXFAM Briefing Paper, "Suffering the Science: Climate Change, People and Poverty", Temmuz 2009. <http://www.oxfam.org/en/campaigns/climatechange/suffering-the-science-case-studies> OXFAM raporu ile ilgili Türkçe haber için bkz. "Oxfam Raporu: Dünya daha da acıkacak!", <http://www.ntvmsnbc.com/id/24981360/>

Raporun örnek teşkil etmesinin birkaç nedeni sıralanabilir. Öncelikle rapor küresel iklim değişikliğinden etkilenenlerin deneyimi üzerine kurulu ve deneyimlerini doğrudan aktaran bir anlatı, ayrıca OXFAM'ın alanda yaptığı çalışmalara dayanan gözlemlerini de yansıtmaktadır. Raporun başındaki önemli vurgulardan biri, raporun içindeki sayıların “insanlar” olduğudur. Ayrıca raporda günlük pratiklerden örnekler sıralanmaktadır. Rapor sahada edinilen deneyimleri karar vericiler ile paylaşmayı ve ihtiyaç sahiplerinin sorunlarının doğrudan karar verme sürecinde değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Hizmet alanların güçlendirilmesi, raporlarla savunuculuk alanının geliştirilmesi ve model üretme konusunda iyi örneklerden biri Avrupa Yoksullukla Mücadele Ağı (EAPN)²⁸ olabilir. EAPN (bir şemsiye örgüttür), yoksulların taleplerini dillendirebilmeleri için atölye çalışmaları yapmakta ve yoksulların deneyimlerine dayanan modeller, çözümler ve politikalar önermektedir. Yoksulların deneyimlerine dayanan çözümler aynı zamanda, özne olarak karar verme mekanizmalarına katılımlarını sağlamaktadır. Ayrıca alandan topladıkları bilgileri raporlaştırıp hem ulus-devletlere, hem de Avrupa Birliği'ne ve Parlamentosu'na sunmaktadırlar. EAPN gibi hem alanda hizmet sağlayan, hem de savunuculuk faaliyeti yürüten örgütler, sosyal haklar alanının genişlemesine ve yoksulların güçlenip, karar verme ve politika yapma süreçlerine katılımının sağlanmasına ilişkin önemli örneklerdir.

SONUÇ YERİNE

1980'lerden sonra sayıları ve kapasiteleri giderek büyüyen hizmet temelli yerel, ulusal ya da uluslararası örgütler, sosyal hizmet alanına yaptıkları müdahalelerle, çoğunlukla, sosyal hizmetlerin sosyal hak temelli zeminini kaydırmıştır. Hatta sosyal hizmetlerin “lütuf” ilişkisi içinde yapılandırılmasıyla, sosyal haklar kavramının aşınmasına hizmet ettikleri bile söylenebilir. Ancak ilgili örgütlerin sosyal haklar alanına hizmet edebilecek güçlü yönleri de mevcuttur. Hizmet veren sivil toplum örgütlerinin, hem sosyal haklar alanında olumsuz nelere neden olabilecekleri, hem de aynı alanda olumlu neler yapabilecekleri konusunda farkındalıkları arttırıldığı ölçüde, sosyal hakların savunusuna ilişkin strateji geliştirilmesinde (örneğin raporlama) ve/ya merkezi devletin miyopluğuna karşı alternatif modeller üretilmesinde önemli katkıla-

²⁸ Avrupa Yoksullukla Mücadele Ağı'nın yayınladığı raporlar da ihtiyaç sahiplerinin deneyimi üzerine kuruludur ve bu deneyimden yola çıkarak savunuculuk yapmak için toplanıp Avrupa Komisyonu ve Avrupa Parlamentosu gibi karar vericiler ve politika yapıcılarla paylaşılmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz. www.eapn.org

rı olabilir. Örgütlerin farkındalıkları arttırılırken, sosyal hakların erozyona uğramasını engellemek için hak temelli bir tutum sergilenmesi gerektiği unutulmamalıdır. Sonuçta, sosyal hakların erozyona uğraması, bireylerin aynı zamanda sivil ve siyasi haklarını kullanmalarının önündeki engel olarak karşımıza çıkmakta, bunun sonucunda da yurttaşlık hakları kullanılamaz hale gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Castell, R., *Sosyal Güvensizlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Coates, Barry ve Rosalind, David, "Learning for Change: the Art of Assessing the Impact of Advocacy Work", *Development in Practice*, 2002, c. 12, no. 3 ve 4, s. 530-541.
- Cohen, J. L. ve A. Arato, *Civil Society and Political Theory*, The MIT Press, Cambridge, 1994.
- Cowen, T., "Does the Welfare State Help the Poor?", *Social Philosophy and Philosophy Foundation*, 2002.
- Fowler, A., "NGO futures: NGDO values and fourth position", *Third World Quarterly*, 1360-2241, 2000, c. 21, no. 4, s. 589-603.
- Janoski, T. ve A. M. Hicks, *The Comparative Political Economy of the Welfare State*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Jordan, Lisa ve Van Tuijl, Peter, "Political Responsibility in Transnational NGO Advocacy", *World Development*, 2000, c. 28, no. 12, s. 2051-2065.
- Krieger, J., *Social Policy in the Age of Thatcher and Reagan*, Socialist Register, Londra, 1987.
- Lindenberg, M., "Declining State Capacity, Voluntarism and the Globalization of the Not-for-Profit Sector", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 1999, c. 28, no. 4, Ek, s. 147-167.
- Marshall, T. H., "Yurttaşlık ve Sosyal Sınıf", *Sosyal Politika Yazıları* içinde, derleyenler Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- OXFAM Briefing Paper, "Suffering the Science: Climate Change, People and Poverty", Temmuz 2009. <http://www.oxfam.org/en/campaigns/climatechange/suffering-the-science-case-studies>
- Öztürk, N., "Yoksulluk ve Sivil Toplum Kuruluşları", *Yoksulluk*, c. 3 içinde, Deniz Feneri Yayınları, 2003.
- Rawls, J., *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1971.
- USAID, *Annual Reports on US Voluntary Foreign Aid Programs*, Washington, DC, 1995.
- UNDP, *Human Development Report*, Oxford University Press, New York, 1993.

Psikolojik Gelişim, Yoksulluk ve Hak-Temelli Yaklaşım: STK Uygulamalarında İlkelerden Yönteme Doğru

SERRA MÜDERRİSOĞLU

Gelişim psikolojisi literatüründe psikolojik gelişimin yoksulluk koşullarından nasıl etkilendiği oldukça önemli bir yer tutar. Birçok bulgu ve üretilen gelişim modelleri, yoksulluğun hangi süreçler ve mekanizmalar doğrultusunda çocuk ve gençlerde olumsuz etkiler bıraktığını ortaya koyarak, zor koşullarda yaşayan çocukların olumlu gelişimini destekleyen unsurlara dikkati çekmiştir. Çocuk ve gençler yaşları ilerledikçe yaşadıkları ortamlarda seçimleriyle hayatlarına yön verirler. Bu seçimlerin geri planı, gelişim sürecinde deneyimledikleri ile şekillenmiştir. Çoğu kez yoksulluk gibi zor koşullarda yaşayan çocuk ve gençler için çeşitli projeler üreten STK'lar, çocuk ve gençlerin kendilerini ortaya koyma halleri ve seçimleri üzerinde etki yaratırlar. Bu etkiler STK'nın benimsediği yaklaşıma göre farklılık gösterir. Bu makalenin amacı, STK'ların çalışma alanlarına taşıdıkları yaklaşımın ve ilişki düzeneklerinin, yoksul çocuk ve gençlerin gelişim süreçlerini nasıl etkileyebileceği hakkında fikirler sunarak, özellikle “yardım” kavramını ve bu kavramın yardım-eden ile yardım-alan kişiler üzerindeki etkilerini gelişim açısından da ele alarak hak-temelli yaklaşımın psikolojik gelişim için neden önemli olduğunu irdelemektir.

Dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi ülkemizde de Sivil Toplum Kuruluşları (STK), devletin yükümlülüklerini yeterince yerine getiremediği noktalarda ya da devlet tarafından sunulan hizmetleri desteklemek amacıyla sivil örgütlenmeler oluşturarak toplumsal sorunlara sahip çıkmaktadır. STK'lar tarafından planlanan çalışmalar genelde zor koşullarda yaşayan ya da çeşitli

nedenlerden dolayı kendi kaynaklarını yeterince geliştirme fırsatı tanınmamış ihtiyaç sahipleri için oluşturulmaktadır. Ortak hedef, hizmet sunulan grupların yaşam koşullarını iyileştirmek ya da yapabilirliklerini artırmaktır. Toplumun türlü sorunlarına çözüm üretmeyi hedefleyerek yola çıkan STK'lar ve gönüllüler yoğun çabalarla projeler geliştirmekte ve yürütmektedirler. Sivil alanın önemli aktörlerini oluşturan STK'lar ve bu STK'larda rol alan gönüllüler toplumun sorunlarına dair kendi görüşlerini, kendi duruşlarını ve kendi birikimlerini yaptıkları projeler çerçevesinde hayata geçirmektedirler.

Yoksulluğun giderek arttığı ve belli kesimler için kronikleştiği ülkemizde (Buğra ve Keyder, 2003) çocuklar için çalışmak, çocuk ve ailesinin yaşadığı çeşitli zorluklara dair fikir sahibi olmayı ve bu zorlukların birbiriyle nasıl kesiştiğini görebilmeyi gerektirir. STK'ların toplumsal sorunları algılama biçimleri ve yöntemlerine yansıyan farklı yaklaşımları (ilkesel duruşları), yaptıkları projelerin arka planında taşıdıkları toplumsal mesajları içerir. Her ne kadar STK'ların amaçları ortak olsa da, yöntemlerine yansıyan ilkesel duruşlar çok kritik ayrımlar içerir ve farklı sonuçlar doğurur. Bu ilkesel duruş iki gruba ayrılabilir: Hayırseverlik ve hak-temelli yaklaşım.¹

YAKLAŞIM FARKLILIĞI: YARDIMSEVER VE HAK-TEMELLİ YAKLAŞIMLARIN UZLAŞMAZLIĞI

Hayırsever yaklaşım, temelde toplumsal sorunlara konuya duyarlı bireylerin iyi niyetleri çerçevesinde sundukları yardım odaklı duruşu temsil eder.² Burada söz konusu olan, birebir sorun yaşayan kesime maddi ve manevi destek vermeye hazır kişilerin ya da kurumların iyilikseverliğidir. Sundukları yardımın kapsamı oldukça geniş olsa da, hayırseverlik temelinde, devletten bir talepte bulunmayı teşvik etmez ve yapısal sorunları arka planda bırakmayı tercih eder.

Hak-temelli yaklaşım ise özünde insan haklarını temel alarak, kişilerin koşulları ne olursa olsun ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimlerine katkıda bulunacak olanakların yapısal olarak sağlanması gerektiğini savunan bir yaklaşımdır. Aynı zamanda, insan haklarının, bireylerin yaşamlarında uygulanabilir olabilmesi için salt yapısal makro düzenlemelerin yeterli olmadığını da savunur. Bu hakların yaşanabilmesi bireylerin gelişim süreçlerinden bağımsız

1 Bu derleme içinde Laden Yurttagüler'in "Yoksullukla Mücadelede STK'ların Rolü: Hizmet Verme ve Sosyal Hak Anlayışı Arasındaki Gerilim" başlıklı makalede "hayırsever yaklaşım" olarak kullandığımız STK yaklaşımını "hizmet" odaklı olarak ele alır ve makale bu yaklaşımın sağlayabileceği açılımları ve kısıtlılıkları detaylı olarak tartışmaktadır.

2 Türkiye Cumhuriyeti tarihi açısından detaylı bilgi için bkz. Buğra, 2007.

olmadığı için, planlanan tüm politikalar ve projelerde “bireylerin haklarını daha iyi hayata geçirebilir hale gelmelerine yardımcı olunmasını” diretir. Hak-temelli yaklaşım bireylerin gelişim süreçlerini bugünleri ve yarınları açısından ele alır, toplumla kurulan bağların niteliğine ve toplumun değerli bir üyesi olarak hissedebilmelerine önem verir. Amaçlanan, kişilerin sadece günlük sıkıntılarını gidermek değil, aynı zamanda kendi haklarını savunan ve talep edebilen bireyler olarak dönüşümlerini sağlayabilecek ortam ve koşulları yaratmaktır. Dolayısıyla, hak temelli yaklaşım vurgusu açısından hayırsever bir duruş içermemekte ve karşısındaki kişiyi koyduğu konum doğrultusunda kişinin gücünü önemseyen ve saygı duyan bir tutum izlemektedir. Bir başka deyişle, en temelinde bu iki yaklaşım, yardım alan kişilerle kurduğu ilişki niteliği ve sonuçları açısından farklılaşırlar. Bu fark, minnet duygusu içinde olan bir kesim ile hak talebinde bulunarak kendi sözünü söyleyen kesim şeklinde özetlenebilir.

Bu farklılığı daha net olarak STK’larda çalışmaları yürüten gönüllülerin yoksulluğa bakış açılarında tespit edebiliriz. Özellikle çocuk yoksulluğu üzerinde çalışan STK’ların öncelikle yoksulluğu nasıl kavramsallaştırdığı; yoksulluk koşullarını nasıl değerlendirdiği ve yoksulluğun nedenlerini nasıl algıladığı; çözüme yönelik adımların nerelerden geçtiğine dair görüşleri ve tutumları; planlanan çalışmaların yöntemini, kurulan ilişkilerin niteliğini ve verilen mesajı belirler.

Bakış açısındaki ayrımlardan biri yoksulluktan kimin sorumlu olduğu sorusuna verilen cevaplarda görülebilir. Yapısal bir açıklama yerine yoksulluğun daha çok bireysel bir “isteksizlik, tembellik hali” olarak düşünülmesi hak-temelli olmayan bir bakış açısının göstergesidir. Bu bakış açısı yoksul çocuğa yönelik bir olumsuz düşünce içermese de, çocuğun ailesine yönelik gizli de olsa bir yargıyı barındırır. Yoksulluk koşullarını sadece bireysel bir olgu olarak görmeyen hak-temelli yaklaşım ise çözümü de sadece bireysel sorumluluklar düzeyinde aramayarak, onu oluşturan etkenleri azaltmaya yönelik ya da etkilerini hafifletmeye yönelik bir yaklaşım benimsemektedir.

Bu iki yaklaşımın bir başka farklılaştığı nokta ise yoksullara ilişkin ahlâki değerlendirmelerde görülmektedir. Bu değerlendirmeler hayırsever yaklaşımda yoksul ailelere, “özellikle” anne ve babalara yönelik “iyileştirici” programların yaratılmasında görülebilir. Varsayılan olgu anne ve babaların çocuklarıyla “yeterince ilgilenmedikleri”, onları “yeterince koruyup kollamadıkları”, “onları suistimal etmeye yatkın oldukları”dır. Çoğu kez yetersiz ve cahil ebeveynler oldukları yargısı ön plandadır. Hak-temelli bir yaklaşımda ise ebe-

veynlerle çalışma yapılırken, onların talepleri ile çocuklarına ilişkin görüş ve istekleri saygı duyulan, çalışmalarda önemsenen bir başlangıç noktasıdır.

Bu makalede, yukarıda bir giriş niteliğinde özet olarak sunulan bu yaklaşım ayrımını psikolojik gelişim modellerine değinerek temellendirmek hedeflenmektedir. Psikolojik gelişim modellerinin yardımı ile yoksulluk ve yoksullukla yaşayan çocuk ve gençlerle çalışan STK'ların dikkat etmesi gereken unsurlar ele alınmaya çalışılacaktır.

PSİKOLOJİDE YER ALAN GELİŞİM MODELLERİ

Biyokolojik Model

İnsan gelişimi oldukça karmaşık bir süreçtir. Bu süreci zaman içinde farklı yönde etkileyen ve birbiriyle etkileşim halinde olan birçok faktör vardır. Bu süreci dinamik olarak ele alan perspektiflerden biri Bronfenbrenner'ın geliştirmiş olduğu “Biyokolojik Model”dir (Bronfenbrenner, 1979; Bronfenbrenner ve Ceci, 1994; Bronfenbrenner, 1995; Bronfenbrenner ve Morris, 1998). İlk olarak 1979’da oluşturulan ve 2000’li yılların başına kadar çeşitli gelişimlerle bugüne gelen Biyokolojik Model, insan gelişiminin süreç x kişi x bağlam x zaman etkileşimleri çerçevesinde ilerlediğini önermektedir (Bronfenbrenner, 1995; Bronfenbrenner ve Morris, 1998). Bu model gelişimin her zaman yakın planda içinde bulunan sosyal çevre ve koşulları (mikrosistem, mesosistem, eksosistem) ile daha uzak planda içinde yaşanan zaman (kronosistem) ve toplumun ekonomik, kültürel, sosyal, ideolojik koşullarıyla (makrosistem) karşılıklı etkileşim halinde ilerlediğini öne sürmüştür (Bronfenbrenner, 1979; Bronfenbrenner, 1995; Bronfenbrenner ve Morris, 1998).

Modele göre gelişimi etkileyen sistemler birbirini içeren halkalar olarak tanımlanır. Gelişen çocuğun çevresindeki ilk halka olan mikrosistemdeki ilişkiler çocuğun ailesiyle, arkadaşlarıyla ve diğer yakın birey/kurumlarla olan en temel ilişkilerini yansıtır ve bu ilişkiler içinde edinilen gelişmelerle ilgilidir. Bu düzeyde her farklı ilişki grubu ayrı bir mikrosistemi oluşturur. Bir üst düzey olan mezosistem gelişen çocuğun içinde bulunduğu farklı mikrosistemlerin birbiriyle olan ilişkisinde gelişen deneyimlere bakar. Örneğin çocuğun ailesi ile okulunun ya da arkadaş grubunun birbiriyle olan ilişkileri ve bu ilişkilerde yaşanan olumlu ya da olumsuz etkileşimlerin gelişen çocuk üzerindeki etkileri ele alınır. Dolayısıyla, ele alınan ilişkiler sadece çocuğun birebir kurduğu ilişkilerle sınırlı olmayıp; mikrosistemler arasındaki ilişkilere odaklanır. Ailenin öğretmenlerle, ebeveynlerinin çalıştıkları işyeriyle, diğer sosyal

kurumların (STK'lar, devlet/belediye gibi) aileyle kurduğu karşılıklı ilişkisinin niteliği ve bu ilişkilerin karşılıklı nasıl algılandığı incelenir (Bronfenbrenner, 1979). Bir sonraki üst düzey olan eksosistemde ele alınan konular gelişen çocuğun doğrudan içinde bulunmadığı ancak bu düzeydeki olaylardan dolayı olarak nasıl etkilenebileceğinin modellenmesidir. Örneğin, ebeveynlerin çalıştıkları işyerinde yaşadıkları ve bu deneyimlerin çocuğa ebeveynleri üzerinden dolayı etki bu kapsama girer. Makrosistemde bakılan unsurlar ise gelişen çocuğun yaşadığı toplumun genel olarak sosyal ve kültürel yapısının, etkin ideolojik yapının gelişime olan dolayı etkisinin incelenmesidir. Mezo ve eksosistemdeki vurgu gruplar arası ilişkiler iken makrosistemde bakılan nokta kurumsal ve geniş anlamda toplumsal ilişkilerdir. Son olarak, kronosistemde gelişimin zamansal boyutu ele alınarak, hem dönemsel etkilere hem de yaşanan deneyimlerin gelişimde denk geldiği dönemin özellikleri içinde incelenmesine olanak sağlar. Dolayısıyla, bu model mikrodan makro düzeye oldukça kapsayıcı etkileşim alanlarını modellemeyi hedeflemektedir.

Kavramsal olarak Biyoekolojik Model'in bize yardımcı olabilecek diğer unsurlarına da göz atmak gerekmektedir. Bu kavramlardan birincisi *yakın plandaki süreçler*dir. Genel prensip, gelişimin, gelişmekte olan aktif kişi ile çevresi sayılan kişi, nesne ve semboller arasında giderek daha karmaşık ve karşılıklı etkileşimler silsilesi içerisinde oluşmasıdır. Ağırlığı ilk yıllarda daha fazla olsa da temelde tüm hayata yayılan bu etkileşim silsilelerinin gelişimde etkili yapı taşları olabilmeleri için uzun bir süre içerisinde sıklıkla tekrarlanır olmaları gerekmektedir. Bu kendini tekrarlayan etkileşimlere Bronfenbrenner yakın plandaki süreçler adını vererek gelişimin mekanizmalarını bu süreçlere dayandırmıştır. Belirleyici özelliğe sahip bu süreçlere örnek olarak çocuğun annesiyle ilişkisi, akranlarıyla ilişkileri, kendi başına geçirdiği zamanda yaptıkları ve çeşitli becerileri edinmesini verebiliriz. Yakın plandaki süreçlerin özelliklerine göre gelişim olumlu ya da olumsuz yönde etkilenir (Eamons, 2001). Dolayısıyla, anne-çocuk ya da öğretmen-çocuk ilişkilerinde yaşananların doğası, gelişimin yönünü etkiler. Ancak, bu süreçlerin gelişimdeki izleri de çocuğun bireysel özellikleriyle içinde bulunduğu yakın ve uzak bağlamın etkileşimi doğrultusunda gerçekleşir (Bronfenbrenner, 1995). Bu modele göre çocuğun içinde varolduğu ilişkisel dünyanın nitelikleri, özellikleri ve kısıtlılıkları ile çocuğun kendi özellikleri çerçevesinde bu etkileşimlerde aktif rol alarak gelişmesi söz konusudur. Çevre çocuğu, çocuk da çevresini sürekli etkiler. Gelişimin bu denli karmaşık ilişki ağları ve sosyal yapının kısıtları içinde oluştuğunu modellemek, kuşkusuz gelişim psikolojisi için çığır açıcı oldu-

ğu kadar sosyal politika açısından da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Gelişim psikolojisinin bulguları, oluşacak sosyal politikaların içeriğine dair gerekli tavsiyelerde bulunabilir. İzlenmesi gereken gelişimsel sonuçlar, sosyal politikaların oluşumu için yol gösterici bir nitelik getirir. Dolayısıyla, bu iki alanın birbirinden beslenmesi önemlidir.

İkinci önemli kavram ise gelişimin sonucunun biyolojik ya da çevresel süreçler doğrultusunda önceden belirlenmiş bir durum olmadığının, *gelişimsel yörüngeler* kavramı ile gelişimin kişiye ait özelliklerinin ve çevredeki özelliklerin değişimi doğrultusunda evrilerek olasılıksal olduğunun altının çizilmesidir. Temelde gelişim sabit yörüngeler etrafında şekillenmemekte, her evrede yaşanan süreçler olumlu ya da olumsuz dönüşümlere neden olabileceği için her yaşam diliminin önemsenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Bir diğer kavram olan *birbiri içinde varolan sosyal çevreler* anlayışı ise, çocuğun makro düzeydeki oluşumlarla bağlantısının konumlandırılabilmesini ve bu ilişki düzeneklerinin yarattığı etkilerin incelenebilmesini sağlar. Makro düzeyde yaşanan değişimler (örneğin zorunlu göç, ekonomik kriz), etkisini mikrosistemdeki ilişki ağlarının doğasını ve yapısını dönüştürerek gösterir. Büyük kente göç ettiğinde iş bulamayan babanın aile içindeki rolünü ve fonksiyonunu kaybetmesi ve çocukların eve para getirir konumuna gelmesi bu kavramı açıklayıcı bir örnektir. Sistemin bir parçasındaki rol değişimi, sistemin diğer unsurlarına da yansır ve onları da dönüştürecek güce sahiptir. Bu da gelişimsel sonuçları sadece yakın çevrenin etkisiyle ölçmenin sınırlı ve sorunlu bir bakış açısı olduğunu gösterir.

Son olarak Bronfenbrenner'a göre gelişim çocuğun içinde bulunduğu ortamlarda kurduğu ilişkilerin nitelikleriyle ve bu ilişkilerde yaşananlara yüklediği anlamlarla pekişmektedir (Bronfenbrenner, 1979). Bu nokta da gelişime sadece nesnel verilerle bakılmaması gerektiğini ve gelişen çocukların deneyimleri, hayatları ve gelecekleri hakkında neler düşündüklerinin, nasıl anlamlandırdıklarının incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca çocukların kendi gelişim süreçlerinde aktif katılımcılar oldukları görüşü benimsendiği için onların otonomilerine saygı duyulması gerekliliği de ortaya çıkmaktadır.

Psikolojik gelişimin kalıcı sonuçlarından biri, çocuk ve gençlerin onları yaşamlarında etkin kılabilecek becerilerinin gelişimidir. Kuşkusuz her çocuğun kendi özellikleri çerçevesinde farklılık gösteren potansiyelleri vardır. Bu potansiyellerin, olanaklar ve kısıtlılıklar çerçevesinde şekillenerek becerilere dönüşümü son derece önemsenmesi gereken bir noktadır. Potansiyellerin becerilere dönüşümü, yetişkin kişinin üzerinde belirleyici izler bırakır. Bir çocu-

ğün ya da gencin ne derece potansiyelini fark edebilecek, potansiyelini geliştirebilecek ortamlarda büyüüp, büyümediği o çocuğun ya da gencin hayatıyla ilgili alacağı kararlara doğrudan etki yapan bir unsurdur. Biyoekolojik Model, çocuğun gelişmekte olan becerilerinin ne tür koşullardan nasıl etkilenebileceğini modelleyebilmektedir. Böylece bu model yoksulluk gibi gelişimi olumsuz etkileyen koşullarda yaşayan çocuklarda yeterince gelişemeyen becerilerine dair müdahale alanlarına ve bu müdahalelerin zamanlamasına dair önermelerde bulunmaktadır. Bu modelin sağladığı açılım sayesinde yoksulluk ve yoksunluk koşullarında yaşayan ve büyüyen çocukların, hem gelişimlerinin nasıl ve ne şekilde etkilendiğine bakma fırsatı yakalayabilir, hem de STK'ların gelişimde oynayabilecekleri rolü tartışmak için iyi bir çatı sağlayabiliriz.

Biyoekolojik modele başka bir yönden bakıldığında, olumsuz toplumsal süreçlerin (etnik ayrımcılık, kronik yoksulluk gibi), kişilerin toplumla olan bağlarını zedelemesini ve sosyal dışlanmaya yol açabildiğini kapsayabilecek ve bu gibi süreçlerin gelişime olumsuz etkilerini inceleyebilecek bir model olduğu görülmektedir. Topluma katılımda özellikle gelişen çocuğun yeni ortamlara giriş süreçlerine (örneğin okula başlamak, işe girmek) dikkati çeken Bronfenbrenner, toplumdaki önyargı gibi olumsuzlukların süreci doğrudan etkileyebileceğini hesaba katmanın önemini vurgular (Bronfenbrenner, 1979). Dolayısıyla, yeni ortamların kimleri içeren ve kimleri dışlayan bir yapıya sahip olduğunu incelemek elzemdir. Biri kolaylıkla kabul edilen ve desteklenen, diğeri ise farklılıkları ya da yoksunlukları yüzünden üstü örtük de olsa dışlanan kişi için o ortam aynı ortam değildir. Toplumun kişileri eşit koşullar altında içine almaya hazır olup olmaması hayati önemi olan bir konudur. Çünkü eşit katılım koşullarının varolmadığı süreçlerde olanakların nasıl algılanıp, kimler tarafından rahatlıkla kullanılabildiği, ele almaya çalıştığımız makrosistem boyutunun yanı sıra sosyal politikaya dair yansımaları da içerir. Yapısal engellerin, bireyin hayatındaki izlerinin ölçülmesi ve gelişime etkisinin değerlendirilmesi kolay bir nokta değildir. Ayrıca bu tür yapısal eşitsizliklerin nasıl ve hangi düzeyde algılandığı ya da doğal görülüp içselleştirilip içselleştirilmediği önemli sorulardır. Bu öğeler aynı zamanda toplum çapındaki sosyal değişimlerin etkileri için de geçerlidir.

Gelişimin bu farklı çevreler içinde dönüşümünün ve çevrenin olumlu ya da olumsuz olarak sunduklarının toplum bazında eşit olarak paylaşıldığı gerçeği ortadadır (Rutter, Champion, Quinton, Maughan ve Pickles, 1995). Bu düşünüldüğünde yaşamın en başından itibaren öznel olarak yaşananların anlamının, kişinin tarihçesinin bir parçası olduğunu varsayarak kişi-

sel algının gelişimde ne denli belirleyici bir rolü olduğunu kavrayabiliriz (Bronfenbrenner, 1979; Sroufe, 1997). Dolayısıyla, kimileri için gelişimi olumsuz yönde etkileyebilecek birçok risk faktörlerinin bir arada bulunması (yoksulluk/işsizlik, ciddi sağlık sorunları, ebeveyn yetersizlikleri/kaybı, tehlikeli mahallede yaşamak, suçla ilişkilenmiş akran grubuna sahip olmak gibi) ve risk faktörlerinin kümülatif etkisinin yükü, gelişim psikolojisinde önemsenen bir olgudur (Rutter ve ark., 1995).

Gelişimsel Psikopatoloji Perspektifi ve Psikolojik Dayanıklılık Kavramı

Biyoeolojik Model'in prensiplerine yakın duran bir başka gelişim modeli de Gelişimsel Psikopatoloji Perspektifi'dir. Bu perspektif özellikle risk altında yaşayan çocuk ve gençleri değerlendirmekte kullanıldığı için değinilecektir. Gelişimsel Psikopatoloji Perspektifi'ne göre normal ve patolojik gelişim aynı mekanizmalar üzerinden yürür. Bu anlayış Biyoeolojik Model'in yakın plan-daki süreçleri ile yakından ilişkilidir. Aynı zamanda gelişimin dinamik bir yapısı olduğunu ve gelişen organizma ile çevrenin, sürekli birbirini etkileyerek şekillendirdiğini kabul etmektedir (Sroufe, 1997). Özellikle zaman boyutunun çok önemsendiği gelişimsel psikopatoloji perspektifinde, her dönemde etkili faktörlerin gelişimi olumludan olumsuz ya da olumsuzdan olumluya dönüştürebileceği gibi aynı çizgide de ilerletebileceği yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur (Sroufe, 1997). Gelişimsel psikopatoloji perspektifini kullanan birçok çalışma özellikle zor koşullar altında çeşitli risklerle büyüyen çocuk ve gençlerin gelişimlerini yıllar içinde izleyerek değişim ve devamlılığı sağlayan koşulları değerlendirebilmiştir (ör. Werner ve Smith, 1992; Ferguson ve Horwood, 2003; Sameroff, Seifer, Zax ve Barocas, 1987; Cowen, Work ve Wyman, 1997). Bu çalışmaların bulguları çocukların maruz kaldıkları kümülatif riskin artması sonucu gelişimin daha da olumsuz yönde etkilendiğini güçlü bir şekilde göstermiş ve bu açıdan çocukların üstünde olan kümülatif risk yükünün değerlendirilmesinin önemini vurgulamıştır (Evans, 2004; Garmez, 1993).

Ancak bu çocuklar izlendiğinde, bir kısmı beklenenin aksine yaşadıkları tüm olumsuzluklara rağmen herhangi bir gelişimsel sorun ya da psikolojik bir rahatsızlık içinde olmadıkları gibi, çeşitli konularda (akademik/bilişsel gelişim, sosyal gelişim, problem çözme becerileri vb.) en az ortalama gelişim gösterdikleri bulunmuştur (genel tartışma için bkz. Benard, 2004; Luthar, Cicchetti ve Becker, 2000). Bu duruma *Psikolojik Dayanıklılık* adı verilmiştir. Psikolojik Dayanıklılık kavramı aynı zamanda travmatik olayların etki-

sinden kolay kurtulmayı da kapsamaktadır (Masten, Best ve Garmezy, 1990). Bu sonuçlar araştırmacıları gelişimi olumsuz etkileyen risk faktörleriyle olumlu etkileyen *koruyucu faktörleri* araştırmaya yönlendirmiştir. Beklenileceği gibi çok sayıda çalışma yoksulluk, ebeveynlerde ciddi psikiyatrik bozuklukların ya da madde kullanımının varlığı, tek ebeveynlik, tehlikeli mahallelerde yaşamak gibi durumları *risk faktörleri* olarak ortaya çıkarmıştır. Buna karşın koruyucu faktörler ise, bireysel, aile ve çevre düzeyinde ele alınmıştır. Bireysel düzeyde ileri derecede gelişmiş sosyal beceriler/empati ve iletişim becerileri, problem çözme becerileri/esneklik/plan yapabilme becerisi, gelişmiş otonomi, olumlayıcı kimlik algısı, geleceğe dair inanç/ümit ve anlam gibi unsurlar koruyucu faktörlerdir (Benard, 2004). Ailenin ve çevrenin çocuğa sunduğu duygusal yakınlık ve destek olanakları, olumlu beklentilere sahip olmaları, çocukla farklı düzeylerde paylaşım/katılım içinde olmaları ve katkı sunmaları gibi faktörler de aile ve çevreye ait koruyucu faktörler olarak kabul görmektedir (Benard, 2004).

Psikolojik Dayanıklılık kavramı, ortaya çıkışından bugüne kadar önemli bir evrim geçirmiştir. Başlarda bu dayanıklılığı çocuğun bir özelliği (zekâsı, yüksek sosyal becerisi vb.) olarak kabul eden görüş giderek yerini dayanıklılığın gelişiminin ve devam ettirilmesinin çocuk-aile-çevrenin özelliklerinin etkileşimlerine bağlı süreçlerle ilgili olduğuna ve bu karşılıklı etkileşimin süreçlerinin anlaşılması gerekliliğine bırakmıştır (Luthar, Cicchetti ve Becker, 2000; Yates, Egeland ve Sroufe, 2003). Özellikle dayanıklılığa, edinilmiş bir beceri olarak değil, koşullar değişince bozulabilecek dinamik bir süreç olarak bakılması, zor koşullarda yaşayanların çevre ile olan ilişkilerinin ne denli önemli olduğunu anlatmaktadır. Nitekim, bu yaklaşım da Biyoekolojik Model gibi gelişimde izlenmesi gereken konuların etkileşimlerin doğası ve doğurduğu sonuçlar olduğunu göstermektedir.

Psikolojik Dayanıklılık olgusu zor koşullarda yaşayan çocukların gelişimlerini daha sağlıklı devam ettirebilmeleri için oluşturulan önleyici ya da tedavi edici uygulamalara yön verirken aynı zamanda bir riski de beraberinde getirmektedir. O risk de psikolojik dayanıklılığı güçlendirmeye yönelirken özellikle yoksulluk gibi koşulların yapısal gerçeği ile savaşmanın daha ikincil bir plana bırakılması olasılığıdır. Sorun yoksul çocukları daha dayanıklı kılmak olarak görüldüğünde yoksulluk koşullarının kabulü söz konusudur. Şüphesiz ki, yoksullukla ilgili atılacak adımlar içinde Biyoekolojik Modelin de öngördüğü gibi makrosistemde varolan yapısal eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya çalışmak ve bu koşullar altında yaşayan çocuk ve gençlerin daha yet-

kin ve dayanıklı olmaları için çalışmak, birbirini dışlamayan ve birlikte sağlıklı ilerleyebilecek bir bütüncül yaklaşımı gerekli kılar.

YOKSULLUĞUN GELİŞİM MODELLERİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

Yoksulluk ve Ebeveynlik

Yoksulluğun çocuklar üzerindeki etkisine vurgu yapılırken atlanabilecek en temel unsur, bu koşullar altında onları büyütmek ve yetiştirmekle sorumlu olan ebeveynlerin üzerindeki etkileri gözardı etmektir. Yoksulluğun, ebeveynlerin ailelerine bakma kapasitelerini, yaşadıkları zorlukları taşıma becerilerini nasıl bozduğuna ilişkin veriler yoksulluk içinde yaşayan ailelerin durumlarını daha net ortaya koyabilecektir.

Öncelikle yoksulluk hakkında yapılan bilimsel çalışmalarda yoksulluğun çocuklar üzerindeki etkileri ebeveynlerin üzerindeki etkilerden çok daha yoğun olarak ele alınmış olduğu görülmektedir. Çocuklar üzerinde yapılmış çok daha fazla çalışma bulunmasına rağmen, aynı koşulları paylaşan ebeveynlerin gerek psikolojik yükleri ve sıkıntılarına yönelik, gerek ebeveynlik kapasitelerine yönelik çalışmalar görece kısıtlıdır. Bu kısıtlılık yoksul çocukların gelişiminde ebeveynlerin oynadığı role bakışı da etkilemiştir. Aşağıda daha detaylı bulguların sunulacağı gibi, salt ebeveynlerin davranışlarına odaklanan çalışmalar yoksul ebeveynlerin orta sınıf ve üstü ebeveynlere göre çocuklarıyla etkin disiplin yöntemleri kullanamadıklarını ve gelişimlerine destek olucu davranışlar gösteremediklerini ortaya koymuştur (Basic Behavioral Science Task Force of the National Advisory Mental Health Council, 1996). Ancak burada irdelenmesi gereken unsur nedenselliğe ilişkindir. Ebeveynlerin özellikle değişken sosyoekonomik koşullar karşısında sabit kalmayan ebeveynlik becerilerine ilişkin bulgular, bu koşullarda yaşayan ebeveynlerin sahip olduğu olumsuz “özellikleri” olmaktan çıkıp, daha geniş anlamda dış koşulların ebeveynlik becerileri üzerindeki etkilerini anlamamıza yardımcı olur.

Sosyal sınıf, kişilik ve sahip olunan değerler arasındaki ilişkiye değinmek bu noktada aydınlatıcı olabilir. Kohn ve arkadaşlarının sosyal sınıf gibi yapısal unsurların kişilerin davranışlarına ve kişiliklerine olan etkilerini 1960’larda ABD’de inceledikleri önemli araştırmada sosyal yapının ne denli geniş etkileri olduğunu ortaya koymuşlardır (Kohn, 1995). Bu araştırmanın bulguları, 1. Üst sınıfa ait olmak, kişilerin işlerinde kendi yönlerini daha fazla tayin edebilir olduklarını, daha rutin olmayan, komplike işlerde çalıştıkla-

rını ve bu işleri yaparken sıkı bir şekilde denetim/gözetim altında olmadıklarını ortaya koyup, 2. İş hayatında kendine yön verebilme deneyiminin kişileri düşünsel anlamda daha esnek olmalarına neden olurken, başkalarının ve çocuklarının kendi yaşamlarına yön vermelerini destekleyici bir tutum sergilemelerine yol açtığını göstermiştir.³ Bu çığır açıcı çalışmanın sonuçları yıllar için tekrarlanan araştırmalarla desteklenmiştir. Kohn (1995) kendi hayatına yön verebilme durumunun kişilerin öznel iyi olma halleriyle yakından ilişkili olduğu sonucunu çıkartmaktadır. Özellikle mavi yakalıların günümüzde iş güvenliğine dair garantilerinin olmadığı, rutin ve kendilerine yön verici olanaklar sunan koşullarda çalışmadıkları gözönüne alındığında, yaşanan psikolojik sıkıntının boyutu daha net ortaya çıkabilmektedir. Dolayısıyla, bu bulgular genel anlamda yaşam koşullarının uzun dönemde davranışa ve değerlere etkileri arasındaki neden sonuç ilişkisini bireysel bazdan yapısal düzeye taşımaktadır.

Ekonomik zorlukların kısa dönemde getirdiği sıkıntılara bakılacak olursa, ekonomik koşulları kötüye doğru değişen aileleri inceleyen araştırmaların bulguları bu değişim sonrasında çocuklarda görülen psiko-sosyal sorunların ebeveynlerin davranışlarındaki değişimden kaynaklandığını göstermektedir (Klebov, Brooks-Gunn ve Duncan, 1994; Galambos ve Silbereisen, 1987; Lempers, Clark-Lempers ve Simons, 1989). Ayrıca Patterson (1988) orta sınıf anneleriyle yaptığı araştırmayla günlük derterle ebeveynlik davranışlarındaki dalgalanmalara baktığında, genelde gelip geçici kaynaklarla ilgili stresli olan annelerin çocuklarıyla olumsuz duygular içeren diyaloglara daha fazla girdiklerini göstermiştir. Bu çalışmalar geçici olumsuz koşulların orta sınıf annelerin ebeveynlik davranışlarını etkileyebildiğini ve bu etkinin annelerin içinde bulunduğu psikolojik süreçlerle ilgili olduğunu göstermiştir. Uzun süreli yoksulluk, kısa dönemli kriz durumlarından farklı olarak kişilerin duygusal kaynaklarını ve dayanma kapasitesini çok zorlamaktadır. Kronikleşen zorluklar aynı zamanda kişilerin ebeveynlik kapasitesini de oldukça etkilemektedir (Eamons, 2001).

Vonnie McLoyd, Amerika Birleşik Devletleri'nde özellikle zenci ebeveynlerin kronik yoksullukla yüzyüze kaldıklarında ebeveynlik kapasitelerinin nasıl eridiğini ortaya koyan araştırmalar yapmıştır. Bronfenbrenner'ın modelini kullanarak oluşturduğu yoksulluğun çocuklar üzerindeki etkilerini inceleme modellemesi şu önermeleri içerir: 1. Yoksulluk ve ciddi ekonomik

3 Bkz. araştırmaların genel tartışması için Kohn, 1995.

kayıplar tutarlı, ilgili ve destekleyici ebeveynlik kapasitelerini eksiltir. 2. Ekonomik zorluklar ebeveynin birçok olumsuz olayların birarada bulunması ve kontrolün az olduğu durumlara maruz kalma gibi psikolojik sıkıntı düzeyini artırır ve ebeveynler arası ilişkinin zorlanmasına yol açar. Tek ebeveynlik gibi zorlayıcı durumların varlığı da, ekonomik zorlukların ebeveynin psikolojik sıkıntı düzeyi arasındaki ilişkiyi etkiler. 3. Ekonomik kayıp ve yoksulluk, çocukları dolaylı olarak bu koşulların ebeveynleri üzerindeki etkileri aracılığıyla etkiler. 4. Bu tür ekonomik koşullarda baba-çocuk ilişkisi ebeveynler arasındaki ilişkinin niteliğine bağlıdır (Bronfenbrenner, 1986; McLoyd, 1990).

McLoyd'a göre yoksul ebeveynlerin psikolojik sorunlarının ve stres düzeylerinin çok yüksek olması, kontrol hissini zedeleyen kronik koşullarda yaşamaları ve birbirini ardına olumsuz olaylara maruz kalmaları ile ilişkilidir (McLoyd, 1990). Ayrıca günlük hayatın içinde çözilemeyen sorunlara (işsizlik, temel ihtiyaçları karşılayamama vb.) ek olarak yetersiz barınma koşulları ve güvensiz ortamlarda yaşama gerekliliği gibi olumsuzlukların kişilerin depresyon düzeyini kronik olarak yüksek tutan unsurları oluşturmakta olduğunu ileri sürmektedir (McLoyd, 1990; Eamon, 2001). Eamon'a göre kaynak eksikliklerinden dolayı günlük oluşan sorunlara (örneğin, aile bireyinin hastalanması) ivedi ve etkin çözümler sunamamak baş etme kapasitesini zorlayarak "kişide güçsüzlük duygularını, özgüven kaybını tetikleyerek kişilerin sorunlarına aktif problem çözme davranışı sergilemelerini" engellemektedir (Eamons, 2001). Psikolojik olarak bu tür durumların karşılığı genelde yüksek düzeyde hissedilen kaygı, depresyon, sinirlilik hali, kendinden hoşnutsuzluk, madde kullanımı, ağır psikiyatrik sorunlar ve intihar girişimleri olabilmektedir. Ekonomik durumun gidişatına dair belirsizlik de artan karamsarlık olarak kişileri çok zorlamaktadır. Tüm bu koşullar altında çok sayıda yoksul anneye depresyon klinik tanısı konduğu ya da çocuklarıyla kurdukları ilişki biçiminin depresyonda olan anneler gibi seyrettiği bulunmuştur (McLoyd, 1990; Evans, 2004). Yoksul ebeveynlerin çocuklarına karşı ya reddedici davranışları ya da aynı davranışa tutarsız şekilde bazen çok sert tepki verirken, bazen de aldırış göstermedikleri görülebilmektedir (Basic Behavioral Science Task Force of the National Advisory Mental Health Council, 1996).

Psikolojik sıkıntılarla baş edebilme kapasitesini aşan böylesi zorlayıcı durumlar öncelikle ebeveynlerin arasındaki ilişkiyi zedelemektedir. Birçok çalışmada ekonomik koşulların kötüleşmesinin çiftlerde boşanmaya ya da genelde babaların evi terk etmesine yol açtığı bulunmuştur (Ray ve McLoyd, 1986).

Yoksul anneler çeşitli çalışmalarda ele alınmış olmalarına rağmen yoksul babalar genelde az işlenmiş bir konudur. Yoksul ailelerde ya babanın fiziksel eksikliği (boşanma, terk ya da para kazanmak için ayrı yerde yaşama) ya da babalık fonksiyonunun zayıflaması görülmektedir. McLoyd'a göre; eve para getiremeyen baba, sorumluluğunu yerine getirememekten ezilmektedir ve ardından da kendini psikolojik olarak korumak için ailesinden uzak durma ihtiyacı içine girebilmektedir (McLoyd, 1990). Ayrıca babanın eksilmesi ailede anneyi ve büyük çocukları daha güçlü bir pozisyona sokmaktadır. Diğer çalışmalar da ailedeki ekonomik durum kötüleştikçe çocukların babalarına karşı tutumlarının da olumsuzlaştığını vurgulamaktadır (Gibbs, 1985). Tüm bu koşullar gözönüne alındığında çocukların ihtiyacı olan yapının, denetim ve desteğin bozulduğunu algılamak kolaylaşmaktadır. Bu bozulmayı ise, ebeveynlerin kişilik özellikleri ya da kişilerin çocuklarına verdikleri önem gibi değerler üstünden yorumlamak yerine ağır psikolojik yükün taşınmaması sonucu davranışa ve tutuma yansıyan olumsuzluklar olarak algılamak daha yerinde olacaktır.

Yoksulluğun Gelişim Süreçlerine Etkileri

Yoksulluk ve çocuğun gelişimindeki etkisine değinmeden önce yoksulluğun beraberinde getirdiği çevre koşullarına bakmak gerekir. Aile ve ev ortamından başlayacak olursak, yoksul ailelerin varsıllara göre daha sağlıklı, kalabalık ve gelişim açısından daha az olanaklara sahip mekânlarda yaşamakta oldukları görülür. Bununla beraber yoksul çocukların gittikleri okulların genel eğitim kalitesi ve eğitim olanakları daha düşük olduğu gibi, öğretmenlerin genelde daha kalabalık sınıflarda ders vermek zorunda kaldıkları, öğrencilerle kurdukları ilişkilerde daha otoriter oldukları ve tek yönlü diyalog kurdukları görülmektedir (Ingersoll, 1999). Yoksul mahallelere gözetildiğinde, bu mahallelerdeki suç oranının daha yüksek olduğu, alkol ve uyuşturucuya daha fazla ulaşım olanaklarının olduğu, fiziksel olarak daha sağlıklı olduğu ve çocukların güvenli oynayabilecekleri mekânların çok daha az olduğu bulunmuştur (Sampson, Raudenbush ve Earls, 1997). Ayrıca yüksek oranda işsizliğin ya da çok düşük gelirle geçinilen mahallelerde mahalle dayanışmasının ya da sosyal desteğin çok daha az olduğu saptanmıştır (Kawachi, 1999).

Yabancılaşma ve aidiyet duygusundaki eksiklikler tüm ortamlarda gözlemlenmektedir. Olumsuz koşulların ağırlığının okulları da sadece mekânsal anlamda tekinsiz kılmayıp, öğrencilerin aidiyet duygularına da zarar verdiği görülmüştür (Felner, Brand, DuBois, Adan, Mulhall ve Evans,

1995). Aynı uzaklaşmanın aile ortamları için de geçerli olduğu görülmektedir (Evans, 2004). Olumsuz faktörlerin varlığı yanı sıra yoksulluğun yaşandığı ortamlarda olumlu süreçleri besleyebilecek mekanizmaların eksikliği sorunu bizleri çok daha vahim bir noktaya götürmektedir. Yoksulların yoğunlukla yaşadıkları bölgelerde yeteri kadar kaliteli ve uygun kreşlerin olmaması, okul sonrası geliştirici aktiviteleri sunan mekânların azlığı ya da yokluğu ve ailelere destek verebilecek sosyal hizmetlere erişimin zorluğu ağır koşullar altında yaşayan kişilerin maruz kaldıkları sorunlara eklenen önemli yoksunluklardır. Tüm bu faktörlerin birleşmesi de bizi yukarıda bahsedilen kümülatif risk yüküne götürmektedir. Yoksul çocukların önlerindeki en önemli zorluk, olumsuz koşulların birer ikişer karşlarına kısa süreli çıkmayıp topyekûn bir varlık göstererek uzun zaman hayatlarında varolmalarıdır. Tüm bu olumsuz koşulların çocuğun potansiyelini geliştirmede ne tür yoksunluklar yaratabileceği anlaşılabilmektedir. Çocuğun neredeyse her mikrosistemindeki ilişkilerinde olumsuz izler bırakan yoksulluk koşulları, bu ilişkilerin kapsamında yaşanabilecek olumlu gelişim alanlarını daraltmaktadır. Yoksulluğun gelişime olan etkilerini incelerken yaşamlarını çerçeveleyen koşulların bütünselliğini dikkate alarak yaklaşmak bu yüzden önemlidir.

Gelişim psikolojisinin yoksulluğun etkilerine dair bulguları, toplumun yoksulluğa bakışı, uygulamalar ve sosyal politikalara kadar uzanan bütün yaklaşımları şekillendirmesi açısından çok önemlidir. Etkilerin bu açılardan da tartışılması sadece sonuçları açısından önem teşkil etmeyip, hangi süreçler üstünden etkisini hissettirdiğini ortaya koymak, gerek uygulamalar, gerekse politikalar açısından yol göstericidir (Huston, McLoyd, Coll, 1994). Yoksulluk ve yoksunluğun gelişimsel anlamda zamanlaması da etkileri açısından çok önemlidir.

Yoksulluğun çocukların gelişiminde doğurduğu sonuçlara göz atalım: Çalışmalar yoksulluğun çocukların fiziksel, bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimlerinde olumsuz etkiler bıraktığını göstermektedir. Kuşkusuz bu bölümün kapsamı içinde gelişimin tüm boyutlarına yönelik bulguları sunmak olası değildir. Dolayısıyla, yoksulluğun etkilediği gelişim süreçlerine, aşağıdaki başlıklar altında özetle değinilecektir.

Fiziksel Etkiler

Fiziksel sağlığın en güçlü belirleyicisi yoksulluktur (WHO/DSÖ Raporu, 2002). Düşük doğum kilosu, anne sütünün yetersizliği, çocukluk döneminde yetersiz beslenme, temiz suya düzenli erişememe ve sağlık açısından sorunlu

ortamlarda büyüme yoksullukla ilişkili sağlığı tehdit eden ana etkenlerdir. Ayrıca erken dönemde düzenli olarak sağlık kurumlarına erişememe kolayca tedavi edilebilecek durumların kronik hal almasına neden olabilmektedir. Kronik hastalıkların görülme oranı da daha yoksul çocuklarda varsıl olanlara göre ciddi anlamda daha fazladır (Roberts, 1997). Yoksul çocukların fiziksel olarak daha sağlıklı olmaları salt sağlık açısından önemli bir sorun olarak kalmamakta, çocuğun gelişim sürecine bıraktığı geniş etki ile diğer alanlarda da ciddi sıkıntılara yol açabilmektedir (Duncan, Brooks-Gunn ve Klebanov, 1994).

Bilişsel Etkiler

Zekâ düzeyi, çevre ve genetik yapının etkileşimini iyi yansıtan bir konu olma özelliğini taşımaktadır. Yoksulluğun zekâ düzeyiyle olan anlamlı ilişkisini kalıtsal bir açıklama olan anne-babaların zekâ düzeyleri ile ele almak oldukça eksik olur. Evans (2004) ve McLoyd (1998) yoksulluğun çocukların zekâ düzeyleri üstündeki etkisinin genetik aktarımdan bağımsız olarak var olduğunu belirtmektedirler.

Genelde ailenin sosyoekonomik düzeyini inceleyen çalışmalar gelir düzeyine nazaran çoklukla annenin eğitim durumuna, ebeveyn mesleğine ve çalışıp çalışmadığına dair değerlendirmeler yapmışlardır. Özellikle annenin eğitim durumu ile çocuğun gelişim göstergeleri arasında anlamlı ilişkiler bulunsa da, bu, yoksulluğun ölçümü açısından ideal bir kriter değildir (Brooks-Gunn, 1995). Brooks-Gunn ve arkadaşlarının yaptıkları çalışmalarda ailenin gelir - ihtiyaç oranının çocuğun zekâ gelişimi indikatörleriyle zaman içinde takip edilerek incelendiğinde bu oranın çocuklardaki zekâ düzeyini en çok belirleyen faktör olduğu bulunmuştur (Duncan, Brooks-Gunn ve Klebanov, 1994). Doğumdan beş yaşına kadar izlenen çocuklarda aile gelirinin çocukların zekâ düzeylerine lineer bir etkisi olduğu gösterilmiştir (Brooks-Gunn, 1995). Özellikle çarpıcı olan, yoksulluk sınırı altında yaşayan çocuklarla, o sınırın hemen üstünde yaşayan çocukların zekâ düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulunurken, yoksulluk sınırı üstünde yaşayan çocuklarla orta ve üst sınıfların çocukları arasında zekâ düzeyleri açısından anlamlı bir fark bulunmamasıdır. Farklı bir araştırmada, yaşamının ilk dört yılını kronik yoksulluk içinde geçiren çocukların zekâ seviyeleri hiç yoksulluk çekmeyen çocuklar ve ilk dört yılının bazı dönemlerinde yoksulluk yaşayan çocukları ile karşılaştırıldığında dokuz puanlık bir düşüklük tespit edilmiştir (Duncan, Brooks-Gunn ve Klebanov, 1994). Brooks-Gunn (1995)

yoksulluk içinde yaşamamanın ailenin gelirinden ve kaynaklarından daha kapsayıcı olarak bir etki bıraktığını söylemektedir.

Guo ve Harris (2000) ABD Çalışma Bürosu tarafından 1979 yılında başlatılan, 14-22 yaşları arasında olan 12.686 gencin yıllar içinde izlendiği geniş çaplı çalışmanın (NLYS-National Longitudinal Youth Survey) verilerini kullanarak, yoksulluğun çocuğun bilişsel becerilerine getirdiği etkilerin hangi mekanizmalar üzerinden geliştiğini incelemişlerdir. Bu çalışma ağırlıklı olarak evde çocuğa sunulan bilişsel stimülasyonun, yoksulluğun çocuğun zihinsel gelişimine olan etkisini taşıdığını ve daha az ağırlıklı olarak da ebeveynlik tarzının, evin fiziksel koşulları ile çocuğun doğum sırasındaki sağlık durumunun bu etkiyi şekillendirdiğini göstermiştir (Guo ve Harris, 2000).

Bilişsel süreçlerin bir göstergesi olarak eğitim hayatında kullanılan başarı kıstasları ise yoksul çocukların eğitimde daha başarısız olduklarını, sınıf tekrarlama ve okula devam etmeme oranlarının daha yüksek olduğunu göstermiştir (Jimerson, Egeland, Sroufe ve Carlson, 2000). Kimi çalışmalar kronik yoksulluğun (Duncan, Brooks-Gunn ve Klebanov, 1994) ve erken çocukluk döneminde yoksul olmanın (Baydar, Brooks-Gunn ve Furstenberg, 1993) ergenlikte yoksul olmaya göre eğitim hayatına daha olumsuz sonuçlar getirdiğini göstermiştir. Bu sonuçlar yoksul çocukların ne tür dezavantajlarla akademik/iş hayatına başladıklarını göstermektedir.

Bilişsel olarak okula yeterince hazır olmadan başlayan yoksul çocukların okul başarısının daha düşük olduğu, sınıfta kalma riski ve okulu terk etme riskinin daha fazla olduğu görülmüştür (Ramey ve Ramey, 1998). Yoksul çocukları bu dezavantajlı durumdan korumaya yönelik okul öncesi dönemde sunulan *erken dönem geliştirici* programlar (ör. ABD’de Head Start Programı) özellikle okul öncesi gerekli bilişsel becerilerin gelişmesine destek olmak için oluşturulmuştur. Head Start programı, ABD’de 1965 yılından beri aralıksız olarak 3-5 yaş arası yoksul çocukların, kendilerinden daha avantajlı ortamlarda büyüyen akranlarına okula hazırlık açısından yetişebilmeleri için planlanmıştır. Bronfenbrenner’in oluşumunda öncülük ettiği bu program, aynı zamanda ABD’de federal hükümetin en uzun zamandır yürüttüğü yoksullukla mücadele aracı olarak da görülmektedir. Bu programa 1994 yılında bir ekleme yapılarak, 0-3 yaş arasındaki çocuk ve ailelerine de hizmet vermek için genişletilmiştir. Bu program çerçevesinde çocuklara ve ailelerine eğitim programları, sağlık taramaları, gıda desteği ve sosyal hizmet çalışmaları sürdürülmektedir. Head Start programının etkinliği birçok çalışma kapsamında ölçülmüştür.

ABD federal hükümeti tarafından önemli bir maddi yatırımın yapıldığı bu program, çocukların kısa dönemde bilişsel kazanımlar edindiklerini gösterirken,⁴ uzun dönemdeki etkileri incelendiğinde çelişkili sonuçlara rastlanmaktadır. Bazı çalışmalarda bu programa katılan çocukların uzun dönemdeki akademik başarıları açısından katılmayanlara göre liseyi bitirme ve sınıf tekrarlama oranlarıyla ve seviye belirleme tarzı testlerde aldıkları puanların anlamlı olarak farklı olduğu belirtilmiştir (Garces, Thomas ve Currie, 2002). Ancak, başka çalışmalarda ise özellikle zenci çocukların kazandıkları farkları zaman içinde koruyamadığını göstermektedir (Currie ve Thomas, 1995).

Erken ve uzun dönemli müdahale programlarının (örneğin Carolina Abecedarian Projesi) bilişsel kazanımları, kısa dönemli programlara göre daha etkili koruyabildiği görülmüştür (Campbell ve Ramey, 1994). Dolayısıyla, erken dönemde uygun programların çocuklara uzun süre zarfında (5-8 yıl) sunulması, istenilen koruyucu etkiyi sağlayabilmektedir.

Bu noktada yurdumuzda da bu tür programların en kapsamlılarından biri olan ve proje sonunda Anne Çocuk Eğitim Vakfı'nın (AÇEV) kurulmasına sebep olan çalışmayı örnek verebiliriz. 1980'lerde bir araştırma projesi olarak başlayan çalışmada İstanbul'un çeperlerinde düşük gelirli ailelerin katılımı ile iki farklı yaş grubundan (3 ve 5 yaş grubu) toplam 255 çocuk ve anneleriyle birlikte iki yıllık bir uygulamalı çalışma yapılmıştır (Kağıtçıbaşı, Sunar ve Bekman, 2001). İki ayrı işlevi olan uygulamada 1) anneler ev ortamlarında ziyaret edilmiş, çocuklarıyla geçirdikleri zamanda onların bilişsel süreçlerini destekleyecek unsurlar hakkında haftalık bilgilendirmeler yapılmış, 2) iki haftada bir grup ortamında kendi mahallelerinde bu programa katılan diğer annelerle biraraya gelerek kendileri ve çocukları ile ilgili konularda paylaşımlarda bulunmaları sağlanmıştır.

Görüldüğü gibi bu projenin her iki işlev uygulaması da temelde annenin kendi anneliğine ve kendisine yönelik ciddi bir yatırımı içermektedir. Çocuğu ile kurduğu ilişki, çocuğun hayatına eklenen bir profesyonel üstünden yürümediğinden, bizzat anne kendi öğrendiği bilgilerle çocuğunun bilişsel süreçlerini destekleyebilir duruma gelmiş; gerek çocukları ve ailesi, gerekse kendisi için ortak paylaşımlarda bulanabildiği grup ortamlarında çok anlamlı bir dayanışma olanağına kavuşmuştur. Araştırmaya katılan çocukların zaman içinde takiplerinde (proje bitiminde ve 6 yıl sonra), anneleri bu eğitime katılmış çocuklarda, özellikle 6 yıl sonraki takipte anneleri eğitim almamış çocuk grubuna göre okul

4 ABD Kongresi tarafından yaptırılan Head Start Impact Study (2005)'e bakılabilir.

başarılarında ve sosyal adaptasyonlarında anlamlı artışlar olduğu görülmüştür (Kağıtçıbaşı, Sunar ve Bekman, 2001). Bu örnek proje her ne kadar çocuklara anneler üstünden ulaşmanın önemini vurguluyorsa da annelerin bu süreç sayesinde kendilerini daha yetkin hissetmelerini sağlamanın ve yeterli hale gelmelerinde dayanışma ruhunu etkin kullanarak birbirlerine destek olmanın gücünü de göstermektedir. Bu açıdan bu tür çalışmaların tüm mahalleyi destekleyen ve güçlendiren bir yapıya sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Duygusal ve Sosyal Etkiler

Yoksul çocukların daha stresli hayatları olduğu ve daha fazla stres kaynaklarına maruz kaldıkları bilinmektedir (Evans ve English, 2002). Bu noktada kümülatif risk yükünün yukarıda değinilen sonuçlarının altını çizmek gerekmektedir. Çeşitli çalışmalar yoksul çocukların daha fazla oranla psikiyatrik sorunlar yaşayabildiklerini (Federman, Costello, Farmer, Angold, Burns ve Erkanlı, 1997), çocukluk döneminde daha fazla içe dönük (yoğun kaygı, depresyon gibi) ve dışa dönük (antisosyal eğilimler gibi) belirtiler gösterdiklerini ortaya koymuştur. Yoksulluk sınırı altında yaşayan ve o sınırın hemen üstünde yaşayan çocuk gruplarının içe dönük psikolojik problem yaşama oranları karşılaştırıldığında, orta ve üst sınıfa göre daha fazla sorun yaşadıkları görülmüştür (Brooks-Gunn, 1995). Yoksul koşullarda yaşamının çocuklara getirdiği stresli ortamın çocuklardaki fizyolojik stres düzeyleri üzerine yapılan bir araştırmada, yoksul çocukların orta sınıf çocuklarına göre daha fazla stres ile ilişkili hormon (kortisol) ya da nörotransmitter (epinefrin) salgıladıklarını göstermiştir (Evans ve English, 2002).

Yoksulluğun psikolojik etkilerini araştıran çalışmalar ağırlıkla çocuk ve gençlerde görülebilecek antisosyal davranışlara yoğunlaşmıştır. Ne yazık ki, yoksulluğun çocukların gelişimi üzerindeki etkilerini araştıran çalışmaların çoğu dar anlamda olumsuz büyüme ya da yetiştirilme faktörleri gibi sadece aile unsurlarına odaklanıp, Biyoekolojik Model'in öngördüğü etkileşim alanlarını çalışmalarına katmamışlardır (Evans, 2004). Oysa yoksulluğun çocukların gelişimine olan etkisi, ebeveynlerin çocuklarıyla kurduğu ilişki, aile yapısı, ailelerin içinde bulundukları sosyal çevreye olan etkisi üzerinden görülmektedir (Egeland, Carlson ve Sroufe, 1993).

Bu noktada yoksulluğun hangi süreçler doğrultusunda duygusal ve sosyal gelişimi etkilediğini iyi değerlendirmek önemlidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, çok boyutlu olan yoksulluk ve yoksunluk, gelişimi hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkileyebilir. Doğrudan etki öncelikle çocukların içinde birebir

bulundukları ortamlar (mikrosistemler ve mezosistem) üzerinden etkisini aktarmaktadır. Bunun en net örneği aile yapısının, ortamının ve ebeveynlerin çocuklara sunabildikleri ile ilgilidir. Çalışmalar yoksul ebeveynlerin ekonomik koşullar ve beraberinde gelen diğer sorunlarla yüzyüze iken çocuklarına optimal ebeveynlik yapamadıklarını, daha orta ve üst sınıf ebeveynlerine göre çocuklarına daha fazla çalkantı, kavga ve şiddet içeren bir ev ortamı, otoriter, daha az hassasiyet ve destek içeren bir ilişki sunduklarını göstermektedir (Evans, 2004). Boşanmanın yoksul ailelerde daha yüksek oranla görülmesi şaşırtıcı değildir (U.S. Census Bureau, 2000; Evans'ın içinde alıntı, 2004). Ülkemizde boşanma oranları Batı ülkelerindekine paralellik göstermese de, yoksul ailelerde boşanmaya dönüşmeyen babanın aileyi terk etme durumu oldukça fazla görülmektedir (Erdoğan, 2002; Türkeli, 2000a,b; Uyan Semerci, 2006). Farklı nedenlerle de olsa, tek-ebeveynlik durumu, optimal olarak çocuklara sunulması gerekli koşulların yerine getirilmesini zorlaştırmaktadır.

Duygusal ve sosyal beceri gelişimde önemli olan süreçlere kronolojik olarak bakacak olursak, bebeklik döneminden itibaren dikkatle üstünde durulması gereken noktalar vardır. Gelişim psikolojisinde ebeveynlerle bebek arasında gelişen *bağlanma* sürecinin önemi tartışılmaz. Bebeklerin duygusal ve sosyal gelişiminin en erken yapıtaşlarını oluşturduğu düşünülen bağlanma olgusu, ilişkinin niteliği, bebeğin yaşamının ilk yılı içinde deneyimlediği anne-bebek, baba-bebek ilişkisi çerçevesinde gelişmektedir. Ebeveynlik ilişkisinin en temel ve ilerisi açısından da belirleyici boyutunu içeren bağlanma ilişkisi nesilden nesile aktarılan öğeler taşımaktadır (Bretherton, 1990). Yani yeni anne olmuş kişinin anneliği nasıl yaşadığı, bebeğiyle nasıl bir bağ kurabildiği, onun ihtiyaçlarını nasıl algıladığı ve olumsuz duygulanımlarını nasıl taşımaya çalıştığı, kendi annesiyle geçmişte kurmuş olduğu bağlanma sürecine dayanır. Nesiller arası aktarılan izlerde annenin güvensiz bir bağlanma tipini taşıması, bebeği ile kuracağı ilişkiyi etkileyecek en önemli faktörlerden biridir. Güvenli bağlanma ilişkisi sayesinde ise çocukta gelişen beceriler kendine ve başkalarına karşı güven duygusundan, daha sağlıklı sosyal ilişkiler kurmaya ve duygu denetimi kazanımına kadar açılımları olan becerilerin ilk nüvesini oluşturur (Bretherton, 1990).

Özellikle her yeni gelişim döneminin bir önceki dönemde edinilmiş ya da geliştirilememiş becerileri içerdiği düşünüldüğünde erken dönemlerdeki gelişimin daha sonraki gelişimin üstündeki etkisi daha net ortaya çıkmaktadır (Yates, Egeland ve Sroufe, 2003; Sroufe, 1997). Yates ve arkadaşlarının (Yates, Egeland ve Sroufe, 2003) 25 yıl boyunca izledikleri yoksul anneler ve

ilk çocukları üstündeki araştırmaları, erken dönemdeki (ilk 3 sene) güvenli bağlanma ilişkisi çerçevesinde oluşan diğer becerileri sayesinde çocukların, yoksulluk gibi birçok risk faktörünü birarada bulunduran durumlar karşısında olumlu bir adaptasyon sağlayabildiklerini ve daha sonraki zor dönemlerde ya da geçiş süreçlerinde psikolojik olarak daha dayanıklı olduklarını göstermiştir. Karşılıklı etkileşimin önemini vurgulayan bulgularda, bebeklikte güvenli bir anne-bebek bağlanma ilişkisinin varlığının, çocuk 2-3 yaşları arasında iken annesiyle birlikte problem çözmedeki etkin, istekli, ısrarlı ve hevesli bir yaklaşım sergilemesinin, çocuğun 3.5 yaşına gelince sergilediği özgüven, esneklik, yaratıcılık, olumlu duygu ve engellenmeye karşı toleransın daha ileriki zor dönemlerde psikolojik sorunlar yaşamasına engel olduğu görülmüştür (Yates, Egeland ve Sroufe, 2003). Bu oluşumda annenin çocuğuna sağladığı güven ilişkisi içerisinde, çocuğun ihtiyaçlarını algılayıp onlara cevap verebilmesi, çocuğuna olumlu duygular sunabilmesi ve karşılıklı işbirliğine girebilmesi de çocuğun giderek gelişen becerilerinin temelini oluşturmaktadır. Olumlu adaptasyonun gücünü gösteren bir bulgu da, okul öncesi dönemde ya da ergenlikte bir dönem zorluk çeken ancak sonrasında olumlu bir dönüşüme giren çocukların geçmişine bakıldığında, onların bahsedilen erken dönemde olumlu adaptasyon göstermiş çocuklar olduklarının bulunmasıdır (Yates, Egeland ve Sroufe, 2003).

Erken dönemde özellikle bağlanma ilişkisi üstünden edinilen önemli becerilerden biri de duygu denetimidir. Duygu denetimi çocuğun olumlu ve olumsuz duygularını kontrol edebilmesini getirirken, sosyal anlamda da çocuğa bir kazanç sağlamaktadır (Miller vd., 2006). Miller ve arkadaşlarının Head Start programına devam eden çocuklar üzerinde yaptığı araştırmada, olumlu duygu ifadesinin sosyal beceri ile ilişkili olduğunu ve olumsuz duygu ifadesinin de saldırganlık ve düşük sosyal beceri ile ilişkili olduğu görülmüştür (Miller vd., 2006). Ayrıca duygu denetimini başarılı yapabilen çocukların kaygı düzeylerinin daha az olduğu bulunmuştur (Miller vd., 2006). İlişkiler içerisindeki yaşantılarını olumlu bir düzenekte yaşayabilen, kendilerine ve başkalarına güvenilebilen çocukların çevre ile kurdukları ilişkilerde daha fazla destek bulabilmeleri söz konusudur. Bu bulgular bize psikolojik dayanıklılığın oluşmasına neden olan Bronfenbrenner'ın bahsettiği yakın plandaki süreçlere dair ipuçları vermektedir. Dolayısıyla yaşamın en erken dönemlerinde edinilen deneyimlerin ve kazanılan becerilerin ne denli koruyucu etkileri içerdiğini ortaya çıkararak uygulanacak çalışmaların erken dönemi kapsamasının ve özellikle anne-çocuk ilişkisini destekler yönde olmasının önemini vurgulamaktadır.

Bağlanma sürecinin olumlu gelişebilmesi özellikle ve öncelikle annenin kendi ihtiyaçlarının doğru algılanıp yakın çevresi tarafından desteklenmesi ve onun çocuğuna sunması gereken duygusal ortamı sağlayabilmesi için çok önemlidir. Bu noktada da yoksul annelerin doğum sonrasında ve çocuğun erken döneminde yakın çevrelerinden orta sınıf annelerine göre daha az destek alabildikleri görülmektedir (Conger ve Elder, 1994). Dolayısıyla yoksulluk içinde yaşayan annelerin desteklenmesine fazlasıyla ihtiyaç vardır. Sunulacak destek hem onun annelik kapasitesini artırmaya hem de onun ailesi için taşıdığı yükü hafifletmeye yönelik olmalıdır.

Duygusal ve sosyal gelişiminde giderek önemsenen bir başka kavram ise duygu denetimi ile ilişkili olan ancak daha genel bir olgu olan öz-denetimdir. Öz-denetim çocuğun duygu, düşünce ve davranışlarını yönlendirebilme ve kontrol edebilme kapasitesi ile ilgilidir (Ponitz, McClelland, Matthews ve Morrison, 2008). Öz-denetim kapasitesi daha gelişkin çocukların okulda daha başarılı oldukları bulunmuştur (Ponitz, McClelland, Matthews ve Morrison, 2008). Yoksul çocukların öz-denetim açısından okula daha dezavantajlı başladıkları görülmektedir (Howse, Lange, Farran ve Boyles, 2003). Yine yoksul çocuklarla yapılan bir çalışmada düşük düzeyde öz-denetim düzeyinin çocukları çoklu riskler karşısında daha kırılgan kıldığını göstermiştir (Lengua, 2002). Dolayısıyla, ister ilköğretim çağındaki olsun, ister ilerleyen dönemlerde olsun, öz-denetim kapasitesi, çocuğun ve gencin, yaşamını etkileyecek seçimler yaparken çok önemli bir rol oynamaktadır.

Çocukluk döneminden ergenliğe doğru ilerlerken çocuğun sosyal dünyasında ebeveynleriyle ilişkisinin yapısı ve özellikleri önemini ve etkisini korumaktadır. Ev ortamının, ebeveynler arasındaki ilişkinin ve çocuklarla ebeveynlerin kurduğu ilişkinin niteliği ele alındığında, yoksulluk koşullarında ebeveyn ilişkilerinin daha sorunlu olduğu, ebeveynlerin çocuklarıyla kurdukları ilişkide daha cezalandırıcı olmalarının (Conger ve Elder, 1994) ve çocuklarla daha az konuşmalarının (Hart ve Risley, 1995), çocuğun duygusal ve sosyal gelişimi açısından önemli etkiler bıraktığı söylenebilir. Miller ve Davis (1997) yoksulluk sürecinin uzaması ile birlikte ebeveynlerin çocuklarına daha duyarsız ve sert davranışları arasında güçlü bir ilişki bulunduğunu göstermiştir. Böyle bir ilişkisel ortamda çocuğun yoksul ebeveynleri tarafından yeterince desteklenemediğini göstermektedir.

Bu ilişkisel tabloya bir de ebeveynlerin çocuğun ev dışındaki yaşantısı hakkında çok fazla bilgiye sahip olmamaları eklenince, çocuğu koruma ve kollama fonksiyonunun yoksulluk içinde yaşayan ebeveyn grubu tarafından da-

ha az sağlanabildiği ortaya çıkmaktadır (Lee ve Croninger, 1994). Özellikle ergenlikle birlikte artan antisosyal davranışlar sergileme ve suçla ilişkilendirilmiş akran gruplarının parçası olma riski, yeterli koruma kollama fonksiyonunun aile tarafından sağlanamadığı ortamlarda kolayca gerçekleşebilecek bir durumdur. Daha önce tartışıldığı gibi ebeveynlerin taşıdıkları ağır psikolojik yükün onların duygu dünyasını nasıl olumsuz etkilediği ortadadır. Dolayısıyla, çocuklarına onların gereksinim duydukları ilgi ve desteği sunamamaları bu psikolojik yükle ilişkilidir. Ayrıca, yaşanan yoksul mahallelerde ebeveynlere destek olabilecek ve gerektiğinde çocuklara belli bir denetim getirebilecek sosyal ağların eksikliği ebeveynlerin omuzlarındaki yükü daha da arttırmaktadır.

Mahallenin Psikolojik Gelişime Etkileri

Bronfenbrenner, gelişimin çocuğun yaşam boyunca değişen çevresine gösterdiği uyum çerçevesinde ilerlediğini söyleyerek, çocukların içinde bulundukları çevrelerin özelliklerine eğilmek gerektiğini vurgulamıştır (Bronfenbrenner, 1977). Çocukların yaşları ilerledikçe içine girdikleri farklı sosyal alanlardaki deneyimleri, onların kimlik gelişimlerine ve kendilerine yönelik algılarına önemli etkiler sunar. Özellikle çocuk ve gençlerin zamanlarının büyük çoğunluğunu geçirdikleri mahallenin etkisi, ailelerinin bıraktığı etkiden ayrı olarak ele alınmaya başlanmıştır. Mahalle özelliklerinin gelişime sunduğu bağımsız etkiye, yoksulluk çalışmalarında da yer verilmeye başlanmıştır. Bu etkiyi ailenin etkisinden ayrı olarak ele almak, hem çocuk ve gençlerin yaptıkları seçimlerde mahalle etkisini incelememize yardımcı olur, hem de yoksul mahallelere sağlanması gereken unsurların daha da net ortaya konmasına izin verir.

Aile dışındaki doğrudan etkiler sırasıyla okul, akranlar ve geniş anlamda mahalleden, yani çocuğun hayatını geçirdiği mekânlardaki faktörlerden gelir. Genel anlamda yaşanan mahalle gidilen ilköğretim okullarını, akran çevresini, mahallede varolan olanakları ve riskleri belirler. Yoksulların yerleştikleri mahalleler büyük oranda kendi seçimlerine dayalı olmayıp, ekonomik koşullarının kısıtları çerçevesinde yaşamak zorunda kaldıkları ve çoğunlukla birçok olumsuzluğu içinde barındıran alanlardır (Duncan, Brooks-Gunn ve Klebanov, 1994; McLoyd 1990, 1998). Türkiye’de ve dünyada yoksulların çoğunluğu oluşturduğu mahallelerde suç ve uyuşturucu trafiğinden, barınılan mekânların sağlıksız fiziksel koşullar içermesine kadar sayısız risklerin yaşamı daha da zorlaştırdığı aşîkârdır. Çoğu mahalle sakininin içinde yaşamaktan ciddi anlamda sıkıntı duyduğu bu mahallelerden gidebileceği daha sağlıklı alternatif mekânların bulunmaması ciddi bir sorundur. Dolayısıyla mahalle et-

kisi, yoksul çocuklar ve yetişkinler üstünde güçlü ve olumsuz bir etki yaratmaktadır. Bunun başlıca iki nedeni ise yaşadıkları fiziksel ve sosyal dışlanma ile mahalleden kaçamama durumudur.

Yoksulluğun çocuk ve gençlerin gelişimine olan etkilerini inceleyen araştırmacıların bir kısmı mahallenin bu gelişim süreçleri üstündeki doğrudan ve dolaylı etkilerini ortaya koymayı hedeflemiştir (Leventhal ve Brooks-Gunn, 2000). Eğitimde başarısızlık ve eğitimden kopma riski, davranış sorunları, suça karışma, madde kullanımı, ergenlikte gebe kalma gibi konular her ne kadar aile faktörlerinden etkilense de, mahalle koşullarından da doğrudan etkilendiği görülmektedir. Ancak çoğu çalışmada mahalle etkilerini aile etkilerinden ayırmak çok kolay olmamaktadır. ABD’de barınma konusunda devletin sunduğu kira yardımı gibi destek programları sayesinde daha önce yoksul mahallelerde oturan az gelirli ailelerin çocuklarının daha orta sınıf ve üstü mahallelere taşınabildiklerinde, eski mahallelerindeki akranlarıyla farklılaşan bir gelişim gösterdiklerini ortaya koymaları aile etkenlerinin ötesinde mahalle etkisine de vurgu yapmaktadır. Gautreaux Projesi dahilinde (Chicago, ABD) daha varıl mahallelere taşınabildikleri durumlarda yoksul geçmişe sahip çocukların okula devamlılığının arttığı ve daha önce yaşadıkları mahalledeki akranlarına kıyasla daha yüksek oranda üniversiteye gitmeye başladıkları görülmüştür (Rosenbaum, 1995, Leventhal ve Brooks-Gum’ın içinde alıntı, 2000).

Benzer bir uygulamada da yoksul ailelerin çocuklarının madde kullanımına yatkınlığı veya eğilimi incelendiğinde, eski mahallelerinde kalan gençlerin daha orta sınıf ve üstü mahallelere taşınanlardan daha fazla içki ve madde kullandıkları belirlenmiştir (Yonkers Projesi, Yonkers, ABD). Şiddet içermeyen suça karışma oranlarına da başka bir çalışmada bakılmış ve daha varıl bir mahalleye taşınan gençlerde, geride bıraktıkları akranlarına göre daha düşük olduğu bulunmuştur (MTO Projesi, Baltimore, ABD) (Ludwig, Duncan ve Hirschfield, 1998, Leventhal ve Brooks-Gum’ın içinde alıntı, 2000). Bu uygulamalardaki mahalle değişimi ele alındığında görülen, daha varıl mahallelerin çocuk ve ailelere sundukları olanakların anlamlı derecede daha fazla olduğudur. Kuşkusuz, daha varıl bir ortamda dar gelirli bir ailenin mensubu olmak bir yönüyle de yoksunluk duygularını tetikleyebilir. Dolayısıyla, yukarıda bahsedilen mahalle değişimi, olumlu ve olumsuz dönüşümlere yol açabilir. Burada verilen örneklerin amacı sadece mahallenin kaynakları ve sunduğu ortamın değişmesinin bile çocukların gelişimlerinde ne tür farklılıklar yaratabileceğini vurgulamaktır.

Yoksulluğun Gelişime Olumsuz Etkilerini Önlemeye Yönelik Müdahale İlkeleri

Nöro-psikolojik çalışmalar beynin gelişiminde ilk üç yılın önemini vurgulayarak, erken çocukluk döneminde edinilen deneyimlerin beyin yapısına olan etkilerine değinmektedirler (Ramey and Ramey, 1998). Giderek gelişimin neredeyse her alanında kabul gören erken dönemin önemi bilişsel beceriler için olduğu kadar sosyal beceriler için de geçerlidir. Dolayısıyla, yukarıda da değinildiği gibi, yoksulluğun gelişime olumsuz etkilerini önlemeye ya da azaltmaya yönelik müdahale programlarının uzun dönemde etkili sonuçlar doğurabilmesi için programların çocuğun *doğumundan itibaren sunulan, biyoekojik çevresinin özelliklerine uygun, yoğun, kaliteli ve uzun döneme yayılı* olması gereklidir (Ramey ve Ramey, 1998). Ayrıca ebeveynlerin becerilerinin gelişimine destek ve ailenin, mahallenin, gidilen okulların koşullarını düzeltmeye yönelik olması çocuğun içinde bulunduğu mikrosistemlerdeki gelişimi olumlu etkilemesi açısından çok önemlidir. Böylece, çocuğun yüzyüze geldiği ortamları dönüştürerek ve sadece “çocuğu” ele almayarak, çocuğun “çevresi-ne” uzun dönemli yatırım yapılması sağlanabilir. Son olarak, müdahale programlarının çocukta yalnızca olumsuz gelişimi engellemek için değil, olumlu gelişimi desteklemek için planlanması son derece elzemdir.

İLİŞKİLERE YANSIYAN TOPLUMSAL MESAJLAR: “SENİN İÇİN BEN KİMİM?”

Gelişimin sosyal çevre içinde şekillendiğine değinildi. Şimdiye kadar sunulan bulgularda yoksulluğun çocuk gelişimi üzerindeki nesnel etkileri üzerinde duruldu ve gelişimin çocuğun kendini ve koşullarını algılaması üzerinden de şekillendiği vurgulandı. Bu bağlamda bu bölümde sosyal konumların ve içerdiği algıların etkileri üzerinde durulacaktır. Sınıfsal algılar ve önyargılar çocuk ve gençlerin yaşamlarının bir gerçeği olarak toplumla kurulan bağların niteliği açısından ele alınmalıdır. Algılama süreçleri kuşkusuz birçok faktörden etkilenmektedir. Burada üzerinde durulacak kısım özellikle sınıfsal farklılıklarına yönelik algılar ile farklı sınıfların etkileşiminde ortaya çıkan sosyal mesajlardır.

Kimlik gelişimi sırasında yaşanan dışlayıcı olaylar hem o dönemi hem de geleceği belirler. Toplumdan gelen mesajlar benliğin derinliklerine nüfuz eder. Giderek kendi başına kararlar vermeye başlayan çocuğun o ana kadar kendiyile ilgili edindiği içsel ve dışsal mesajlar, kendi kendini algılamasını şekillendirmektedir. Özellikle erken dönemlerde çevreden alınan sosyal statü ile ilgili mesajlar çok etkili olabilmektedir. Weinger’in yaptığı çalışmalarda

(1998a, 1998b) çocukların erken yaşta sınıf bilincine sahip oldukları, yoksullara karşı olumsuz yargıların oluştuğu ve kötü olarak görülen kişilik özelliklerinin yoksullukla bağdaştırıldığını saptamıştır. Toplumun genelinde yaygın olan “yoksullar yetersiz ebeveynlerdir”, “yoksullar tembel oldukları için yoksuldurlar”, “yoksullar genelde ahlâksızdır” yargılarının kolaylıkla içselleştiğini gösteren bulgular, orta sınıf çocukların yoksul ailelere karşı yargılar taşıdıklarını ortaya koyup, yoksul çocukların daha varlıklı akrabaları tarafından dışlanacaklarının, yoksul olmalarından dolayı dalga geçileceklerinin düşünüldüğünü göstermektedir (Weinger, 1998a). Yoksul çocuklarla yapılan benzer bir algı çalışması, çocukların kendilerinden daha varlıklı/orta sınıf kişilerin yoksullar hakkında olumsuz düşüncelere sahip olduklarını düşündüklerini göstermiştir (Weinger, 1998b). Yoksullarla ilgili kendi algıları sorulduğunda ise, çocuklar, yoksul koşullarda yaşayan kişilerin de iyi ve sevecen ebeveynler olabileceklerini düşündüklerini belirtmişlerdir. Dolayısıyla, yoksul çocuklar, benzer koşullardaki kişilerle özdeşleşip, empati kurabileceklerini gösterirken, dış dünyanın aynı kişileri çok daha dışlayan ve küçümseyen bir yerden baktığının farkındalığını da taşımaktadırlar. Yoksul çocuk ve gençlerin kendilerine karşı varolan önyargıları farketmemeleri ve içselleştirmemeleri mümkün değildir.

Eşitsizler Arasındaki İlişki: Gönüllü-Çocuk/Genç İlişkisi

Sosyal ilişki dinamikleri bağlamında gönüllü-çocuk/genç arasındaki ilişki, dikkat edilmediği takdirde diğer ast-üst ilişkilerinden farklı olmayan bir formu içerir. Yapılan yardımlar içinde bulunulan zamanın sosyo-politik havasından da çok etkilenmektedir. Örneğin etnik çatışmanın olduğu zamanlarda “yardım”ın nasıl bir mesajla birlikte verildiği; “kim”lere yardım edildiği önemli sorulardır. Çeşitli kurum ya da kuruluşlardan gelen yardım genelde farklı sosyoekonomik ya da sosyokültürel grupları biraraya getirir. Bu açıdan bakıldığında yardımı alan ve yardımı veren gruplar arası iletişimdeki mesajlar çok önemli bir hal alır. Hayırseverlik ile hak-temelli yaklaşım farklılıklarına tekrar dönülürse, bu iki yaklaşımın duygu düzeyinde farklılıklar içerdiği görülebilir.

Hayırseverlik, temelinde acıma duygusuna dayanan bir yardım etme güdüsü ile ilişkilidir. Sennett’in (2005) de bahsettiği gibi, bireysel vurgunun ağır bastığı, hak-temelli bir görüşün olmadığı noktada öfke ya da acıma gibi duygusal tepkiler gene bireysel bazda verilebilmektedir. A kişisi ya da kurumu, zor koşullarda yaşayan B kişisi için bireysel bazda duygusal tepki ile öfke ya da acıma hissederek ya yardım talebini geri çevirecektir ya da “hayırse-

verlik” adına o bireye yardım sağlamaya çalışacaktır. Bu durumda iki düzeyde sorun oluşur: 1. Duygu ve değerlendirmedeki öznellik ve 2. Bu temelde kurulan ilişkinin eşitsizliği. “Alan” ve “veren”in eşitlik içermeyen duygular çerçevesinde ilişki kurması –veren’in acıma ile karışık hayırseverlik duyguları, alan’ın minnet duyguları taşıması durumu– son derece sakıncalı ve yaralayıcı bir ilişki düzeneği oluşturmaktadır. Aynı zamanda çok da alışık olduğumuz bu düzenekte “yardım” edilen bireyler aslında daha da edilgen kılınmakta ve incitilmektedir.

Acıma duygusu neden tehlikelidir? Çünkü her an öfkeye dönüşmeye ya da hesap sormaya ve dolayısıyla belirli davranış kalıplarını talep etmeye açıktır. Tam da bu noktada Sennett’in (2005) değindiği gibi diğer tarafı görmemeye, farklılığını ve özerkliğini gözardı etmeye yol açar. Sonuçta, gerçekte kim olduğunu bilmediğimiz ama ihtiyaçlarını bildiğimizi sandığımız diğerleriyle ilişkiye girmiş oluruz. Kurulan ilişki her ne kadar “iyi” duygularla yardım amaçlı başlasa da aslında son derece olası, ancak yardım etmek amacıyla orada bulunan kişi tarafından öngörülemez ve belki de hiç fark edilemeyen bir yara açmaktadır. Sennett’e (2005) göre kişi ancak karşısındaki kişiyi bilmediğini ya da tanımadığını kabul ettiğinde, o kişinin bilinmezliğine ve doğasına saygı duyar. Bu saygı, alan-veren ilişkisi için elzemdir, ancak her zaman varolduğu söylenemez. Özellikle eşitsizlik koşulları altında biraraya gelenler bu eşitsizliğe kör kalmak yerine bu eşitsizliğin ne tür sorunlar yaratabileceğini düşünmelidir. Aksi takdirde hiyerarşide altta bulunan kişinin diğeri tarafından görülmemeyi beklemesi ancak kişide bunun yarattığı öfke ve değersizlik duygusuyla yaşaması kaçınılmazdır. Böyle bir ilişki formatında vurgu yardım götürülen, gereksinim içindeki kişinin haklarından çok, yardımı yapan kişi ya da kuruluşun hayırseverliğindedir. Hayırseverlik, kelime anlamından da anlaşılacağı gibi, yardımı yapanın, yani “veren” konumundaki kişinin özelliğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda bu formatın doğası gereği bir alt-üst ilişkisi yaratmakta ve sonucunda yapısal sorunların çeşitli platformlarda hak-temelli bir savunuculukta ele alınmasını engellemektedir.

“Bana neden yardım ediyorsun?” ve “Benden ne bekliyorsun?” tarzı sorular yüksek sesle ifade edilmese de üstünde sürekli düşünülen ve gündemde kalan sorulardır. Özellikle çocuklar zihinlerinde verdikleri cevaba göre davranmaya çalışabilirler. Amaçları iyi gözükme, ilgiyi hak ettiklerini göstermek olabilir. Bu süreç de çocuğu/genç kendine yabancılaştırabilir. Ayrıca kurulan ilişkinin doğası istemeden de olsa dışlayıcı öğeler içerebilir. Bu da bireylerin zaten maruz kaldıkları dışlanmayı destekleyen bir durum oluşturabilir.

Hak-temelli yaklaşımı benimseyen gönüllü veya STK'nın kişilerle kurduğu ilişki, bir anlamda bireysel olsa da, yaklaşım ve duygu olarak acıma ve “yardım etme isteği” üzerine temellendirilmez. Sorunun yapısal bir noktaya işaret ettiği düşünüldüğü ve bu yapısal boyut beraberinde sistemik bir eşitsizliği getirdiği için, ilişki düzeneğindeki eşitsizlik hep gözönünde bulundurulmalıdır. Bundan kasıt: Eşit koşullarda biraraya gelinmemiş olursa bile bu ilişki düzeneğinde yaratılabilecek gerçek karşılıklılığın, gerçek saygının, alışılmış alt-üst ilişkisine dayanmayan bir oluşum sunabilmesidir (Sennett, 2005). Karşılıklılığın en temel özelliği ise, karşı tarafın ihtiyaçlarını anladığımızı ve bildiğinizi varsaymamaktır (Sennett, 2005). Kişinin özgün varlığının, kişiliğinin, düşüncelerinin ve isteklerinin önemsendiği bir ilişki formatı, alt-üst ilişkisinin getirdiği beklenen tepkiler yerine özgün hallerin ortaya çıkmasını sağlamasıyla özgülleştirici bir durum yaratır.

GELİŞİMİN KESİŞEN NOKTALARI: YAPABİLİRLİKLER VE “ÖZNE”YE SAYGI

Yoksulluğa salt ekonomik koşulların kısıtlılığı üzerinden bakmayan yapabilirlik yaklaşımı, yoksulluğun neden olabileceği becerilerin yeterli düzeyde gelişmemesi noktasından hareket ederek, bu yoksunluğun kişilerin yaşamlarında doğurduğu etkilere dikkati çeker (Redmond, 2008). Amartya Sen ve Martha Nussbaum'un onurlu yaşam tanımları, kişilerin sadece minimum düzeyde gereksinimlerini karşılamalarıyla eşdeğer olmayıp, değerli buldukları ve kendi seçimlerine dayalı bir hayat yaşamalarını kapsar (Sen, 1980; Nussbaum ve Sen (der.), 1993; Nussbaum, 2001). Dolayısıyla, yapabilirlik yaklaşımı, özne olan bireylerin yaşamlarında kullandıkları seçim hakları ve bu hakların kısıtları üzerine yoğunlaşmaktadır.

Çocuk ve gençlerin hem bugünlerinde, hem de yaşamlarının ileriki dönemlerinde onurlu bir hayata sahip olabilmeleri için gelişimlerinin onlara farklı *yapabilirlik seti* kazandırması ve özellikle gençlerin, kendi özellikleri doğrultusunda gelişmiş bu becerilerle istedikleri seçimleri yapabilmeleri çok önemsenen bir noktadır (Uyan Semerci, 2006). Yapabilirlik yaklaşımının onurlu yaşam çerçevesinde kişilerin hayatlarını yönlendirebilme ve seçim haklarına ilişkin vurgusuna eşlik eden bir başka önemli nokta da toplumla kurulan bağların niteliğiyle ilişkilidir. Sen, özellikle kişilerin toplum önünde varoluşlarının içinde bulundukları sosyokültürel ve sosyoekonomik koşullar nedeniyle utanma hissiyle örülü olmamasının önemini vurgular. Kısaca, yapabilirlik yaklaşımı insani gelişimle olduğu kadar, çocuk ve gençlerin psikolojik gelişimleriyle

le de son derece ilintilidir. Yukarıda üzerinde durulan psikolojik gelişim modelleri ile ortak olarak yapabilirlik yaklaşımı, gelişim sürecinde çocuk ve gençlerin edindikleri deneyimlerin ve becerilerinin kullanılabilirlik alanlarını irdelemektedir. Çocuk ve gençlerin seçimlerinin etrafındaki koşullar, hem psikolojik gelişim modelleri, hem de yapabilirlik yaklaşımı için önemli bir alandır. Karşılıklı etkileşimin oluşturduğu bu alana yakından bakmaya gerek vardır.

Kişilerin yaşamları, birbirini takip eden seçimleri ve planları içerir. Bu seçimler kişiliklerinin, geçmiş deneyimlerinin ve içinde bulundukları ortamlara yönelik algılarının bir etkileşimi sonucu olgunlaşır (Elder, 1995; Sroufe, 1997). Dolayısıyla, kişi her zaman, kendi hayatını yönlendirmede belli bir “özne”lik statüsüne sahiptir. Ancak, yaşamının öznesi gibi görülmek, öznesi olunabilmesini sağlamamaktadır. Sorun “özne”liği, onun kullanımını ve nelerden etkilendiğini nasıl algıladığımızdadır. Kişinin kendi kararı olan bir davranış seçiminin arkasında neler yatmaktadır? Ve ne derece kendisine ait bir seçimdir? Bu noktanın karışıklığı üstüne düşünmek şu açıdan önemlidir: Öznellik hali bir yandan bir sonuç içerirken, diğer yandan da ileriki noktalar için nedensellik bağları içerir. “Arkadaşlarıyla beraber takılırken aniden kendini bir kapkaç olayının içinde bulma” hali nasıl bir seçimi barındırır? Bu noktada olası bir tercih hangi seçenekler arasındadır?

Kişinin kendi yaşamında belirleyici olma ya da belirlenen olma seçenekleri arasında tercihi tabii ki belirleyici olma yönündedir. Ancak yoksulluk ve onun getirdiği düşünce, davranış, duygu ve tutum kalıpları ne sadece kişi tarafından belirlenmiştir, ne de sadece çevre tarafından şekillenmiştir; iki alanın kesişmesinde –öznellik hallerinde– hayat bulmaktadır. Bu alan aynı zamanda *yapabilirlik* duygusunun, kişinin kendi hayatı, kendi kapasiteleri ve kendi geleceğine ait inançlarının ve duygularının yaşadığı alandır. Ancak bu alanda, sadece kendini nasıl gördüğü değil, dış dünyanın da ona ait ne tür duygu ve düşünceleri olduğu bir o kadar belirleyicidir. Yukarıda gelişim ve sosyal alanla ilgili sunulan bölümler bu kesişme noktasında oluşabileceklere ışık tutmak amacıyla aktarılmıştır.

Çocuk, genç ya da yetişkin, bireyler yaşam alanlarına dair kontrol duygusuna sahip olmak için, belirleyici olabilmek için çalışırlar. Varsıl ile yoksul arasındaki belki de en çarpıcı fark bu alanın içerikleridir. Neyi seçebilirim? İsteklerime nasıl varırım? Hangi yollar bana açık ya da kapalı? Yoksulluk ve yoksunluk koşulları bireyleri algıda ve gerçeklikte daralmış kontrol alanları ve seçim gibi gözükene ama aslında seçimi pek de barındırmayan karmaşık yol ayrımlarına getirebilir.

Yapısal haksızlıklar ya da kısıtlar karşısında seçim neler arasındadır? Kaderci ve karamsar yaklaşım bu seçimlerin bir ucunu yansıtır. Kişi kendini ve seçebilme gücünü çok yetersiz hissedip, yapabileceği hiçbir şeyin olmadığına inanabilir. İkinci uç ise kontrol edebileceği alanlar aramaktır. Neler ona tanınma, görülme, etki etme alanı verebilir? Başka çıkış noktaları bulunmadığında bu, yoksul mahallelerde etkin bir çeteye katılmak olabilir. Çocuklar ve gençler yaşamlarının başından itibaren yoksulluk koşullarına maruz kalmışlarsa büyük oranda “bu yaşadıklarımı ben mi hak ettim, yoksa bana haksızlık mı yapıldı?” sorularına düşünüldüğü kadar net bir cevap veremezler. Toplumdan gelen çelişkili mesajları, bir yandan reddetmeye çalışırken, aynı zamanda içselleştirilir. Dolayısıyla, özellikle gençlerin en çok zorlandıkları alan olan “ben kimim?”, “nasıl bir ben olma şansım var?” soruları yoksulluk içinde yetişen çocuk ve gençler tarafından daha da zor yanıtlanır.

Verilebilecek üçüncü tepki ise yukarıda belirtilen uçları yansıtmaktan çok, kişinin kendi gücünden destek alarak, kendi kaynaklarını iyi değerlendirecek ve içindeki olumluyu geliştirmek için seçimler yapabilmesidir. Şüphesiz ki bu seçimi yapan ve çoğu zor koşullarda yaşayan birçok çocuk ve genç bulunmaktadır. Ancak burada altının çizilmesi gereken bu seçimin korunaksız ortamlarda çok da kolay yapılamamasıdır. Bu yüzden STK’ların yaptıkları çalışmalarda, bu güçlü yanı desteklemek için çocukların ve gençlerin kendi seslerini keşfetmelerine destek olmayı öncelemeleri gerekmektedir. Bu önceleme ise yapılan aktivitelerden çok ilişkinin kuruluş şekli ve doğası ile ilgilidir.

Saygının açılımını bireyin kendine duyduğu saygı ve toplumsal anlamda başkaları tarafından saygı duyulan birey olma hali olarak düşündüğümüzde, yoksulluk koşulları altında en zor gelişebilecek öğelerden biri olduğu ortaya çıkmaktadır. Sennett’in (2005) de dediği gibi, “getto gençleri saygı duyulmaya karşı çok hassastırlar” (s. 48). Sennett kaynakların kıt olduğu ve dış dünyanın onayının olmadığı yerlerde toplumsal onurun çok kırılgan ve her gün yeniden teyit edilmeye ihtiyaç duyulan bir olgu olduğunu vurgular (Sennett, 2005). Bu onuru etkileyebilecek bir ilişki formu da gönüllülerle çocuk ve gençler arasında kurulan “yardım” ilişkisidir. Hak-temelli duruş, Sennett’in bahsettiği eşitsizlik ortamlarında onurun incinmemesi için gerekli olan gerçek karşılıklılığın ve saygının kişi için anlamının üstünde durmaktadır.

Karşılıklılığa ek olarak, çocuk ve gençlerin yaşadığı zorluklara ait duygu ve düşüncelerini yadsımadan, olumluya yormaya çalışmadan, inkâr etmeden dinleyebilmek çok önemlidir. Yoksulluğun herkesi sarsan yüzüne dair hissedilen öfke, ancak kişi konuştuğunda ve dinlendiğini hissettiğinde dönüş-

türülebilir. Çocukların ve gençlerin yaşamlarına saygı, onların deneyimlerini ve duygularını içtenlikle kabul edebilmekten geçer.

GELİŞİM BULGULARI IŞIĞINDA STK'LAR İÇİN ÖNERİLEN İLKESEL YAKLAŞIM

Makalenin bu son bölümünde STK'ların yoksulluk koşullarında yaşayan çocuk ve gençlere yönelik çalışmalarını yönlendirecek ilkeisel yaklaşımlar üç başlık altında toplanarak özetlenecektir.

İhtiyaç Tespitine Yönelik İlkeisel Yaklaşım

Çocuk ve gençlerle yürütülecek bir çalışmanın ne gibi bir kapsamı içermesi gerektiği ve hangi yöntemlere başvurulması gerektiği, kuşkusuz güvenli bir ihtiyaç tespiti sonrasında ortaya çıkabilir. Varolan sorunları ve gereksinimleri özellikle çocuk ve gençlerin gözünden görmek çok önemlidir. Kendi yaşantılarında bir anlamda bir müdahale alanı açan çalışmalar hakkında söz sahibi olmaları, ihtiyacın tespitinden, planlanacak çalışmaların içeriği ve yöntemine kadar kendi istekleri ve düşüncelerinin planlama ve işleyişin bir parçası olması, çocuk ve gençleri edilgen konumdan “özne olma” haline taşıyan bir yaklaşımdır.

Biyoekolojik modelin önermeleri gözönünde bulundurulursa, çocuk ve gençlerin yaşamlarını geçirdikleri mikrosistemleri tanımaya çalışarak çevresel koşulları, dinamikleri ve deneyimledikleri düzenekleri değerlendirerek yola çıkmanın önemi ortadadır. Çalışmaların, hem çocuk ve gençlerin, hem de ebeveynleri ve öğretmenleri gibi hayatlarındaki en önemli yetişkinlerin “yapabilirliklerini” artırıcı özelliğe sahip olması aynı zamanda gelişim psikolojisinin bulgularına dayalı, hak-temelli yaklaşımın ilkelerindendir. Dolayısıyla, ihtiyaç tespitinin mahalledeki ilgili tüm kişi ve kurumların katılım esası göz önünde bulundurularak yapılması, mahalleye verilen mesajın temasını da içermiş olur. Mesaj net bir biçimde “özne” olarak görülen bireylerle “bir araya” gelerek “ortak” bir çalışma planını ortaya çıkarmaktır. Bu çalışmayı mahallenin dokusu, kültürü gibi özelliklerini yadsımadan, mahallelinin de gereksinim duyduğu değişim odaklarına yöneltmek isteğini içerir. Böylece “dıştan” getirilen bir model olmaktan çok STK ve mahallenin birlikte ürettiği bir çalışma oluşu, programın “yerelleşmesi” açısından önemlidir ve “birlikte öğrenmeyi” de destekler. Aksi takdirde, “dışarıdan getirilen” ve birlikte oluşturulmamış programlar kalıcı olmadığı gibi, verdiği mesaj mahallelinin görüşlerinin elzem olmadığını düşündürür. Gerçekten de bir mahalleye yönelik

“gerçek bilgi” dış kaynaklardan değil, “içerden” edinilip, amacın mahallelerin kendileri için sağlıklı ortamlara dönüşmelerini sağlamaya yardımcı olmak olduğunu aktarmak, yalnızca doğru seçilen yöntemle aktarılabilir.

Programın İçeriği ve İşleyişine Yönelik İlkesel Yaklaşım

Bahsedilen yöntemle edinilen ihtiyaç tespiti sonrasında oluşturulacak olan programdaki ele alınacak ana konular ve yöntemler, yine başta çocuk ve gençler olmak üzere, tüm ilgili kişilerce, değerlendirilerek oluşturulmalıdır. Mahallenin kaynaklarını bu noktada harekete geçirmek çok önemlidir. “Dışarıdan getirilen kaynaklar” bir çelişki içerir. Atılacak adımların yalnızca “dıştan” gelen unsurlarla gerçekleştirilebileceğini düşündürme riskinin farkında olmak gerekir. Dolayısıyla, ihtiyaç tespitinde ortaya çıkan mahalle kaynakları temel alınarak, o kaynakların gelişimi ya da takviyesi üzerinden planlanan çalışmaların, çalışma sonlandığında da mahallede varlığını sürdürebilecek oluşumlara neden olabilmesi, hak-temelli yaklaşımın ilkelerinden bir başkasıdır. Programın içeriğinin ve işleyişinin “mahallenin kaynaklarının güçlendirilmesi/yapabilirliklerin artırılması” ana prensibi etrafında gelişmesi gerekmektedir. Kaynakların güçlendirilmesi de, ebeveynlerin, ebeveynlik becerilerini geliştirebilmelerinden, ihtiyaç duydukları sosyal desteği bulabilmelerine, sosyal haklarına ulaşabilir hale gelmelerine, mahalledeki okulların çocuk ve gençlere sunduğu eğitim ve öğretim olanaklarının zenginleşmesine, mahallenin içinde yaşayan herkese “olumlu” duygular uyandıran ortamlar ve olanaklar sağlayabilmesine kadar genişleyen bir yelpazeyi kapsar. Amacını “yapabilirlikleri arttırmak” olarak koyan çalışmalar, son derece yaratıcı adımlarla bu kaynaklara ve gelişimlerine yönelik mahallede çalışma düzeneğini oluşturabilirler.

Varolan kaynakları güçlendirme prensibi çocukta kalıcı bir değişim yaratmak için hangi süreçler üzerinden çocukla birlikte çalışmak gerekliliği ile ilgilidir. Çocuğu kendi aile ortamından bağımsız şekilde bilişsel ya da sosyal olarak desteklemek, ancak aile ortamında bir iyileşme meydana getirmeden, sadece çocuğa yatırım yapmak kalıcı sonuç verebilir mi? Bronfenbrenner’ın da dediği gibi çocuğa yardım ancak ve ancak ailenin yetkinliğinin artırılması ile daha kalıcı hale gelebilir (Bronfenbrenner, 1979).

Çalışmanın çocuk ve gençlerle birlikte yapılan uygulamalarına gelince, gönüllülerin ya da STK çalışanlarının çocuk ve gençlerle nasıl bir ilişki biçimi geliştirdiği önemlidir. Giderek yakınlaşan ilişkiler çerçevesinde özellikle çocuklar gönüllülerin gözünden nasıl göründüklerine önem verip, aileleri ve mahalleleri hakkında neler düşünüldüğünü sezmeye başlarlar. Toplumsal

mesajların aktarıldığı bu noktada “yardım”ın anlamı çeşitlenmeye başlar. Çocuklara acıma duygusu ile mi yaklaşıldığı, yoksa onlara gelişmekte olan güçlü ve zayıf yönleri olan bireyler olarak mı bakıldığı önemli bir ayrımdır. Bu ayrım çalışmaların taşıdığı “mesajlarda” varlığını gösterir. Bir çocukla ya da annesi ile anne-çocuk ilişkisini güçlendirici çalışmalar yürütürken gönüllünün gözünde ebeveynin nasıl görüldüğü en temel unsurdur. Program ne denli “anamlı” da olsa, ebeveynleri sadece “cahil ve yetersiz ebeveynler” olarak gören bir gönüllünün “sunacağı” bilgi, amaçlanan işi tersine döndürür. Dolayısıyla STK ve gönüllülerinin bir çalışmaya “neden” başladığı, neyi “amaçlayarak” yola çıktığı, “hangi mesajları farketmeden de olsa taşıdığı” programın içeriği kadar önemli olup, kişilerin onurunu zedeleme riski taşır.

Savunuculuk Çalışmalarına Yönelik İlkesel Yaklaşım

Son olarak, STK’ların ihtiyaç sahipleriyle kurdukları ilişki, edindikleri bilgi ve deneyim sonucunda yapısal eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik çeşitli platformlarda savunuculuk çalışmaları yapmayı amaçlamaları, hak-temelli yaklaşımın onurlu yaşam için öngördüğü gereklilikler açısından önemlidir. Etkin savunuculuk çalışmalarında, hak-temelli yaklaşımın ana prensibi olan kişilerin “koşullarına rağmen başarılı olmalarını sağlamak yerine koşullarının dönüşümü” hedeflenerek, değişimi bireysel bazdan yapısal baza taşımak düşüncesi koşulların değişimi sağlanana dek vurgulanmalıdır (Seccombe, 2002).

KAYNAKÇA

- Basic Behavioral Science Task Force of the National Advisory Mental Health Council, “Basic behavioral science research for mental health: Sociocultural and environmental processes”, *American Psychologist*, 51, 7, 1996, s. 722-731.
- Baydar, N., Brooks-Gunn, J. ve Furstenberg, F. F., “Early warning signs of functional illiteracy: Predictors in childhood and adolescence”, *Child Development*, 64, 1993, s. 815-829.
- Benard, B., *Resiliency: What we have learned*, WestEd, San Francisco, CA, 2004.
- Bronfenbrenner, U., “Toward an experimental ecology of human development”, *American Psychologist*, 32, 7, 1977, s. 513-531.
- Bretherton, I., “Communication patterns, internal working models, and the intergenerational transmission of attachment relationships”, *Infant Mental Health Journal*, 11, 3, 1990, s. 237-252.
- Bronfenbrenner, U., *The ecology of human development*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1979.
- , “Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives”, *Developmental Psychology*, 22, 1986, s. 723-742.

- Bronfenbrenner, U. ve Morris, P. A., "The Bioecological model of human development", G. H. Elder, R. M. Lerner ve W. Damon (der.), *Handbook of Child Psychology: Vol. 1 Theoretical Models of Child Development*, Wiley, New York, 1998, s. 793-827.
- Bronfenbrenner, U. ve Ceci, S. J., "Nature-nurture reconceptualized in developmental perspective: A bioecological model", *Psychological Review*, 101, 4, 1994, 568-586.
- Bronfenbrenner, U., "Developmental ecology through space and time: A future perspective", P. Moen, Elder, G. H. ve Lüscher, K. (der.), *Examining Lives in Context: Perspectives on the Ecology of Human Development* içinde, American Psychological Association Press, Washington DC, 1995, s. 101-139.
- Brooks-Gunn, J., "Children in families in communities: Risk and intervention in the Bronfenbrenner tradition", P. Moen, Elder, G. H. ve Lüscher, K. (der.), *Examining Lives in Context: Perspectives on the Ecology of Human Development* içinde, American Psychological Association Press, Washington DC, 1995, s. 467-519.
- Buğra, A., "Poverty and citizenship: An overview of the social policy environment in republican Turkey", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 39, 2007, s. 33-52.
- Buğra, A. ve Keyder, Ç., *New poverty and the changing welfare regime of Turkey*, UNDP Project Report, 2003.
- Campbell, F. A. ve Ramey, C. T., "Effects of early intervention on intellectual and academic achievement: A follow-up study of children from low-income families", *Child Development*, 65, 2, 1994, s. 684-698.
- Conger, R. D. ve Elder, G. H., *Families in Troubled Times*, Aldine de Gruyter, New York, 1994.
- Cowen, E. L., Work, W. C. ve Wyman, P. A., "The Rochester resilience project (RCRP): Facts found, lessons learned, future directions divined", S. S. Luthar, J. A. Burack, D. Cicchetti ve Weisz, J. R. (der.), *Developmental Psychopathology: Perspectives on Adjustment, Risk and Disorder* içinde, Cambridge University Press, New York, 1997, s. 527-547.
- Currie, J. ve Thomas, D., "Does head start make a difference", *The American Economic Review*, 85, 3, 1995, s. 341-364.
- Duncan, G. J., Brooks-Gunn, J. P. ve Klebanov, P. K., "Economic deprivation and early-childhood development", *Child Development*, 65, 1994, s. 296-318.
- Eamons, M. K., "The effects of poverty on children's socioemotional development: An ecological systems analysis", *Social Work*, 46, 3, 2001, s. 256-266.
- Egeland, B., Carlson, E. ve Sroufe, A., "Resilience as a process", *Development and Psychopathology*, 5, 4, 1993, s. 517-528.
- Elder, G. H., "The life course paradigm: social change and individual development", P. Moen, Elder, G. H. ve Lüscher, K. (der.), *Examining Lives in Context: Perspectives on the Ecology of Human Development*, American Psychological Association Press, Washington DC, 1995, s. 101-139.
- Erdoğan, N., "Garibanların dünyası: Türkiye'de yoksulların kültürel temsilleri üzerine ilk notlar", N. Erdoğan (der.), *Yoksulluk Halleri*, Demokrasi Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2002.
- Evans, G. W., "The environment of childhood poverty", *American Psychologist*, 59, 2, 2004, s. 77-92.

- Evans, G. W. ve English, K., "The environment of poverty: Multiple stressor exposure, psychophysiological stress, and socioemotional adjustment", *Child Development*, 73, 4, 2002, 1238- 1248.
- Federman, E. B., Costello, E. J., Angold, A., Farmer, E. M. Z. ve Erkanlı, A., "Development of substance abuse and psychiatric comorbidity in an epidemiologic study of white and american indian young adolescents: The great smoky mountains study", *Drug and Alcohol Dependence*, 44, 2, 1997, s. 69-78.
- Felner, R. D., Brand, S., DuBois, D. L., Adan, A., Mulhall, P. ve Evans, E., "Socioeconomic disadvantage, proximal environmental experiences, and socioemotional and academic adjustment in early adolescence: Investigation of a mediated effects model", *Child Development*, 66, 1995, 774-792.
- Fergusson, D. M. ve Horwood, L. J. (2003), "Resilience to childhood adversity: Results of a 21-year study", S. S. Luthar (der.), *Resilience and Vulnerability*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 130-155.
- Galambos, N. ve Silbereisen, R., "Income change, parental life outlook, and adolescent expectations for job success", *Journal of Marriage and the Family*, 49, 1987, s. 141-149.
- Garcés, E., Thomas, D. ve Currie, J., "Longer-Term Effects of Head Start", *The American Economic Review*, 92, 4, 2002, s. 999-1012.
- Garmezy, N., "Children in poverty: Resilience despite risk", *Psychiatry*, 56, 1993, s. 127-136.
- Gibbs, J. T., "City Girls: Psychosocial Adjustment of Urban Black Adolescent Females", *Sage* 2, 1985, s.28-36.
- Guo, G. ve Harris, K. M., "The mechanisms mediating the effects of poverty on children's intellectual development", *Demography*, 37, 4, 2000, s. 431-447.
- Hart, B. ve Risley, T. R., *Meaningful differences in the everyday experiences of young American children*, Brookes, Baltimore, 1995.
- Howse, R. B., Lange, G., Farran, D.C. ve Boyles, C. D., "Motivation and Self-Regulation Predictors of Achievement in Economically Disadvantaged Young Children", *The Journal of Experimental Education*, 71, 2, 2003, s. 151-174.
- Huston, A. C., McLoyd, V. C. ve Coll C. G., "Children and poverty: Issues in contemporary research", *Child Development*, 65, 1994, s. 275-282.
- Ingersoll, R., "The problem of under qualified teachers in American secondary schools", *Educational Researcher*, 28, 1999, s. 26-37.
- Jimerson, S., Egeland, B., Sroufe, A. ve Carlson, B., "A prospective longitudinal study of high school dropouts: Examining multiple predictors across development", *Journal of School Psychology*, 38, 6, 2000, s. 525-549.
- Kağıtçıbaşı, Ç., Sunar, D. ve Bekman, S., "Long-term effects of early intervention: Turkish low income mothers and children", *Journal of Applied Developmental Psychology*, 22, 2001, s. 333-361.
- Kawachi, I., "Social capital and community effects on population and individual health", N. E. Adler, M. Marmot, B. S. McEwen ve J. Stewart (der.), *Annals of the New York Academy of Sciences: Vol. 896. Socioeconomic status and health in industrial nations* içinde, New York Academy of Sciences, New York, 1999, s. 120-130.
- Klebov, P. K., Brooks-Gunn, J. ve Duncan, G. J., "Does neighborhood and family poverty affect mothers' parenting, mental health, and social support", *Journal of Marriage and Family*, 56, 2, 1994, s. 441-455.

- Kohn, M. L., "Social structure and personality through time and space", P. Moen, Elder, G. H. ve Lüscher, K. (der.), *Examining Lives in Context: Perspectives on the Ecology of Human Development*, American Psychological Association Press, Washington DC, 1995, s. 101-139.
- Lee, V. E. ve Croninger, R., "The relative importance of home and school in the development of literacy skills for middle-grade-students", *American Journal of Education*, 102, 1994, s. 286-329.
- Lempers, J., Clark-Lempers, D. ve Simons, R., "Economic hardship, parenting and distress in adolescence", *Child Development*, 60, 1989, s. 25-49.
- Lengua, L. J., "The contribution of emotionality and self-regulation to the understanding of children's response to multiple risk", *Child Development*, 73, 1, 2002, s. 144-161.
- Leventhal, T. ve Brooks-Gunn, J., "The neighborhoods they live in: The effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes", *Psychological Bulletin*, 126, 2, 2000, s. 309-337.
- Luthar, S. S., Cicchetti, D. ve Becker, B., "The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work", *Child Development*, 71, 3, 2000, s. 543-562.
- Masten, A. S., Best, K. M. ve Garnezy, N., "Resilience and development: Contributions from the study of children who overcome adversity", *Development and Psychopathology*, 2, 1990, s. 425-444.
- McLoyd, V., "The impact of economic hardship on black families and children: Psychological distress, parenting, and socioemotional development", *Child Development*, 61, 1990, s. 311-346.
- , "Socioeconomic disadvantage and child development", *American Psychologist*, 53, 1998, s. 185-204.
- Miller, A. L., Fine, S. E., Gouley, K. K., Seifer, R., Dickstein, S., Shields, A., "Showing and telling about emotions: Interrelations between facets of emotional competence and associations with classroom adjustment in Head Start preschoolers", *Cognition and Emotion*, 20, 8, 2006, s. 1170-1192.
- Miller, J. ve Davis, D., "Poverty history, marital history, and quality of children's home environments", *Journal of Marriage and Family*, 59, 1997, 996-1007.
- Nussbaum, Martha C. ve Amartya Sen (der.), *The Quality of Life*, Oxford University Press, Oxford, 1993.
- Nussbaum, Martha C., *Women and Human Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Office of Planning, Research and Evaluation, Head start impact study: First year findings, 2005.
- Patterson, G., "Stress: A change agent for family process", N. Garnezy ve M. Rutter (der.), *Stress, Coping and Development in Children*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1998, s. 235-264.
- Ponitz, C. C., McClelland, M. M., Matthews, J. S. ve Morrison, F. J., "A structured observation of behavioral self-regulation and its contribution to kindergarten outcomes", *Developmental Psychology*, 45, 3, 2008, s. 605-619.
- Ramey, C. T. ve Ramey, S. L., "Early intervention and early experience", *American Psychologist*, 53, 2, 1998, s. 109-120.
- Ray, S. A. ve McLoyd, V., "Fathers in hard times: The impact of unemployment and po-

- verty on paternal and marital relations", M. Lamb (der.), *The Father's Role*, Wiley, New York, 1986, s. 339-383.
- Redmond, G., "Child poverty and child rights: Edging towards a definition", *Journal of Children and Poverty*, 14, 1, 2008, s. 63-82.
- Roberts, H., "Socioeconomic determinants of health: Children, inequalities and health", *British Medical Journal*, 314, 1997, s. 1122.
- Rutter, M., Champion, L., Quinton, D., Maughan, B. ve Pickles, A., "Understanding individual differences in environmental-risk exposure", P. Moen, Elder, G. H. ve Lüscher, K. (der.), *Examining Lives in Context: Perspectives on the Ecology of Human Development* içinde, American Psychological Association Press, Washington DC, 1995, s.61-93.
- Sameroff, A. J., Seifer, R., Zax, M. ve Barocas, R., "Early indicators of developmental risk: Rochester longitudinal study", *Schizophrenia Bulletin*, 13, 3, 1987, s. 383-394.
- Sampson, R., Raudenbush, S. ve Earls, F., "Neighborhoods and violent crime: A multilevel study of collective efficacy", *Science*, 277, 1997, s. 918-924.
- Seccombe, K., "Beating the odds versus changing the odds: Poverty, resilience and family policy", *Journal of Marriage and Family*, 64, 5, 2002, s. 384-394.
- Sen, Amartya K., "Equality of What?", Sterling M. McMurrin (der.), *The Tanner Lectures on Human Values* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.
- Sennett, R., *Saygı: Eşit Olmayan Bir Dünyada*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002-2005.
- Sroufe, A., "Psychopathology as an outcome of development", *Development and Psychopathology*, 9, 1997, s. 251-268.
- Türkeli, N., *Varoşta Kadın Olmak*, Gendaş Kültür, İstanbul, 2000a.
- , *İki Hayat*, Gendaş Kültür, İstanbul, 2000b.
- Uyan Semerci, P., "Yapabilirlik yaklaşımı ve Yoksulluk: Söylenenler, söylenemeyenler ve yapabilirlikler", B. Ülmen ve İ. Akça (der.), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar* içinde, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Yates, T. M.; Egeland, B. ve Sroufe, A., "Rethinking resilience: A developmental process perspective", S. S. Luthar (der.), *Resilience and Vulnerability* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 243-265.
- Weinger, S., "Reflections on economic class: Voices of middle class children", *Journal of Children and Poverty*, 4, 1998a, s. 1-24.
- , "Poor children 'know their place': Perceptions of poverty, class, and public messages", *Journal of Sociology and Social Welfare*, 25, 1998b, s. 100-118.
- Werner, E. E. ve Smith R. S., *Overcoming the Odds*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1992.
- World Health Organization, World Health Report, 2002.

Türkiye’de Yoksulların Adalete Erişimi: İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Kliniği Deneyimi İDİL ELVERİŞ

Bu makalede, Türkiye’de yoksulların adalete erişimi incelenecek ve İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nin Hukuk Kliniği adı verilen eğitim modeli, ücretsiz hukuki bilgi sunan ve adalete erişim sağlayan bir örnek olarak ortaya konulacaktır. Bu bağlamda, bir kişiye yaşadığı hukuki soruna dair haklarının ve olası hukuki çözümlerin neler olduğuna dair ücretsiz ve doğru bilgi sağlanmasının, kişiye bunlar arasında (olayı hukuki yollarla takip edip etmemek de dahil olmak üzere) bilgiye dayanan bir seçim yapma imkânı vererek, kişileri güçlendirdiği ortaya konmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla hukukun, yoksullukla mücadelede özellikle kırılgan kişilerin hayatları üzerinde kontrol oluşturmalarını sağlayan bir sosyal fayda olarak görülmesi gerektiği gösterilmeye çalışılacaktır.

GİRİŞ

Adalete Erişim Kavramı ve Tarihi

Sosyal bilimciler için adalet, halen tanımlamak için mücadele verdikleri sorunsal bir kavram. Oysa, vatandaşların adalet sistemini kullanırken karşılaştığı sorunlara değinmek için kolayca adalete erişim - hukuka erişim (access to justice and access to law) tabirini seçmelerinde olduğu gibi, hukukçular için durum böyle değildir. Bu incelemede adalet kavramı siyaset felsefesinin en temel sorunsalı olan adaletin ne olduğu tartışması çerçevesinde değil, daha ziyade “adalete erişim” kavramının çıkışı ve amaçları doğrultusunda incelenecektir.

Kavramın da çağrıştırdığı gibi adalete erişim insanlar ve kurumlar tarafından engellenir (Garro, 1999: 279). Özellikle yoksullar için bu, maddi açıdan karşılayamayacakları hukuki danışmanlık (avukatlık) hizmeti, kullanıcı kolaylığı sağlamayan ve yoksul dostu olmayan adalet sistemi (adliyeler) ve anlaşılması zor kanun ve usuller şeklinde ortaya çıkabilir. Bununla beraber, adalete erişim hareketi başlangıçta avukatlık hizmeti üzerine, dolayısıyla avukat tutma imkânı olmayanlar için devlet tarafından bedeli ödenerek vatandaşlara avukat sağlanmasına odaklanmıştır. Bu yerinde olan bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Çünkü aksi takdirde adalet sistemi Hilton Oteli'ne benzetilebilmektedir. İçeri girmek herkes için serbesttir, ancak bunu yapmak için tek gereken şey ise paradır.¹

Adalete erişim özellikle ceza davaları bakımından usuli adaleti sağlama düşüncesiyle ilgilidir. Bu anlamda, ancak usul adilse (yargılanan kişiye kendisini savunma, deliller sunma imkânı tanınıyorsa vs.), usulün yaratacağı sonuç da adil olacaktır. Diğer bir deyişle, bir davada taraf olan bir kişi, sistemin kendisine *süreçte* adil davranmadığına inanıyorsa, *sonuçta* kaybettiğini ilan eden kararı kabul etmesi çok daha zor olacaktır. Bu da memnuniyetsizliğe ve mahkeme kararlarına uyma oranlarının azalmasına yol açabilir (Tyler, 2004: 440). Adil olmak çok kez hukuki temsil gerektirebilir. Özellikle diğer tarafın devlet (savcı) olduğu ceza davalarında da durum böyledir. Aslında araştırmalar, mahkemede kendi savunmasını kendisi yapanların, tutarlı biçimde ve ortalama olarak, avukatla temsil edilenlerden daha başarısız olduğunu ortaya koymaktadır (Rhode, 2005: 28).² Hukuk davaları bakımından da her ne kadar karşı tarafta devlet olmasa da benzer şeyler söylenebilir: bir tarafın avukatla temsil edilip diğerinin temsil edilmediği durumlarda temsil edilmeyen kendisini daha dezavantajlı hissedecektir.³ Bu göz önüne alındığında, günlük hayat mücadelesinde var olan güç yapılanmaları içinde yurttaşlık haklarından aşırı yoksun bırakılma duygusu yaşayan yoksul vatandaşlara ücretsiz hukuki temsil sağlanması adalete erişim için çok önemli olacaktır.

Bununla beraber adli yardım hizmetinin, vatandaşları *mahkemeye*

1 Garro, metninde Sheraton Oteli'nden bahsetmektedir (1999).

2 Avukatla temsil edilmeyenlerin müdafii veya özel avukatla temsil edilenlere göre daha fazla beraat ettiği, aksi yönde sonuçlar için bkz. Elveriş, Jahic ve Kalem (2007: 74).

3 Bkz. Elveriş, Jahic ve Kalem (2008), İstanbul Hukuk Mahkemelerinde bir Saptama Çalışması. İstanbul Asliye Hukuk Mahkemelerinde yapılmış olan bir araştırma kadınların erkeklere oranla adalete erişimde yaşadığı sorunları ortaya koymaktadır. Kadınlar mahkemeleri en çok boşanma davalarında kullanmaktadır. Ancak hem bu davalarda hem de diğer davalarda kadınların avukatla temsil oranları en düşüktür.

yönlendiren ve bireysel bir hak kullanımı mekanizması olduğu düşünülebilir. Tabii demokratik bir toplumda arzu edilen şey, vatandaşların uyuşmazlıkları, mahkemelerin verimli çalışması ile barışçıl ve medeni bir şekilde çözmesidir. Bu, insanların kanunu kendilerinin uygulamasını (ihkak-ı hak) veya mafya gibi kanun dışı yollara itibar edilmesi tehlikesini de engelleyecektir. Diğer yandan, mahkemeler bir toplumdaki tüm uyuşmazlıkları çözemez. Adalet sistemindeki verimsizlik ve gecikmeleri göz önüne alırsak, bu zaten pek de mümkün olmayan bir şeydir. Hatta Türkiye gibi yargılamaların uzun sürdüğü ülkelerde durumun öncelikle böyle olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla vatandaş adli yardım eliyle zaten uzun süren ve verimli işlemeyen bir sisteme yönlendirmenin etkili bir kaynak kullanımı olup olmadığı sorgulanabilir. Ancak diğer yandan da, ne kadar verimsiz işlerse işlesin, bazı insanların hâlâ mahkemeden bir boşanma kararı almaya ihtiyacı olacaktır. Üstelik vatandaşların mahkemelere güvenini ölçen bir araştırma kadınların ve daha düşük gelirli vatandaşların mahkemelere daha çok güvendiğini ortaya koymuştur (Kalem, Jahic ve Elveriş, 2008a: 11). 1980’li yıllarla birlikte, arabuluculuk gibi mahkemelere alternatif çözüm yollarının ortaya çıkması biraz da bu gelişmeler ve bazı araştırma bulguları ışığında değerlendirilmelidir. Örneğin bu bulgulardan biri (hukuk) mahkemelerinin daha çok mali kayıpların tazmini için uygun olduğunu, oysa kişilerin sadece üçte birinin karşı taraftan yalnızca tazminat istediğini göstermiştir. Ezici bir çoğunluk, adalet sisteminin pek de elverişli olmadığı benzer olayların engellenmesini ve özür dilenmesini amaçlamaktadır (Genn, 1999: 11).

Mahkemeler ve adalet sistemine duyulan bu şüphecilik yanında, 1980 ve 1990’larda liberal politikaların yükselişi de, devletleri adli yardım dahil birçok sosyal harcama kaleminde kesinti yapmaya itti. Tüm bunların ve bizzat yoksulların, adalete erişim veya mahkemeye gitmeyi kendi ihtiyaçları arasında saymaması ile birleşince (Goriely ve Paterson, 1996: 9) adli yardım da eleştirilmeye başlandı. Devlet himayesinde yukarıdan aşağıya doğru işleyen adli yardım yaklaşımının avukatları meşrulaştırdığı (bunun sonucu olarak da beslediği) söylendi (Goriely ve Paterson, 1996: 9). Hatta adli yardım, “talep yaratma çalışması” olarak nitelendirilmiş ve “çözmek için sorun arama”ya benzetilmiştir (Goriely ve Paterson, 1996: 15). Tabii bu eleştiriler bir boşlukta oluşmadı. Bunlar, o sırada kalkınma paradigmasında yaşanan değişimle de uyum içindeydi. Modernleşme okulunun sosyal gelişimi yukarıdan aşağıya büyük programlar eliyle teşvik eden (Oakley, 2001: 12) toplum mühendisliği yaklaşımına yönelik giderek artan bir kuşku vardı.

Güçlendirme

Bütün bunların ışığında, yoksullukla ilgili sorunların üstesinden gelmek üzere yeni bir yaklaşım ortaya çıktı. Bu yeni yaklaşımın temelinde, günlük hayatın hemen hemen tüm faaliyetlerinde karşı karşıya kalınan ve yaşanan *güç* kavramı bulunmaktaydı. Güç, toplumdaki farklı grupların gelişimlerini sağlamak üzere becerilerinin merkezinde yer alan bir şeydi (Oakley, 2001: 12). Güç üzerine vurgu, kişilerin ve grupların (anlamlı) seçimler yapması ve bu seçimlerini istenen hareketlere ve sonuçlara dönüştüren yetenek artırıcı *güçlendirme* (empowerment) kavramını getirdi (Alsop ve Norton, 2005: 4).

Bu bağlamda güçlendirmenin, gücün farklı sosyoekonomik gruplarca resmi ve resmi olmayan şekillerde kullanımı ve bu gücün dengesiz dağılımı sonucu ortaya çıkan eşitsizliklere ilişkin olduğunu vurgulamak gerekir (Oakley, 2001: 13). Diğer bir deyişle bu yaklaşım, insanları tamamen güçten yoksun olarak nitelendirmekten ve güçlendirilmesi için destek gereken kişiler olarak görmekten ziyade, çeşitli alanlarda güçlerinin varolduğunu kabul eder (Oakley, 2001: 13). Bu anlamda marjinalize olmuş kişiler açısından güç, artan bir farkındalığa ve eleştirel zihinsel faaliyetin gelişmesine dönüşmüştür. *Bu, yapabilme ve bir durumu kontrol altında tutabilme gücü ve hissidir* (Oakley, 2001: 14). Bu, marjinalize olmuş grupların yeteneklerini arttırırken, yoksulların karşılaştıkları durum ve olayları pasifçe kabulünü (tevekkül) yıkar (Oakley, 2001: 14). Güç, hem bir kaynak hem de bir araç olan bilgiye erişimle de ilişkilidir (Oakley, 2001: 15). Bilgi, yaşamakta olduğumuz bağlamı yorumlamaya ve şekillendirmeye yardım ederken, sahibine meşruiyet ve yetki de kazandırabilir (Oakley, 2001: 15).

Bu bağlamda, 1990'larda kalkınmayla ilgili söylem ve uygulamanın temel kavramı haline gelen güçlendirme, kendilerini korumaları ve menfaatlerini geliştirmeleri için yoksul ve sosyal dışlanma yaşayan gruplar arasında güven yaratmak amacıyla, hukuki danışmanlığa kaynak ayırmak için de kabul görmüştür. Adalet erişim hareketini eleştirenler, hukuki hizmetlerin, adaletsizlik ve eşitsizlikleri mucizevi biçimde ortadan kaldıracak bir çeşit nirvana olmadığını belirtmişlerdir (Goriely ve Paterson, 1996: 10). Buna rağmen güçlendirme tartışması, hukukun, sadece ilgili bireye fayda sağlayan bir şey olmaktan çok, toplumsal bir fayda olarak görülmesini savunmaktadır. Bu anlamda, her ne kadar vatandaşlar başlarına gelen kanunsuzluklara karşı savaşılmaya zorlanamazsa da, devlete ve bürokratik yanlılarına ve diğer kanun dışı davranışlara karşı çıkabilmeleri için onlara yardım edilebilir. Böylece, vatandaşların adil bir topluma katkıda bulunma ve bireysel olarak kendilerini iyi hissetme duygusu-

nu, kendine saygı ve etkinlik hissini geliştirmelerine katkı sağlamak mümkün olur. Nitekim yoksulluğun sadece parasız olmak anlamına gelmeyen bir dışlanma, toplumsal hayatın parçası olamama ve vatandaşlık haklarından yararlanamama durumu olduğunun hatırlanması durumunda bu çıkarım çok daha anlaşılır olacaktır. Vatandaşların kendilerine yapılan adaletsizlikleri kadercilikle kabul etmesinden çok daha iyi olan bu durumda (Goriely ve Paterson, 1996: 11) güçlendirme, hem bir amaç hem de bir araçtır (Narayan, 2004: 16). Bu anlamda, bir şeyin bir kimsenin hakkı olduğu şeklinde dile getirilen hak söylemi, hukuk tarafından meşru kabul edilerek tanınmış, dolayısıyla muhatabına (çoğu zaman devlete) o hakkın gereğinin yapılması, yerine getirilmesi için pozitif bir eylemde bulunma yükümü yüklemesi bakımından önemli bir söylemdir. Bu açıdan başlı başına güçlendirici bir etkisi vardır.

Yöntem

Yukarıdakilerin ışığında bu incelemede, ücretsiz hukuki bilgi sağlanmasının, vatandaşlara haklarını ve hukuki çareler aramalarını sağlamada bir güçlendirme mekanizması olarak kullanılabileceğini göstermeye çalışacağım. Bu amaçla da uygulanabilecek bir model olarak hukuk öğrencileri eliyle ücretsiz ve güvenilir hukuki bilgi sağlayan İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Kliniği modelini kullanacağım. Önce Hukuk Kliniği’nden “kim, ne tür sorunları çözmeye çalışıyor”u göstermek için kuruluşundan bugüne dört yıl içinde Hukuk Kliniği’ne müracaat edenlerin profilini vereceğim. Daha sonra, Klinik tarafından ele alınmış bazı örnek vakaları ele alarak, müracaatçılara verilen hukuki bilgiyi açıklayacağım. Bunlar Klinik’e yapılmış olan tüm başvuruları temsil iddiası tipik olan olaylardan ziyade, benim başvurularda karşılaşılan problemleri göstermek amacıyla seçmiş olduğum tipik ve atipik örneklerdir. Dolayısıyla, olayların ve içindeki bilgilerin dikkatli yorumlanması gerekir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, bunu yaparken Hukuk Kliniği’nin genel başarısını değerlendirme çabasına girmek gibi bir amacım bulunmuyor. Daha çok bazı örnek başvuruları göstermek, yaşanan durumlara ilişkin değerlendirme yapmak ve kendilerine sunulan bilginin güçlendirici niteliğine işaret etmek amacındayım. Diğer yandan literatür güçlendirmenin etkisinin nasıl ölçüleceği ve değerlendirileceğine ilişkin birçok görüşü içerse de⁴ yazarlar bunun nasıl yapılacağı konusunda bir anlaşmaya varmış gibi görünmüyorlar.

4 Bkz. Oakley (2001); Alsop ve Norton (2005) ve Narayan ve Jackson (2004).

Bu nedenle, bu incelemenin kapsamını aşacağı ve faydası da olmayacağı için, bu tartışmalara burada hiç girmeyeceğim. Makalenin bu bağlamda en temel amacı Türkiye’de yoksulların değişik biçimlerde yaşadığı hukuka ve adalete erişim problemini ortaya koymak ve yoksullukla mücadelede vatandaşlık haklarından yararlanmak bağlamında alternatif öneriler geliştirmektir.

TÜRKİYE’DE ADALETE ERİŞİM MEKANİZMALARI

Hukuk Kliniği konusuna gelmeden önce, Türkiye’deki devlet destekli adalete erişim mekanizmalarına kısaca değinmek gerekiyor. Bunların ilki ceza ve hukuk davalarında vatandaşlara bedeli devlet tarafından karşılanarak bir avukat eliyle ücretsiz hukuki bilgi ve hukuki temsil sunulması anlamına gelen adli yardımdır. İkincisi ise dava açarken ödenmesi gereken harçlardan muafiyet sağlayan adli müzaheretir.

Hem hukuk hem de ceza davalarında avukatlık hizmetinin sunumu, devlet tarafından avukatların mesleki kuruluşu olan barolara vermiştir. Buna bağlı olarak, tüm barolarda davaların avukatlara dağılımını koordine eden müdafilik üniteleri ve adli yardım büroları kurulmuştur. Adli yardımın finansmanı, Maliye Bakanlığı’nın Barolar Birliği’ne sağladığı ve Birlik’in de daha sonra belli bir tarifeye uygun olarak avukatlara ödenmek üzere ilgili Baro’ya dağıttığı fonla (ödenekle) yapılmaktadır. Adli müzaherete ilişkin talebin ise davanın görüldüğü davada hakime yapılması gerekir.

Adli Yardım

Ceza Davalarında

Ceza davalarında adli yardım ilk kez 1992 yılında Türkiye’nin, vatandaşlarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne bireysel başvuru hakkını kabul ettiği dönemin hemen ertesinde uygulanmaya başlamıştır. Burada amaç polis tarafından gözaltına alınanlara kötü muamele ve işkence yapıldığı iddiasına karşı harekete geçme kaygısıdır. Böylece, gözaltına alınan, tutuklanan ve yargılanan kişilere, *talep ederlerse*, ücretsiz avukat sağlanması ilk kez ceza davalarında uygulamaya konulmuştur. Diğer bir deyişle, tutuklanan, gözaltına veya polis nezaretine alınan herkesin *ücret ödemededen* avukat yardımı talep etme hakkı doğmuştur. Bundan başka, 18 yaşın altında olanlara ve özür-lü kişilere ise talepte bulunmasalar dahi avukat tayin edilmesi kanunen zorunlu kılınmıştır. Bu bağlamda, kanuni zorunluluk dışındaki ceza davalarında adli yardım sunulmasına ilişkin olarak devlet, talep eden tüm vatandaşla-

ra (mali durum veya başka bir şeye bakılmaksızın) hizmet sunmaya yönelik *evrensel* bir modeli benimsemiştir.

Avukat talebi kişi kolluk tarafından gözaltına alındığında, savcı tarafından sorgulandığında, tutuklama talebiyle mahkemeye sevk edildiğinde veya sonra yargılama sırasında yapılabilir. Bu durumda, ilgili kurum talebi Baro’ya ileterek, şüpheli veya sanık için bir avukat tayin edilmesini ister. Tabii kişinin avukat talebinde bulunması için karakolda ifade verirken, gözaltında, tutuklamada veya daha sonraki yargılamada kendisine avukat talep etme hakkı olduğunun hatırlatılması gerekir. Polisin, hakimın veya diğer kolluk görevlilerinin, hak hatırlatma konusunda gösterdiği özen bir yana,⁵ hatırlatma metni temel eğitimi veya hukuk bilgisi olmayan bir kişi için hiç de anlaşılır değildir.⁶ Oysa bu çeşit hatırlatmalarda kullanılacak dilin, *hizmeti alanları veya onların ihtiyaçlarını yansıtmaması*, adalete erişim konusunun en can alıcı noktasıdır (Mulherin, 2006: 98). Nitekim, İstanbul Ceza Mahkemelerinde müdafiliğe ilişkin yapılmış bir araştırma (Elveriş, Jahic ve Kalem, 2007: 10) ceza davalarında hizmet sunan müdafilere erişimin % 2,8 oranında kaldığını göstermektedir. Aynı araştırmada ilkokul ve üstü eğitimi olan sanıkların oranının % 14 olarak bulunduğu düşünülürse (Elveriş, Jahic ve Kalem, 2007: 42), bu hususa öncelikle özen gösterilmesi gerektiği açıktır.

2005 yılına kadar bu şekilde giden sistemde, o tarihte yeni Ceza Yasası’nın yürürlüğe girmesi ile değişikliğe gidilmiştir. Buna göre, zorunlu avukat atanması sadece onsekiz yaşından küçükler ve engelliler için değil, suçların büyük bir kısmı demek olan, en fazla beş yıla kadar ceza alma olasılığı bulunan herkese bir avukat atanmasının zorunlu hale getirilmesiyle oldukça genişlemiştir. Ancak olumlu olduğu düşünülebilecek bu değişikliğin, ne mali ne de idari anlamda yapılabilirliği araştırılmadan yapıldığı kısa sürede ortaya çıkmıştır. Neredeyse her duruşmada avukat gerekmesi avukatlara aşırı talep yaratmış, bu da sistemin çökmesine yol açmıştır. Avukat olmaksızın ifade almayan mahkemeler beklemek ve işlem yapamadığı için duruşmayı ileri bir tarihe ertelemek zorunda kalmış, ayrılan fonların bitmesi üzerine avukatlar ücretlerini uzun süre alamamış ve hatta hizmet sunumunu durdurmuştur.

5 Nitekim İstanbul ceza mahkemelerinde yapılan araştırmanın ortaya koyduğu sonuçlara göre, sanığın hazır bulunduğu 42 davadan sadece 4’ünde hakimler gerçekten sanığa haklarını okumuştur (Elveriş, Jahic ve Kalem 2007: 80).

6 TCK eski 135. madde şu şekildeydi: “Müdafii tayin hakkınız vardır. Müdafii tayin edebilecek durumunuz yoksa, baro tarafından tayin edilecek bir müdafinin hukuki yardımından yararlanabilirsiniz. Müdafii ile görüşme ve konuşma hakkınız vardır. Müdafinin, ifade alma esnasında hazır bulunabilir.”

Bunun üzerine yeniden bir kanun değişikliğine gidilmiş ve zorunlu avukatlık bu sefer en az beş yıla kadar hapis cezası alma ihtimali olan suçlar için getirilmiştir. Bu durumda zorunlu müdafiliğin kapsamı daraltılmış ve çoğunlukla yeniden talebe bağlı hale gelmiştir zira kanunda ancak ağır suçların cezaları için alt sınır beş yıl olarak öngörülmüştür. Dolayısıyla, evrensel olma iddiasıyla ortaya çıkan bir sosyal politika olarak nitelenebilecek müdafilikte, politika mevcut avukatlık sistemine göre belirlenmiştir. Oysa sistemin politikaya göre belirlenmesi gerekirdi zira talebe bağlılığa dayanan sistemde ciddi erişim, hak bilinci/farkındalık ve hak hatırlatmasının dili gibi sorunlar bulunmaktadır. Özellikle hukuki bilgisi ve ekonomik imkânı sınırlı kişiler açısından bunun anlamı açıktır.

Hukuk Davalarında

Hukuk ve idari uyuşmazlıkları içeren konularda hukuki temsil için kaynak ayrılmasına ilişkin kanunun uygulamaya girme tarihi ise Kasım 2001'dir. Hukuk davaları kapsamına giren konular, aile hukuku, kira, satın alma, sosyal sigorta ve benzeri uyuşmazlıklardır. Ancak ceza davalarından farklı olarak hukuk davalarında vatandaşlara avukat sağlanması bazı şartlarla bağlıdır. Birincisi, müracaat eden kişinin (*maddi imkânlarının sınırlı* olması, ikincisi de davasında *haklı çıkma ihtimalinin bulunması* gerekir. Bu da devletin hukuk davalarında adli yardım verilmesine ilişkin olarak varlıklı kişileri kapsam dışı tutan bir hedefleme stratejisini tercih ettiğini göstermektedir.

Barolar, fakirlik kriterini yerine getirmek için başvuruların maddi durumlarını belgelemesini istemektedir. Bu da müracaatçıların yorucu işlemlerle uğraşması anlamına gelmektedir. Kendilerinden Muhtar'dan fakirlik belgesi, Tapu Dairesi'nden taşınmaz malı, Trafik Sicili'nden üstüne kayıtlı arabası olmadığı gibi yoksulluğunu ispatlayan belgeler getirmesi talep edilmektedir. Sosyal becerisi ve maddi imkânı kısıtlı kişiler için tüm bu devlet dairelerine gidip belge toplamak zor bir iştir ve bu işlerin zorluğu davalarından vazgeçmelerine dahi neden olabilir. Hatta bazı Baro uygulamalarının, bu belgelerin toplanmasının otomatik olarak müracaatçılara avukat sağlanmasını garanti etmediği, bu belgelerin değerlendirmesinin yapılması ertesi avukat verilip verilmeyeceğinin ayrıca değerlendirileceğine ilişkin olduğu da söylenmektedir. Dahası, makale yazarının bazı Baro yetkilileri ile yaptığı kişisel görüşmelerden edindiği bilgi, müracaatçının bütün bu bürokratik aşamalardan *şikâyet etmeksizin* geçerse, gerçekten avukatı hak eden birisi olduğuna inandıkları yönünde olmuştur.

Kısacası, süreç başlı başına bir ceza gibi işlemektedir (Feeley, 1979). Bir vatandaşın devletten bir hizmet alması için yoksulluğunu ve güçsüzlüğünü göstermesinin talep edilmesi, vatandaş güçsüzleştirmese bile küçük düşürücüdür. Devletin dikkatini çekmeye değer olması için vatandaşın önce hiçbir şeyi olmadığını göstermesi gerekmektedir. Adli yardımın içeriğinin tanımlanmamış olması da, niyetin hukuki temsil mi yoksa hukuki bilgi sağlanması mı olduğunu sormayı gerektiriyor. Sadece hukuki temsil sunulması zaten tıkanmış haldeki mahkemeler düşünülürse, çok da anlamlı olmayabilir. Dahası, avukatlık ücretleri dava açmaya bağlı olursa, avukatlar gereksiz dava açma eğilimi gösterebilir. Ne olursa olsun, yoksulluğu *hedef alan* yegâne resmi hukuk mekanizmasının yoksul dostu şeklinde tasarlanmadığı açıktır. Kaynakların sınırlı olduğu bir dünyada devletin varlıklı vatandaşların sübvansede edilmesi için bir kriter getirmesi anlaşılır olmakla beraber, önemli olan bunu denetleme külfetini zaten güçsüz olan vatandaşın devlete kaydırmaktır.

Diğer yandan, bugüne değin avukatla temsile dair herhangi bir zorunluluk bulunmayan hukuk davaları bakımından barolar veya devlet tanıtım kampanyaları yürütmedikçe, vatandaşların bu hizmetten haberi olmayacağı düşünülebilir. Nitekim, İstanbul Barosu Adli Yardım Servisi verilerine göre 2002 yılında 2.002, 2003’te 3.536, 2004’te 5.476 ve 2005 Ekim itibarıyla 5.800 başvuru yapılmıştır (İstanbul Baro Bülteni, 2005). Her ne kadar adli yardımda yıllar içinde yüzde yüzden de fazla bir artıştan bahsedilebilirse de, İstanbul’un nüfusuna göre değerlendirildiğinde, bu sayının da azlığı ortadadır. Dolayısıyla adli yardım için ayrılan fonlar büyük ölçüde kullanılmamakta ve birikmektedir. Diğer yandan, Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu tasarısı yürürlüğe girerse, bazı davalarda avukatla dava açılmasını zorunlu hale getirecektir. Bu da yeni bir adalete erişim engeli yaratabilir. Dahası, her bir Baro’da farklı kriterler uygulanması, genel olarak yeknesaklığı sağlayacak bir koordinasyona duyulan ihtiyacı artırmaktadır.⁷ Bir başka nokta ise şimdiye değin hizmetin sunumuyla ilgili tartışmaların bu hizmetin “müşterileri”lerinin ihtiyaçları ve onların perspektifinden çok, hizmeti “sunan” avukatların perspektifinden tartışılmış olmasıdır. Makale yazarının bazı Baro yetkilileri ile yaptığı kişisel görüşmelerde ön plana çıkan bu tarz hususlara örnek olarak, avukatların ceza ve hukuk davaları için farklı ücret alması, bu ücreti zamanında alamaması, başvuranlara “haksız yere” adli müzaheret tanınırsa devletin zarara uğrayacağı gibi konular gösterilebilir.

7 Adli yardımla ilgili çeşitli modellere ilişkin olarak bkz. Elveriş (2005).

Adli Müzaheret

Yoksul vatandaşlara yargılama harcı ve giderleri (ki bunların içine tanık, bilirkişi giderleri, tebligat ücret ve giderleri ve icra harçları da girer) ödemeksinin mahkemelerden yararlanma hakkı tanıyan adli müzaheret mekanizması neredeyse hiç uygulanmamaktadır.⁸ Diğer yandan uygulansa bile bu da sonuç olarak mahkeme odaklı bir mekanizmadır oysa vatandaşların mahkemeye gelmeden de harç ödeyeceği, noterde vekâletname harcı veya tapuda benzer işlemler gibi birçok devlet hizmeti olabilir ve bu muafiyet belirtilen diğer durumları kapsamaz.

Diğer Adalet Erişim Sorunları

Kanun ve Usullerin Karmaşıklığı (Zorluğu)

Bunun en tipik örneği, İstanbul’da bir adliye binasının yakınına giden herkesin görebileceği arzuhalci adı verilen ve eski bir daktilo makinası ve bunun önündeki “dilekçe yazılır” yazısını asmış “dilekçeci”lerdir. Bunun nedeni, hukuk davalarında (ki bu davaların içine boşanma, velayet, nafaka gibi aile hukuku meseleleri, alacak tahsili, sigorta gibi uyuşmazlıklar girer) her işlemin yazılı olarak yapılmasını şart koşan usuli düzenlemedir. Dolayısıyla, bir kişinin talebini hakim önünde sözlü şekilde dile getirmesi yeterli değildir. Bunun yazılı yapılması gerekir.

Sözlü iletişim yollarının daha fazla tercih edildiği bir kültürde, bu sadece ülkelerin kendilerine uygun kanunları seçmesi gerekir düsturuyla ters düşmemektedir (Usul Kanunu İsviçre’den alınmıştır). Aynı zamanda bu düzenleme tarzı yoksul dostu da değildir. Birçok kişi gerçekten de vatandaşlık hakları olan bir sistemi kullanabilmek için, çoğu kez adalet sistemi emeklisi olan bu dilekçecilere başvurmaktadır zira nasıl dilekçe yazacağını bilmemektedirler. İstanbul Adliyesi çevresinde yapılmış olan bir araştırmaya göre, söz konusu dilekçeler Bakırköy Hukuk Mahkemelerinde konusuna göre 10-20 TL; Eyüp’te içeriğine göre 5-30 TL; Kadıköy’de kira davalarında 20-25 TL; tapuya ilişkin davalarda 25-30 TL; boşanma davalarında 40-45 TL ve Sultanbeyli’de 20 TL gibi fiyatlara yazılmaktadır (Kalem, Jahic ve Elveriş, 2008b: 11). Dar gelirli bir vatandaşın, bu ücreti vermesinin zor olacağı düşünülebilirse de, işi bir avukata yaptırmak için (adli yardıma ilişkin) bir sürü bürokratik prosedürle uğraşmaktansa, bu dilekçecileri tercih edeceği de aşîkârdır. Oysa bu dilekçecilerin hukuk eğitimi yoktur.

⁸ İstanbul Asliye Hukuk Mahkemelerinde incelenen 390 dosyadan bir tanesinde dahi adli müzahere rastlanmamıştır.

Usuli açıdan yoksul dostu olmayan bir başka husus aynı hak kaybından yakından birçok kişinin küçük hak taleplerini birleştirdikleri sınıf davalarının Türkiye’de sadece belirli bazı yasalarda bulunmasıdır. (Örneğin köprü geçiş ücretinin veya telefon faturasının 0,25 TL artırılması birçok kişiyi etkileyecek ama kimsenin hukuken takip etmeye değer bulacağı bir meblağ olmayacaktır. İşte bu tarz davalarda küçük meblağdaki ama milyonlarca kişiyi ilgilendiren davalar önem kazanır.) Diğer yandan, dava açma şartı olan hukuki menfaat (bir hak kaybına ya da zarara uğramış olma koşulu) mahkemeler tarafından çok dar yorumlanmaktadır. Örneğin kadın kuruluşlarının namus cinayetlerinde müdahil olmasına imkân tanınmamaktadır. Bunun sonucunda kendilerinin doğrudan elle tutulur bir menfaati olmadıkça, yoksulların haklarını savunan Sivil Toplum Örgütleri için de yoksullar adına dava açmak oldukça zorlaşmaktadır.

Bir diğer husus, yoksul kişilerin, özellikle kanun yapılırken kendi ihtiyaçlarını dile getirememeleridir. Zira Türkiye’de hukuk reformu oldukça yaygın olmakla beraber, yasaları yoksullar için anlaşılır kılmak veya yoksulları yasama sürecinin içine almak gibi bir kaygı taşımamaktadır. Çoğu yasa Ankara’da Adalet Bakanlığı bürokratları ve profesörler gibi uzmanlardan oluşan komisyonlar tarafından hazırlanmaktadır. Aslında bu, devletin elitlerin elinde olduğunun iyi bir örneğidir. Oysa siyaset ve yönetim süreci daha yoksul dostu olmadıkça, yoksulları koruyan politikalar pek de mümkün olmayacaktır (Pasha, 2003: 92). Dahası, Türkiye’de yürürlüğe girecek yasaların yoksullara olası etkisini ölçecek yoksulluk değerlendirmesi (poverty assessment) yapılması duyulmuş bir şey değildir. Oysa artık, hukuki düzenlemelerin ekonomik açıdan getireceği yükü tahmin etme amaçlı ekonomik etki analizi yapılmaktadır.⁹ Geliştirilecek bir yoksulluk stratejisinin bu tarz hususları içermesi ve yoksulları olumsuz etkileyen düzenlemeleri de yürürlükten kaldırması gerektiği Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından açıklanmış olan raporda da tavsiye edilmiştir (Report of the Commission on Legal Empowerment of the Poor and UNDP, 2008: 5).

Adliye Binaları

Adalete erişim sorunları sadece avukatlık hizmeti ve mahkeme harçları bakımından yaşanmıyor. Kullanım kolaylığı sağlamayan ve yoksul dos-

⁹ Mevzuat Hazırlama Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin 24. maddesi yürürlüğe konulması halinde etkisinin on milyon YTL’yi geçeceği tahmin edilen kanun ve kanun hükmünde kararname tasarıları için düzenleyici etki analizi yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Yönetmelik, 17 Şubat 2006 tarihli ve 26083 sayılı *Resmî Gazete*’de yayımlanmıştır.

tu olmayan adalet sistemi –ki bunun başında adliye binaları geliyor– bir adalete erişim engeli yaratıyor. Adliye binasının içine girildiğinde birçok odanın kapısında “burası danışma değildir” şeklinde yazılar görmek mümkündür. Koridorlarda yürürken insanlar size yaklaşıp “Avukat mısınız? Size bir şey sorabilir miyim? veya “8. Asliye Mahkemesi’nin nerede olduğunu biliyor musunuz?” gibi sorular sorarlar. Gerçekten de İstanbul’da olan adliyelerin durumunu inceleyen bir araştırmaya göre incelenen adliyelerin hiçbirinde bir bilgi bankosu bulunmamıştır (Kalem, Jahic ve Elveriş, 2008b: 11).

Adliye binalarının iç mekân tasarımı da içeri giren vatandaşlara kendilerinin orada bir yabancı olduğunu fark ettirir. Örneğin, son yıllarda güvenlikle ilgili birçok olaya rağmen, bazı adliyelerde, avukatlar, hakim ve savcılar güvenlik kontrolünden geçmezken, vatandaşlar güvenlik kontrolünden geçer. Duruşma için gelen vatandaşlar için bir bekleme odası yoktur oysa çoğu kez duruşma için (ayakta) beklerler (Kalem, Jahic ve Elveriş, 2008b: 18). Adliyedeki tuvaletleri, kısmen asansörleri (hatta otoparkı) çoğunlukla mahkeme çalışanları kullanabilir (Kalem, Jahic ve Elveriş, 2008b: 12). Hukuki jargon ve açıklama yapılmaması dikkate alındığında, özellikle de avukatı olmayanlar, duruşmalarda neler olduğunu pek de anlamaz. Bütün bunlardan dolayı, sistem içinde yolunu bulmanın özellikle sosyal becerisi düşük olma ihtimali fazla olan yoksul kişiler açısından ne derece güç olduğunu tahmin etmek zor değildir. Diğer yandan, hatırlanmalıdır ki adliye-ye gitmek son çaredir. Artık bıçak kemiğe dayanmıştır. Oysa öncesinde sorun büyümeden hukuki bilgi almak ve o aşamada halletme imkânına sahip olmak birçok yoksul vatandaş için adliye-ye gitmekten çok daha önemli ve anlamlı olacaktır.

Avukatlıkla İlgili Düzenlemeler

Türkiye’de hukuki hizmetlerin sunumuyla ilgili fazlasıyla düzenleme olduğunu da söylemek gerekir.¹⁰ Diğer ülkelerde olduğu gibi, avukatların kişileri mahkemede temsile ilişkin bir tekeli bulunmaktadır. Bu tekel kanunlarla korunmaktadır ve aykırı hareketin cezai sorumluluğu vardır. Bunların yanında, sonuçta yoksul kişilere zarar verdiği düşünülebilecek avukatlık ücretine, rekama ve avukatların her türlü faaliyetini kontrole ilişkin düzenlemeler de bulunmaktadır. Örneğin, bir avukatın müvekkilinden talep edebileceği asgari ücret

¹⁰ Bu konunun etraflıca tartışılmasına ilişkin olarak bkz. Elveriş (2006: 179-202).

ret her yıl Baro tarafından tesbit edilir. Tarifenin altında ücret istenmesi avukata cezai işlem yapılmasını gerektirir. Ancak bu asgari avukatlık ücreti¹¹ bile yoksul kişilerin avukata erişimini sağlamak için oldukça yüksektir. Avukatlık mesleğinin de, henüz yeni birkaç girişimden başka, sosyal sorumluluk olarak *ücretsiz* iş yapmayı düşünmesi yaygın değildir. Dahası, başka ülkelerde olduğu gibi gerçeğe uygun olsa dahi avukatların reklam yapmasına izin verilmemekte ve hatta avukatlar telefon rehberine isimlerini dahi koyamamaktadır. Bu basit düzenlemenin bile, genelde sosyal tanışıklığı kısıtlı olan yoksul kişileri bir avukata ulaşmak istese dahi oldukça zorlayacağı düşünülebilir.

İstanbul Bilgi Üniversitesi’nde Hukuk Kliniği

Bu iç karartan tablo göz önüne alındığında, özellikle alt gelir grubu kişilerin topluma katılımını ve onları güçlendirmeyi hedefleyen ücretsiz hukuki bilgi sağlanması, yoksullukla mücadelede önemli hale gelmektedir. Bu bağlamda, Amerika’da başlamış ve tüm dünyaya yayılmış olan ve bir yandan başka şekilde avukat tutma imkânı olmayan vatandaşlara elini uzatırken, diğer yandan hukuk öğrencilerinin avukatlık becerisi kazanmasını sağlayan hukuk eğitim modeli olan hukuk klinikleri önemli rol oynar. Hukuk kliniklerinin başka faydaları da bulunur. Klinikler, hukuk öğrencilerine, avukat olduklarında genellikle pek karşılaşmadıkları toplumun alt gelir grubundan kişilerle karşılıklı etkileşimde bulunma fırsatı yaratmaktadır. Hukuk Fakültesi mezunlarının büyük çoğunluğunun, büyük şirket müvekkilleri için çalışan avukatlar olduğu göz önüne alındığında bu tarz hukuk klinikleri, sosyal sorumluluğa bir giriş noktası olarak görülebilir. Sosyal duyarlılıklarını üniversite eğitimi sırasında geliştiren Klinik öğrencileri daha sonraki meslek hayatlarında bu tarz hukuki projelere destek olabilirler. Nitekim öğrencilere sosyal adalet için çalışma duygusu ancak üniversite sıralarında verilebilir.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde bu dersi alan üçüncü ve son sınıf öğrencileri Sonbahar ve İlkbahar olmak üzere iki dönemde altı krediye hak kazanırlar. Sonbahar döneminde öğrencilere, nasıl mülakat yapacakları, hukuki görüş yazacakları, kırılgan kesimlere yönelik hukuki aktivizm yanında hukuki temsille ilgili etik sorunlar gibi pratik konular öğretilir. İlkbahar döneminde ise öğrenciler kendilerine gelen başvuruları kabul eder, bunları hocaları ile değerlendirir ve ancak onların onayını aldıktan sonra başvuru hukuki bilgi istediği konuda neler yapabileceği ve nerelere başvurur-

11 2008 yılı itibarıyla bir saate kadar danışmanlık ücreti 110 TL’dir. Yazılı danışma 230 YL, her tür dilekçe yazımı 130 TL, 15.000 TL’ye kadar alacak tahsili davasında vekâlet ücreti % 12’dir.

bileceğinin bilgisini verir. Hatta bazen öğrenciler, başvurulara gitmeleri gereken devlet dairesine (nüfus müdürlüğü, kaymakamlık, hastane, vergi dairesi, muhtar) giderken eşlik dahi etmektedir. Burada altı çizilmesi gereken husus öğrencilerin sadece bilgi vermesidir zira öğrencilerin kişileri mahkemede temsil etme yetkisi yoktur.

Başlangıçta Hukuk Kliniği'ne alt gelir grubundaki kişilerin ulaşacakları düşünüldüğünden, bu grupta rastlanan sorunlara ilişkin bir konu sınırlaması düşünülmüştü. Bunun için, Bilgi Üniversitesi ve çevresindeki sosyal mekânlara, üzerinde çalışılması düşünülen alanlarda ücretsiz hukuki bilgi alınabileceğini belirten ilanlar asıldı. Bu konular, boşanma, velayet ve nafaka gibi aile hukuku konuları, barınmayla ilgili kira, tapu meseleleri ve sosyal sigortalardı. Ancak son iki yılda kliniğe gelen başvurular bu klasik konuları aşmış ve yabancı ülke uyruğundaki bir kişinin ikamet izninin yenilenmesi, sıkıyönetim döneminde yargılanmış ve beraat etmiş bir kişinin şimdi Ankara Genelkurmay Başkanlığı Arşiv dairesinde bulunan kaydının istenmesi için talepte bulunulması, kapanmış bir işletmeye ilişkin vergi borcu ve hatta kayyum atanması gibi karışık sorunlara ilişkin talepleri içermeye başlamıştır.

Kısaca Klinik, hizmet sunumunda evrensellik prensibini kullanmaktadır ve başvurular çalıştığı konularda ise *herkesin* başvurusunu kabul eder. Devletin sahip olduğu mali ve insan kaynağına sahip olmayan Klinik için, elindeki insan kaynağını vatandaşların ihtiyaç sahibi olup olmadığını denetlemektense hukuk eğitimi amaçlı bir hizmet sunumuna yönelmesi elbette daha anlamlıdır. Nitekim insan kaynağına sahip olsa da etik açıdan Klinik'in başvuranlara maddi imkânlarına dair özel sorular sorulması da tercih edilebilecek doğru iletişim yöntemi değildir. Hukuk Kliniği'nden yardım için başvuranların çoğunluğu zaten hukuki bilgi almak için mali kaynak ayıramayacak durumda olup, bu sebeple Kliniği tercih etmişlerdir. Bu bize anlatılan hukuki sorunlar ve çalışma durumundan da kolaylıkla anlaşılmaktadır.

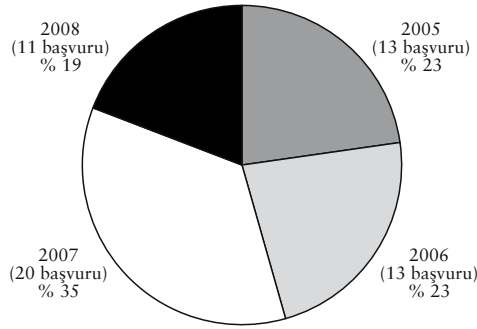
Bulgular

Kliniğe Başvuru Sayıları

Kliniğe faaliyete geçtiği 2004 yılından beri toplam 57 başvuru yapılmıştır. Bu rakama, telefonla müracaat alınır alınmaz dosya açılması ve dosya numarası verilmesi nedeniyle, söz konusu işlemin yapılmasından sonra bir daha kendisinden hiç haber alınmayan ve ilk görüşmesine de gelmeyen üç ki-

şi ve iki ayrı hukuki sorunu aynı dosya numarası ile çözülen iki kişi de dahildir. Yıllara göre bakıldığında ise, 2007 yılında 2008’in neredeyse iki katı başvuru alındığı görülmekte ama başvuruların ortalama 14,25 civarında seyrettiği görülmektedir. **Şekil 1**, yıllara göre Klinik’e yapılan başvuruları göstermektedir.

ŞEKİL 1
Yıllara Göre Başvurular
(Toplam Başvuru: 57)

Her ne kadar 2008 yılında başvurular diğer yıllara göre azalmış olsa da, başvuruların en çok çeşitlendiği (en çok diğer kategorisi bu yıldadır) ve karmaşıklaştığı yıl 2008 olmuştur. Bu noktada bu makale çerçevesinde önemli olan, başvuru sayısının çokluğu ya da azlığından çok bize ne gösterdiği ve ne tür sorunları yansıttığıdır.

Başvurular ve Özellikleri

Medeni Hal

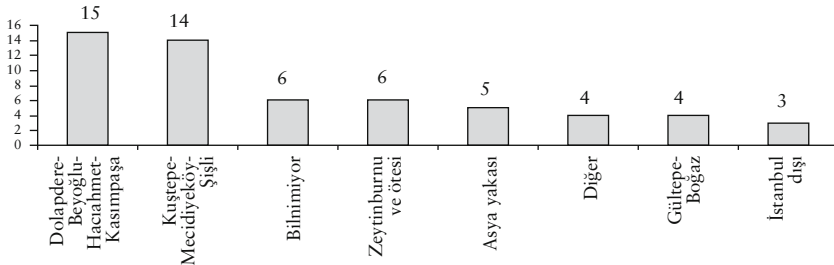
Başvuranlara bakıldığında, 27 kadın 29 erkek ve 1 sivil toplum kuruluşu olmak üzere çoğunlukla gerçek kişilerle çalışıldığı ve bu kişiler arasında kadın ve erkek sayısının neredeyse eşit olduğu görülmektedir. Başvuranların yarısından fazlası evli olup, 32’si resmi nikâhlı, 3’ü imam nikâhlıydı. Dolayısıyla bu, evliliğin kişiler açısından hukuki sorun doğuran karakterini göstermektedir. Kalan başvuruların 9’u dul veya boşanmış, 6’sı bekâr kişilerden alınmışken, 7 tanesi hakkında bilgi yoktur.

İkamet ve Çalışma Durumu

Toplam 57 başvurunun 22 tanesi (başvuruların % 28'i) İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin çeşitli kampüslerinde çalışan temizlik, bahçe işleri veya diğer idari personelindendi. Bunların bazıları bu satırların yazarı tarafından başvurularının bir avukat tarafından ele alınması gerektiği düşüncesiyle doğrudan dosyayı ücretsiz almak üzere kendisiyle anlaşmış olduğumuz avukatların oluşturduğu bir ağı yönlendirildi.

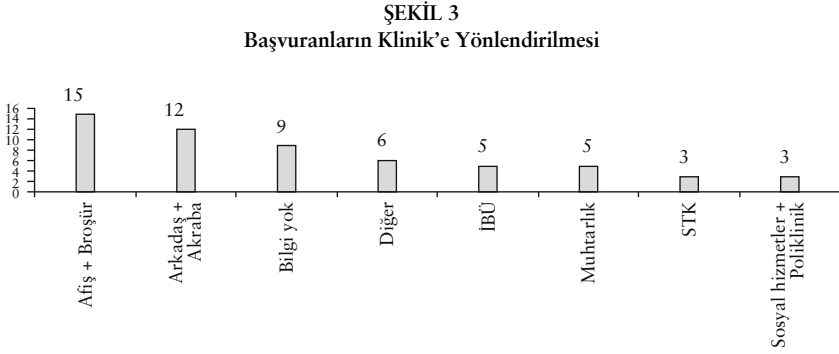
Üniversitenin, politika olarak kampüse yakın oturan insanları işe aldığını ve başvuruların üçte birinin İstanbul Bilgi Üniversitesi çalışanları olduğunu düşünürsek, başvuruların yarısının Kuştepe ve Dolapdere kampüsüne yakın oturması şaşırtıcı değildir. Nitekim başvuranlardan 14 tanesi Kuştepe-Mecidiyeköy-Şişli arasında otururken, 15 kişi Dolapdere-Hacıahmet Mahallesi-Beyoğlu-Kasımpaşa arasında, 4 tanesi Asya yakasında oturuyordu. Bu aynı zamanda Klinik'in mahallede de duyulmuş ve meşru bir hukuki bilgi edinme yeri olarak kabul edilmiş olduğunun bir göstergesi olarak da düşünülebilir. Bir başka ilginç nokta, İstanbul dışından 3 tane başvuru alınmış olmasıdır. Bu başvurular Türkiye çapında erişimi olan önemli bir sivil toplum kuruluşu personeline daha önce hak eğitimi verilmiş olmasına dayanan tanışıklık nedeniyledir. Dolayısıyla hukuki konularda bir farkındalık yaşayan personel, kendilerine şehir dışından da olsa başvuruların durumlarına ilişkin hukuki sorularını bize yöneltmiştir. Burada bu tarz işlerde sahada neler olduğunu gören bir sivil toplum desteğiyle çalışmanın önemi de anlaşılmaktadır. Gültepe-Boğaz olarak ayrılan bölgeden 4, Zeytinburnu ve ötesi olarak tanımlanan bölgeden 6 başvuru alınmıştır. Bunlardan hiçbirine girmeyen diğer grupta 4, ikamet yeri bilinmeyen de 6 başvuru vardır. Başvuranların ikamet-gâhı **Şekil 2'**de gösterilmektedir.

ŞEKİL 2
Başvuranların İkamet Yerleri

Başvuruların Erişimi

Şekil 3, başvuranların Klinik’e hangi yollardan eriştiğini göstermektedir.

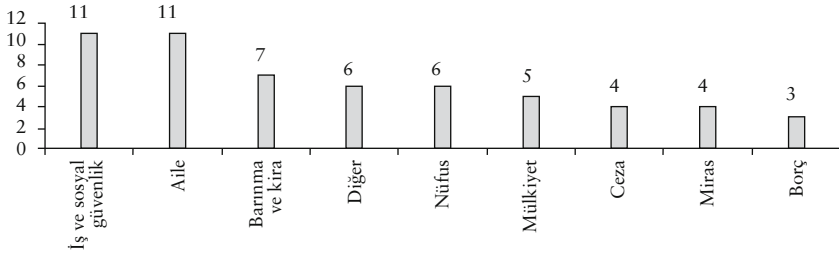
Başvuruların neredeyse üçte birinin İstanbul Bilgi Üniversitesi çalışan-larınca yapılmış olması, üniversite çalışanları arasında Hukuk Kliniği’ne yö-nelik belli bir güven yaratılmış olduğunu gösteriyor. Afişler ilk asıldığında ça-lışanlardan böylesine yoğun bir ilgi geleceği hiç beklenmemişti.

Hukuki hizmet sunanların hizmete erişim için o hizmeti kullanmak is-teyenlerin davranış biçimlerini yansıtacak stratejiler geliştirmeleri gerektiği söylenir. Diğer bir ifadeyle, hedeflenen stratejiler ve hizmetler, kırılğan tabir edilen kişilerin davranışlarını takip eden modeller kullanarak onların ihtiyaç-larını karşılamalıdır. Öyle görünüyor ki başta düşünülmemiş olan işyerine afiş-ilan asma yöntemi düşük gelir grubuna ulaşmak için başarılı bir yoldur. Elbette burada dikkat edilmesi gereken nokta, işi olan kitleye bu yolla erişile-bileceği ve işi olmayanlar için başka yolların da düşünülmesi gerektiğidir. Ni-tekim, hazırlanan afişler sadece İstanbul Bilgi Üniversitesi içinde değil, ma-halleliye ulaşmak için bakkal, kahve ve muhtarlık gibi mahalledeki sosyal mekânlara asılmıştır. Hatta yakın çevredeki muhtarlar davet edilip onlara ya-pılmak istenen şahsen de açıklanmıştır. Yönlendirmelerde en etkili ikinci yo-lun arkadaş ve akraba tavsiyesi üzerine olduğu görülüyor. Bu sonuç da insan-ların, hukuki sorunlarla karşılaştıklarında % 75 gibi bir oranda hukuk bilgi-si olmayan arkadaş, akraba veya devlet kaynaklı, polis vs. kişilerden yardım arayışında olduklarına dair yapılan araştırma sonuçlarını teyit eder görün-mektedir (Genn, 1999: 25).

Başvuru Konuları

Klinik'e başvuranların en sık yaşadıkları sorunların başında aile hukukuna ilişkin meseleler gelmektedir. Özellikle boşanma, velayet, nafaka alacağı ve artırımı gibi konulara dair olan aile hukuku uyuşmazlıklarının birinci gelmesi dünyanın birçok yerindeki araştırma bulgularıyla da uyumlu bir tablodur. İkinci en çok başvuru alınan konu iş ve sosyal güvenlikle ilgili meselelere ilişkin olmuştur ki bunların içine kıdem ve ihbar tazminatına hak kazanma, iş akdinin feshi ve işe iade davası gibi sorunların yanı sıra sosyal yardım ve Yeşil Kart'a dair başvurular, engelli aylığı ve sigorta prim borcu gibi konular da dahildir. Özellikle bu son grubun bu kategoriye dahil olması, dünyada dar gelirlielerin ilk üç hukuki meselesi arasında sosyal yardımlar olduğu bulgusu ile de örtüşmektedir. Üçüncü en çok başvuru alınan konu ise yine dar gelirlielerin ilk üç sorunu arasında gösterilen kira ve barınma meseleleridir. Bu kategoriye hem kira parasının artırılması veya nasıl tespit edileceği hem de kat mülkiyeti, çekme kat çıkılması veya evde hayvan bulundurulması ile ilgili sorunlar girmektedir.

ŞEKİL 4
Kliniğe Başvurulan Konular

Bu bağlamda elimizde 57 başvuru olmasına rağmen bunların başka ülke bulguları ile uyumlu olması ilginçtir. Bu kategorilerden sonra ise nüfusla ilgili meseleler ve diğer kategorisi gelmektedir. Nüfus kategorisinin içine yeni doğmuş ve saklı nüfus gözüken yetişkinlere kimlik belgesi alınması, boşanmanın nüfus kaydına işlenmesi, yurtdışında alınmış boşanma kararının Türkiye'de tanınması gibi konular girmiştir. Diğer kategorisinde ise tüketici, kat karşılığı ev yapılması, yabancı ülke vatandaşı için oturma izni alınması, sıkıyönetim arşivlerinden belge alınmasına ilişkin Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na dilekçe yazılması, hasta hakları gibi konular yer almıştır. Bir başka ilgi çekici nokta ise diğer kategorisindeki başvuruların son iki yılda artmasıdır.

Daha sonra gelen mülkiyet kategorisinde ise başvuruyu yapanın oturduğu yerin mülkiyet hakkıyla ilgili (örneğin başvurana bir mülkü devretmek için yapılmış bir anlaşmaya bakılmasıyla) taşınabilir mallara ilişkin sorunlar yer almıştır. Ceza hukuku kapsamına giren konular ise komşuluktan doğan ve sessiz telefon benzeri sorunlardı. Borç kategorisinde ise başvuranların çeşitli nedenlerle özellikle kamu kurumları ile yaşadıkları borç ilişkileri ve borçtan nasıl kurtulabileceklerine dair bilgi arayışları söz konusuydu. **Şekil 4**, Klinik’e başvuru konuları göstermektedir.

Örnek Vakalar

Klinik’e yapılan başvuruların türlerini ve başvuranların ihtiyaçlarını sadece göstermek amacıyla aşağıda bazı hukuki sorunlar anlatılacaktır. Bunların seçiminde Klinik’e gelen başvuruları temsil kabiliyeti aranmamıştır ve Klinik’in verdiği hukuki yardımın neticesinde olumlu ya da olumsuz netice alınanlar özellikle seçilmemiştir. Bir kez daha vurgulamak gerekir ki, başta da belirtildiği üzere, burada amaç hukuki sorunların boyutlarını ve çeşitliliğini yansıtmak ve bu noktada Klinik’in sağladığı hizmetin sınırlılığını da göstererek, belki daha detaylı olarak başka bir maktelede ele alınabilecek sosyoekonomik sorunlara da dikkat çekmektir.

Başvuranlara verdiğimiz gizlilik sözü nedeniyle, isim ve benzeri kişisel bilgiler gizli tutulmuştur.

Aile Hukuku Sorunu

Bir akrabasının Kliniğin ilanını mahalle muhtarının ofisinde görmesi üzerine bize başvuran bir kadın, eşinden hem psikolojik (çocuğunu göstermekle tehdit etme) hem ekonomik (burnunun sürütmesi için para verilmemesi, takılarının alınması) hem de fiziksel şiddet (dayak) görmüştü. Eşi kendisine karşı boşanma davası açmıştı. Kadın, boşanınca velayet kendisinde kalsa bile, eşinin daha önce yaptığı gibi çocuğunu kaçırmamasını ve kendisini “ikinci eş olarak almasını” nasıl engelleyebileceğini öğrenmek istiyordu. İki eşliliğin ve boşanan kadının rahat bırakılmamasının onun çevresinde normal olduğunu, hatta eşinin buna karşı çıkmasına anlam veremediğini anlattı. Diğer yandan, tüm bunları hem ailesini hem de kendisini korumak için mahkemede dile getiremeyeceğini belirtiyordu. Hatta mahalledekilerin durumunu bilmesine rağmen korktukları için onun lehine tanıklık yapmayacağını da ifade etti. Aslında başvuran kişi ailesiyle beraber uzak bir yerlere taşınmak istiyordu.

Başvuran bir yandan kendini ve ailesini *gücünden korktuğu eşine kar-*

şı hukuk yoluyla koruma gayreti içindeydi. Kendisini “bekâr bırakmayacakları” ifadesinde olduğu üzere, enformel toplumsal değerlerin baskısı altındaydı. Bu tür olaylarda tedbir niteliğinde koruma kararları (örneğin kocayı kadının oturduğu eve yaklaştırmaktan men etmek ve böylece çocuktan uzak tutmak) alınabilir. Her ne kadar bu tarz koruma kararlarının alınması, kararın ihlali durumunda tutuklama imkânı veren dolayısıyla yaptırım olan kararlar olsa da, kocanın buna uymasının şüpheli olmasının, (kararı ihlal ettikten sonra ortadan kaybolma olasılığının) başvurana aradığı korumayı sağlamadığı düşünülebilir. Diğer yandan bu olay aslında sığınma evi ihtiyacının da ne kadar hayati olduğunu gösteriyordu. Başvuran, aslında kanunda bulunmayan korunma ve önlemleri arıyordu. Ceza kanununda tehdit, güç kullanma ve adam kaçırmaya ilişkin hükümlerin olması da *bunları olmadan engelleme* amacındaki başvuran için bir şey ifade etmiyordu. Nitekim başvuran bütün bunları polise bildirmekten zaten korkuyordu. Bu olay bize kendimizi gerçekten elimiz kolumuz bağlı hissettirdi.

Sonunda, başvurana boşanması durumunda yaşı ve diğer nedenler göz önüne alındığında çocuğun velayetinin büyük bir olasılıkla kendisine verileceği söylendi. Ayrıca hem çocuk hem kendisi için nafaka alma hakkı olduğu da hatırlatıldı. Kendisine usulle ilgili, örneğin, korkularına istinaden veya davasını güçlendirecek konuları mahkemede dile getirmesi için kapalı duruşma istemek gibi imkânları olduğu söylendi. Çocuğu ile beraber kaçmak ve saklanmak isterse kadın sığınaklarına ulaşması için nereyle ilişki kuracağı bilgisi verildi.

Kira Sorunu

Başvurucu 31 yaşında, erkek, evli ve İstanbul Bilgi Üniversitesi çalışanlarındandı. Başvurucunun ev sahibi kirayı düşük göstererek az vergi ödüyordu. Ancak vergi memurlarının gelip sorması üzerine başvuran kişi, kiranın düşük gösterildiğini bilmesine rağmen, kira bedelini gerçeğe uygun olarak beyan etmiş ve bunun üzerine ev sahibine yüklü miktarda ceza kesilmişti. Başvuran cezanın tam miktarını öğrenememişti ancak yine de ev sahibi bu olaya dayanarak kirayı kendisinin ödeyemeyeceği bir miktara artırmak istiyordu. (160 milyon olan kira 280 milyon yapılmak isteniyordu) veya kiracının evden çıkması isteniyordu. Kiracı kirayı 220 milyon yapmaya hazırdı ama 280 milyon onun için çok fazlaydı ve evden çıkmak istemiyordu.

Uyuşmazlık, enflasyon dikkate alındığında kiranın nasıl tesbit edilmesi gerektiğine ilişkindi ve aslında büyük şehirlerde yaşayan birçok kiracıyı ilgilendiren bir konuydu. Burada ev sahibinin, kirayı düşük göstererek vergi

kaçırmaya çalışırken yakalandığı ve bunun acısını kiracıdan çıkarmak istediği görülüyor. Buradaki benzeri, tarafların kira artış miktarında anlaşılmadığı durumlarda, taraflardan biri kiranın mahkemece tesbiti için dava açabilir. Mahkeme tarafından bir karar verilene kadar, kiracı uygun bulduğu bir kira miktarını öder. Mahkeme kira artışını evin bulunduğu semt, ekonomik kriterler ve hakkaniyet ilkesi gibi faktörlere uygun olarak tesbit eder. Tabii bu tesbit için mahkemeye gitmek zaman ve paraya malolacaktır. Dolayısıyla başvuran bunu pek tercih etmeyebilirdi.

Burada başvuranın, ev sahibinin kendisinden evi *bu nedenle* tahliye etmesini isteme hakkı olmadığını bilmesini sağlamak önemliydi. Türkiye’de köyden kente göç nedeniyle büyük şehirlerde konut sorununun ciddi boyutlarda olması, siyasi iktidarı konut sorununa dair çözümler geliştirmeye itmiştir. Bu da, kiralanmış gayrimenkullerle ilgili yasanın kiracıyı koruması sonucunu getirmiştir. Bu korumayı sağlamak için de kanun, kiracının evden çıkarılma (tahliye) sebeplerini sınırlamıştır. Dolayısıyla olayda hukuken geçerli bir evi tahliye sebebi bulunmuyordu. Kısacası, başvuru yapan kişinin ev sahibine karşı durumu hiç de kötü değildi. Ancak verilen iki randevuya rağmen, başvuran bu bilgiyi öğrenmeye gelmedi.

Mülkiyet Sorunu/Konut

24 yaşında, bekâr, erkek, İstanbul Bilgi Üniversitesi çalışanı başvuran, oturduğu mahalledekilere verilmiş olan tapu tahsis belgesi denen belgenin hukuken geçerliliğinin ne olduğunu öğrenmek istiyordu zira kentsel dönüşüm ile evlerinin boşaltılması durumu söz konusu olabilirdi. Normal vatandaşlar gibi kendilerinin de vergilerini ödediklerini belirten başvuran, evden çıkarılıp çıkarılamayacaklarını ve eğer çıkarılabiliyorlarsa alternatiflerinin ne olduğunu bilmek istiyordu.

Burada sorun, başvurucunun ailesinin hazine arazisine hukuka aykırı olarak ev yapmış olması ile ilgiliydi. Geniş arazilere sahip olan ve bu arazilerde yapılaşmayı engelleyemeyen devlet, bu arazilere ev yapmış olan kişilere tapu benzeri fakat mülkiyet hakkı vermeyen sadece kullanma hakkı tanıyan bir belge vermektedir (tapu tahsis belgesi). Hükümetler, siyasi destek karşılığında bu tapu benzeri belgeyi kesin tapuya dönüştürme uygulamasına geçmişte sık sık başvurmuştur. Bu yüzden, büyük şehirlerin etrafındaki gecekondu yerleşimler yasal duruma gelmiştir.

Ancak geçici olan bu tapu tahsis belgesi, mülkiyet hakkı veren bir belge olmadığı için aslında kişileri hukuki bir belirsizlik içinde tutuyor. Örneğin,

ilgili kamuya ait arazi üzerine inşa ettiği evini satamadığı gibi, evi teminat göstererek (örneğin iş kurma amaçlı) kredi almak için de kullanamaz, çünkü aslında ev hukuken yoktur, olsa da kendisine ait değildir. Hak sahipleri ancak belediyenin çevre imar planı yapmasından ve bölgeyi resmen imara “açmasından” sonra gerçek tapularını alabilir. Bu durumda tabii evin yerinin (yol, okul, cami veya benzer şeyler için ayrılmış bir yerde değil) mesken için ayrılmış bir yerde olması gerekir. O zaman tapu tahsis belgesi gerçek bir tapuya dönüşebilir. Ayrıca evin bulunduğu arsa bedelinin de ödenmesi şarttır.

Başvurucuya elinde belediyeyi imar planı hazırlamaya *zorlayacak* bir hukuki araç olmadığı söylendi. Yine de kendisine, vatandaşların sorun olarak gördükleri konularda resmi makamlara dilekçe vermesinin anayasal bir hak olduğu ve hatta dilekçenin aynı mahallede oturanlarla beraberce verilebileceği bildirildi. Bunun yanında tapu tahsis belgesinin kendilerine mülkiyet hakkı veya teminat anlamında bir kullanım imkânı sağlamadığı fakat evi kiraya vermeye bir engel bulunmadığı bildirildi. Devlete ait arazi üzerinde kira ödemeden oturmanın kendileri için başlı başına bir fayda olduğu hatırlatıldı. Aynı zamanda, devlet kendilerini tahliye edecek olursa ev için başka bir yer göstermesi gerektiği söylendi. Ayrıca başvuranın evden tahliyesinin veya tapu tahsis belgesinin iptalinin hukuka aykırı şekilde yapılması durumunda, mahkemeye gidip devlete karşı dava açma hakkı gibi hukuki çareleri olduğu da bildirildi.

Tapu Kaydı Sorunu

Kliniğimize nasıl ulaştığını bilemediğimiz 51 yaşında evli bir kadın olan başvuran, parasal açıdan sıkışması nedeniyle otuz yıl önce almış olduğu evi ipotek ettirip kredi almak için bankaya başvurmuştu. Bankanın yaptığı araştırma sonucunda evin üzerinde zaten üç kişi adına tahsis edilmiş bir ipotek olduğu ortaya çıkmıştı. Çok şaşırان başvuran Baro’dan adli yardım talep ederek, ipoteğin kaldırılması için başvuruda bulunmuştu zira ipotek borcu yıllar önce ödenmişti ama başvuranın elinde bunu gösteren herhangi bir makbuz yoktu. Ancak başvurusu reddedilmişti. İpotek alacaklısı gözüken kişileri geçmişte tanıyan başvuran, bu kişilerin artık öldüklerini, mirasçılarını ise bir türlü bulamadığını ifade etti.

Burada konu, başvuru sahibinin aslında çoktan ödemiş olduğu eski bir kredi borcunun tapu kaydında silinmesi işleminin nasıl yapılacağıydı. Zira her ne kadar ipotek ödenmişse de hukuken evin üzerinde hâlâ bir ipotek varmış gibi gözüktüğünden, başvuran evin üzerine yeni bir ipotek koydurarak

kredi alamıyordu. Burada başvuranın kredi almak için değil de bir gün evi satmak istese veya ev çocuklarına miras kalsa da aynı sorunun yaşanacak olması önemli bir noktaydı. Dolayısıyla kişilere bu tarz durumları hiç yaşamamaları için, borç bitince tapu kaydının düzeltilmesini talep etmesi gerektiğine dair hukuki bilginin verilmesinin, *koruyucu aile hekimliği gibi*, bu sorunu çıkmadan önleyecek bir husus olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, ortada tapuda yapılması gereken ve yapılması ancak hak sahibinin (yani ipotek alacaklısının) talebiyle yapılabilecek resmi bir işlem bulunmaktadır. Dahası, başvurunun Adli Yardım Bürosu tarafından atanmış avukatı bilmediğimiz bir nedenden ötürü İcra Müdürlüğü’ne müracaat etmişti fakat İcra Müdürlüğü bu hususta yetkisiz olduğundan talebi reddedilmişti. Olay, bu aşamada bulunamayan kişilere ilan tebligat yapılmasını gerektirdiği için bir yargı süreci gerektiriyordu. Mahkemenin ve İcra Müdürlüğü’nün yaptığı işler arasındaki fark kendisine anlatılmayan başvuru, başvurusunun tümüyle reddedildiğini düşünmüştü. Kendisine bunun böyle olmadığı açıklandı. Daha çok, talep yanlış yerde yapılmıştı. Kendisine, dava açması gerektiği anlatıldı. Bu konuyu takip etmesi için Adli Yardım Bürosu’ndan başka bir avukat bulması önerildi.

Sosyal Sigorta Sorunu

Dul olan başvuran, birlikte yaşadığı oğlunun Klinik’in afişini İstanbul Bilgi Üniversitesi’nin yakınındaki taksi durağında görmesi sonucunda bizimle temasa geçti. 46 yaşındaki anne, 21 yıldır aldığı yetim aylığına dair bir sorun yaşıyordu. 6 sene önce bankadan kredi çekmek istemiş ve mahallede böyle işlere bakan bir muhasebeciye giderek, kendisinden istenen kâğıtlara imza atmıştı. Muhasebeci, başvuranın okuma yazmasının olmadığını biliyordu. Kendi ifadesine göre imzaladığı kâğıtla kredi için gerekli diye imza atarken, Bağ-Kurlu yapılmıştı. 2 ay önce maaşını almak için bankaya gittiğinde maaşı alamayacağı söylenmişti zira Bağ-Kurlu gözüktüğü için annesinden gelen bu aylık çifte sigortalılık olamayacağı için kesilmişti.

Başvuranın 6 yıldır devam eden bu ikili durumdan haberi yoktu ve üstelik emeklilere verilen bir banka kredisinden yararlanmıştı ve söz konusu kredi annesinden gelen aylıktan kesilerek geri ödeniyordu. 18 aylık kredinin 10 taksidini ödemişti ancak iki aydır kesilmiş olan maaşından ödenmemesi üzerine banka da kredinin hepsini kendisinden talep ediyordu. Bir de üstüne 6 senedir Bağ-Kurlu gözüktüğü için, 6 senedir aldığı yetim aylığını geri vermesi ve Bağ-Kur’a olan birikmiş borçları da ödemesi isteniyordu. 400 milyon

maaşından başka bir geliri olmayan başvuran bu borçlardan kurtulmak ve aylığına kavuşmak istiyordu. Bağ Kurlu olmak da istemiyordu.

Burada sorun, *zorunlu* sosyal sigortalar sistemiyle (ve aslında bunların Türkiye’de ne kadar kötü yönetildiğiyle) ilgiliydi. Sisteme zorunlu denmesinin nedeni, vatandaşların bunların dışında kalmayı kendi iradeleriyle seçmelerinin mümkün olmayışındandır. Bilindiği üzere, devlet memurları için olan Emekli Sandığı, bağımsız çalışanlar için olan Bağ-Kur ve özel sektör çalışanları için olan SSK, yakın geçmişte SGK (Sosyal Güvenlik Kurumu) adıyla birleştirildi. Başvurucu ne zaman dahil olduğunu bilmediği bu sigorta sistemlerinden birine üye görünüyordu. Dosya incelenince, kadının erkek kardeşinin geçmişte kurduğu işini onun adına yapmış olmasından şüphelenildi. Muhtemelen zorunlu Bağ-Kurlu olması gereği böyle açıklanabilir. Bununla beraber Bağ-Kur kendisine sigortalı olduğunu resmen bildirmemişti. Ayrıca Bağ-Kur kendisinden herhangi bir sigorta primi ödemesi talep etmemiştir. Dolayısıyla başvuran Bağ-Kur’un verdiği hiçbir sağlık veya diğer hizmetten faydalanmamıştı. Hatta durumdan ancak SSK, Bağ-Kur sigortalısı gözüktüğü için annesinden dolayı aldığı maaşı, çifte sigortalı olduğunu söyleyerek kesince haberi olabiliyordu.

Buradan Bağ-Kur’un sigortalı kayıtlarını düzgün tutmadığı anlaşılmaktadır çünkü kanun, eğer sigortalı üç aydan fazla bir süre prim ödemezse üyeliğinin silinmesi zorunludur demektedir. Ancak yine kanuna göre, sigortalı yapılan işlemlere karşı hukuki yollara başvurabilir fakat bu başvuru, faizi de içeren prim borcunun oluşmasını engellemez. Tüm bunlara bakıldığında kanunun yoksul dostu olmayan bir hukuki düzenleme örneği olduğu görülmektedir. Çifte sigortalılığın engellenmek istenmesi başka bir şeydir ama tek geliri bu olan insanların maaşını birden kesmek başka bir şeydir. En azından ilgililere bir uyarı mektubu gönderilerek açıklamada bulunmaları istenebilirdi. Burada maaş birden kesilmiş, ispat külfeti yine devlet tarafından vatandaşlara yüklenmiştir. Ne yazık ki vatandaşları sosyal risklere karşı korumak için tasarlanmış bir sistem onları bu şekilde mağdur etmektedir. Bu noktada yeniden BM Kalkınma Programı tarafından açıklanmış olan raporun en önemli uyarılarından bir tanesi olan bu tarz yoksul dostu olmayan düzenlemelerin yürürlükten kaldırılması veya düzeltilmesi gerekliliğinin altını çizmek önemlidir.

Bütün bunların ışığında, başvurana SSK maaşını almaya hakkı olduğu çünkü hukuken çifte sigortalı olmadığı söylendi. Birincisi, Bağ-Kur üyeliğinin çok önceden silinmiş olması gerekirdi. İkincisi, başvurana SSK sigortalısı olan

birinin yakını olmasından dolayı maaş bağlanmıştı. Evlenmediği sürece bu maaşı almak onun hakkıydı. Bu durum çifte sigortalılık oluşturmuyordu. Öğrencilerin başvuranı temsil ettiğine dair bir vekâletnameleri olmadığını ileri süren Bağ-Kur’dan bazı bilgileri alma imkânı olmadı ve bazı hususlar netlik kazanmadı. Sonuçta başvurucunun çifte sigortalı olmadığını ispat etmek üzere dava açması gerektiği bildirildi.

Nüfus Cüzdanı Alınması Sorunu

Nüfusa hiç kaydolmamış, imam nikâhlı ve üniversitenin kampüsüne yakın oturan bir kadın Klinik’e başvurdu ve kendisi için kimlik çıkartılmasını istedi. Aynı zamanda 14 sene önce ölmüş olduğu halde kardeşleri tarafından nüfusa bildirilmemiş babasının ölümünü nüfusa işletmek ve babasından kalan mirası almak kaygısını da taşıyordu. Başvuranın hiçbir sosyal güvencesi yoktu ve imam nikâhlı eşi de hapisteydi, hatta kira ödeyemediği için üç aylık bebeğiyle beraber komşusunun yanında kalmaktaydı. Başvuru yapıldığında tarihler Şubat 2007’yi gösteriyordu.

Babasının nüfusa ölüm bildirimini kendisinin de yapabileceği başvuruna açıklandı. Bunun ertesinde mirasçılık belgesi alınması için gerekenler neler olduğu anlatıldıktan sonra, kendisi için nüfus kâğıdı çıkarma işlemlerine başlandı. Reşit olan ve nüfusa kaydı olmayan bu tarz kişilere saklı nüfus adı verilmektedir ve bu kişilere nüfus kâğıdı çıkarılmasının çeşitli aşamaları bulunmaktadır. Öncelikle, oturduğu mahalle muhtarlığından “saklı nüfus ilmuhaberi dilekçe beyan formu” alınmalı ve İlçe Nüfus Müdürlüğü’ne başvurulmalıydı. Daha sonra başvuran için bir yaş tespit formu düzenlenmelidir. Sonrasında vatandaşlık durumu tespit edilecektir. Ailesinin kütükte kayıtlı olup olmadığına bakılacaktır. Tüm bunların tamamlanması sonrası, başvuranın beyanlarının doğru olup olmadığı, kendisini tanıyanların ifadeleri vs. gibi hususlar vasıtasıyla tespit edilecektir. Belgeler yeterli görülünce de yine bir prosedürün ardından kimliğine kavuşacaktır. Hukuki araştırma ile kanunda böyle olması gerektiği tespit edildikten sonra, prosedür başlatıldığında gerçekte nasıl olduğuna dair ise ilginç olaylar yaşanmıştır.

Muhtarlıktan gerekli form alınmış, doldurulmuş, başvuranın ağzından Nüfus Müdürlüğü’ne dilekçe yazılmıştır. Sonra yine gerekli formlar alınmış ve başvuran kendisine eşlik eden öğrenci eliyle bir devlet hastanesinde Sağlık Kurulu’na sokularak yaş tespiti yaptırılmıştır. Bu sırada hem Emniyet hem de Muhtarlık gerekli güvenlik tahkikatı ve diğer işlerin yapılması için telefonla takip edilmiştir. Okulun tatile girdiği dönemde, İlçe Nüfus Müdürlüğü baş-

vuranın Doğu illerinden birinde bulunan kardeşlerinden ifade alınması için işlem yapmıştır. Ancak gelen çelişkili ifadelerin başvuru daha sonra yollanacak olan İçişleri Bakanlığı tarafından tutarsızlık nedeniyle reddedilmemesi için İlçe Nüfus Müdürlüğü dosyayı bekletmiştir. Bunun üzerine ikinci öğrenci grubu dosya üzerinde çalışmaya başlamıştır. Tarih Kasım 2007'dir.

Öğrenciler başvurana ulaşmak için kendisi, komşusu, o sırada hapisten çıkmış olan kocasını denemiş en sonunda kendisine muhtar aracılığıyla ulaşılmıştır. Kardeşlerin kimliğine dair çelişkili ifadelerini hafifletmek için imam nikâhlı eşinden de ifade alınmasının anlamlı olabileceğinin Nüfus Müdürlüğü tarafından öğrencilere iletilmesi üzerine, eşinin ifadesi alınmak istenmiştir. Böylece eşin ağzından başvuranın varolduğuna dair bir dilekçe hazırlanmıştır. Bu sırada başvuran ikinci çocuğuna hamiledir ve kendisine ulaşılmadaki zorluklar yanında, hareket etmekte de zorlanmaktadır. Ancak eşi de iş için sıklıkla şehir dışına gittiğinden dilekçeyi uzun süre imzalayamamıştır. En sonunda eşi ile Nüfus Müdürlüğü'ne gidilmiştir. Bu sırada vereceği ifade için imam nikâhlı eşten de kimlik tespiti amaçlı nüfus cüzdanı istenmiş, ancak eşinin cüzdanını kaybettiği için yenisinin çıkarılması gerekmiştir. Daha sonra ise eş, polis tarafından arandığını bu yüzden yeni nüfus cüzdanı çıkarmak istemediğini ifade etmiştir. İşin aslını anlamak için hem eşi hem de başvurana aramak sonuçsuz kalmıştır. En sonunda görüşülen eşin durumunun anlatıldığı gibi olmadığı (aranmadığı, tutuksuz yargılandığı) anlaşılmış ve kendisine nüfus çıkarılmasında ona yardım etmemize ikna edilmişse de, sonunda eş, başvurana kendisinin karıştırılmadan işin halledilmesini söylemiştir.

Bunun üzerine başvurana daha fazla mağdur etmemek için Nüfus Müdürlüğü'ne yeni bir dilekçe yazılmış ve eşinin ifade vermeyeceği, dosyanın muhtarın ve diğer ifadelerin göz önünde tutularak işleme tabi tutulması istenmiştir. Dosya İl Nüfus Müdürlüğü'ne olduğu haliyle gönderilmiş ancak Nüfus Müdürlüğü başvuranın babasının ölü kaydının düşülmediği gerekçesiyle dosyayı iade etmiştir. Tarih Mayıs 2008'dir. Kaydın düşülmesi için söz konusu Doğu ilinde girişimlerde bulunulmuş hatta orada bir STK ile temasa geçilmiştir. Ancak oradaki Nüfus Müdürlüğü, kaydın düzeltilmesi için başvurana yardım etmek isteyen kızkardeşinin değil erkek kardeşlerin gelmesini istemiştir. Bunun için erkek kardeşleri bulmak ve işi yaptırmak için uğraşan STK temsilcisinin çabaları boşa çıkmıştır. Bu uzun süreci sonunda Temmuz 2008 itibarıyla başvuran eşi ile birlikte ortadan kaybolmuştur. Ancak Ekim 2008 sonuna doğru yeniden ortaya çıkmış, başına gelen olayları anlatmış ve yeniden Klinik'ten yardım istemiştir. Bu sırada kadının şiddet mağduru olduğu da

anlaşılmış ve kendisi bu konuda çalışan bir STK ile görüştürülmüş, sığınmaevi imkânı anlatılmış, eline bir daha böyle bir şey olursa arayacağı numaralar verilmiştir. Böyle bir durum karşısında polise başvurusu sırasında mutlaka belirtilmesi gereken hususlar anlatılmış ve kendisinin de kendi kelimeleriyle böyle bir durumu nasıl anlatacağını göstermesi istenmiştir. Diğer taraftan varolduğuna ve hakkında saklı nüfus işlemlerinin başlatıldığına dair resmi tek şey olan Nüfus Müdürlüğü’nün ilgili yazısının bir kopyası kendisine verilmiş, Nüfus Müdürlüğü nezdinde yeniden girişim başlatılmış ve yerel yetkililere de zor durumda bulunması nedeniyle nüfus cüzdanı olmasa da sosyal yardım alabilmesi için başvuru yapılmıştır.

Bu örnekteki nüfus cüzdanının alınmasına dair verilen uğraş, hukuki prosedürlerin ne kadar yoksul dostu olmadığına iyi bir örnektir. Nüfus cüzdanı bir kişinin vatandaş olarak varolabilmesinin temel şartıdır. Oy kullanması, resmen evlenmesi, çocuklarına kimlik çıkarması, onları okula göndermesi, sağlık güvencesi ve her tür işlem için gereklidir. Saklı nüfusun kaydını hedefleyen bir prosedürün çok daha yoksul dostu tasarlanması gerekir zira saklı nüfus teşkil edenlerin genelde kırsal alanda yaşayan (veya örnekteki gibi şehre sonradan göç etmiş) eğitimsiz kadınlar olduğunu söylemek yanlış olmazdır. Amaç onlar gibi kırılgan bir kesimin resmen kaydını sağlayarak vatandaşlık haklarından yararlanması ise prosedürün de (bürokrasinin de) bunu kolaylaştırmaları gerekir. Her ne kadar başvurana bir gün telefon ettiğimde bana “Allah sizden razı olsun, kimse kimse için bu denli uğraşmaz” dediyse de prosedürün uzunluğu karşısında yeni öğrencilerimize “inşallah sizi de mezun etmem” demesi düşündürücüdür.

Yeşil Kart Çıkarılması Sorunu

İmam nikâhlı ve dört çocuk annesi 30 yaşındaki başvuran kadın Klinik’i mahalledeki poliklinikten öğrenmişti. Kendi deyimiyle çocuklarından en büyüğünün “aklında doğduğundan beri bir yetersizlik” vardı. Sinirlenince kafasını duvarlara vuruyor, kardeşlerini çok rahatsız ediyor ve onları dövüyordu. Onun davranışları yüzünden kendilerinin de hasta olduğunu belirten kadın, ne yapacağını bilmiyordu. Aynı hastalığın en küçük çocuğunda da başladığını belirten başvuran, çocukların bir an evvel bir doktor tedavisine ihtiyaçları olduğunu söylüyor, bu tedavi için Klinik’in ona yol göstermesini istiyordu. Yeşil Kart almak ya da başka bir yol varsa onu denemek amacındaydı. Ayrıca en küçük çocuğu henüz nüfusa kayıtlı olmadığından ona da kimlik çıkartmak istiyordu.

Başvuran için hem Yeşil Kart başvurusu yapıldı hem de çocuğu için doğum yaptığı hastanenin Doğum Servisi'ne ve İlçe Nüfus Müdürlüğü'ne gidilmesi ertesi, başvuranın konuşmadığı eşinin Nüfus Müdürlüğü'ne gelmeye ikna edilmesi ve çocuğu beyanıyla tanınması gibi işlemler ertesi nüfus cüzdanı alındı. Bundan başka, aile için sadece hukuki işler yapılmadı. Aile için bir sosyal hizmet uzmanı bulundu. Kendisinin tavsiyesiyle şiddet sorunu olan çocuğa “abilik” etmesi ve örnek oluşturması için Bilgi Üniversitesi Psikoloji Bölümü öğrencisi ve bu tarz çalışmalar yapmış bir “ağabey” bulundu ama “ağabey” ile “kardeşin” buluşmalarında devamlılık sağlanamadı. Sosyal hizmet uzmanı eve ziyaretler yaptı ve Klinik’e aileyle ilgili bilgi akışı sağladı. Hatta sosyal hizmet uzmanı eliyle (Klinik’in yardım ettiğinin bilinmesi doğru ve etik olmazdı) aileye kıyafet, yiyecek ve maddi yardımda bulunuldu. Başvuran ise konuşup açılacağı dertleşeceği birisi gibi Klinik’i benimsedi. İşler kötü gittikçe aradı, akıl sordu, geldi, konuştu. Büyük çocuğu etütlere yönlendirmek için yakındaki Toplum Merkezi ile de temasa geçildi. Başvurana okuma yazma kursu arandı. Eşyle “erkek erkeğe” bir konuşma yapması ve çocuklarla daha iyi ilişkileri olması için tanıdığımız başka bir sosyal hizmet uzmanı ile harekete geçildi. Eşyle arası da iyi olmayan başvurana eşinden ayrılması halinde imam nikâhlı olması nedeniyle çocukların velayetinin zaten kendisinde olduğu bilgisi de verildi.

Başvuran başka sosyal yardım başvurularında da Klinik’in kendisine yardımcı olmasını istedi. Dolayısıyla kendisiyle kurulan ilişki 2008’de de devam etti. İflas ettiğini söylediği eşinin evi satmasını engellemek için aile konutuna şerh koydurmanın mümkün olup olmayacağı araştırıldı, kömür ve yakacak yardımı almak için yardım istedi. Bu arada yine sosyal çalışmacının tavsiyesiyle çocukların okul başarısını artırmak için eve giderek, onları gönüllü çalıştıracak keza İstanbul Bilgi Üniversitesi öğrencisi bir gönüllü bulduk. Birkaç kez aileye yardıma gitti. Ancak ailenin sorunları bitmedi, başvuran hasta oldu ve yataklara düştü. Yakacak, kırtasiye ve tedavi yardımları için yardım istemeye devam etti. Bu sosyal yardım başvurularını almada kendisine eşlik edildi. Tedavi olması için Yeşil Kart uzatma başvurusu yapıldı ve kömür yardımı başvurusunu yapması gereken vakit kendisine anlatıldı.

Bu olayda yoksulluk sorununun ne denli grift olduğu görülmektedir. Yeşil Kart alınması ve nüfus cüzdanı çıkarılması ile bu ailenin sorunu bitmemiştir. Hatta hukuki sorunlar basit kalmış, buzdağının görünen kısmı olmuştur. Bu olay aynı zamanda hukuki hizmetlerin diğer sosyal hizmetlerle desteklenmesinin önemini göstermiş ve Klinik için aynı zamanda başka kurumlarla

çalışmanın denendiği bir test olay olmuştur. Nitekim yurtdışında toplum merkezi benzeri yapılanmaların tek durakta sorun çözmeyi “hepsi bir arada” şekilde yaptığı da bilinmektedir. Diğer yandan, aslında sorunlu aile hukuki sorunuyla “yakalanmış” ve diğer sorunlarına çeşitli müdahale yolları denenmiştir. Başvuran da bunlara cevap vermiştir. Dolayısıyla burada bir karşılıklı etkileşim söz konusudur. Sorunlu kişiler hukuk yoluyla “yakalanıp” sosyal hizmetlere yönlendirilebileceği gibi, sosyal hizmetler yoluyla “yakalanıp” hukuki hizmetlere de yönlendirilebilir. Önümüzdeki dönemlerde de Klinik’in kendisi ile temasta bulunacağı açıktır. Bu tarz etkileşimlerden daha işler bir modele ulaşmak da belki gelecekte mümkün olacaktır. Bu anlamda İBÜ-Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi’nin örnek bir model olarak geliştirdiği Tarlabası Toplum Merkezi gibi kurumların yanı sıra yine İBÜ Psikoloji Bölümü ile işbirliğine gitmek de düşünülebilir.

Tartışma

Bir konuyu hukuki sorun olarak nitelendirmek için, ilgisinin onu sorun olarak görmesine veya ona ilişkin olarak harekete geçmesine bakılmaksızın konunun hukuki meseleler içermesi gerekir (Genn, 1999: 12). Bu anlamda, başvuruların hepsi de ciddiyeti değişen hukuki sorunlar içermektedir ve başvurular tarafından da sorun olarak görülmüştür. Diğer yandan, 57 gibi çok büyük bir sayıda olmamasına rağmen, başvuru sahiplerinin hukuki ihtiyaçları başka ülkelerdeki araştırma bulgularını teyit eder görünmektedir. Evli insanların hukuki sorun yaşamaya daha eğilimli oldukları bilinen bir şeydir. Cinsiyet açısından, başvuru yapanlar arasında hemen hemen sayısal bir eşitlik bulunmaktadır. Bu bulgu başka ülkelerde yapılmış olan, kadın ve erkekler arasında anlamlı farklılıklar olmadığını gösteren hukuki ihtiyaç araştırmaları ile de tutarlılık göstermektedir (Genn, 1999: 28).

Hatta uyumsuzluklar düşük gelir grubundaki insanların sorun yaşadığı kabul edilen konuları da teyit eder görünmektedir. Kirada oturmak uyumsuzluk yaşama olasılığını artırmaktadır. Kira ve barınma sorunları, başvuru sahibinin oturmakta olduğu konutla ilgili mülkiyet sorunları ile beraber ele alındığında, konut sorununun başvuru sahipleri tarafından en sık yaşanan sorunlardan olduğu ortaya çıkıyor. Bu, İstanbul’daki konut sorununun (ve yasadışı yapılaşmanın) çok ciddi boyutlarda olduğunu gösterir olarak görülebilir. Bu bulgu aynı zamanda Amerikan Barolar Birliği’nin düşük gelirli ailelerle ilgili bir araştırma bulgularıyla da tutarlıdır. Söz konusu araştırmada bunları kişilerin maddi ve tüketim sorunları ve sonrasında da aile ve eve ait ihtiyaçla-

rı takip ediyordu.¹² Keza Klinik’e de en çok başvuru aile hukuku ve iş ve sosyal güvenlik konularında eşit sayıda olmuştur. Bu bağlamda sosyal güvenliğin içine giren konuların hatırlanması önemlidir. Kısaca denebilir ki Klinik, her ne kadar başvuruların gelirini araştırmaya da toplumda gerçekten hukuki bilgi ve yardım ihtiyacındaki düşük gelirli kişilere hizmet veren bir görüntü sergilemekte olduğu söylenebilir.

Bu bağlamda, her ne kadar üniversite çalışanlarına ve kampüsler çevresindekilere erişim önemliyse de, aslında sosyal yönden en çok dışlanan işsizlere ulaşılmamış olduğu da düşünülebilir. Ancak İstanbul Bilgi Üniversitesi’nin çalışanlarının Klinik’i bu denli benimsemesi, işyerlerinde hukuki bilgi sunumunun işyeri barışına da katkı sağlayacak problem çözücü bir model olarak da önerilebileceğini düşündürmektedir. Diğer yandan, Klinik’in mahalleden başvuruları çoğaltacak, mahalleye dönük agresif bir tanıtımı çeşitli nedenlerle benimsememiş olduğu da söylenmelidir. Birincisi, Klinik, hukuki bilgiyi bu işi sadece üç-dört ay yapabilen öğrenciler eliyle vermektedir. Diğer bir ifadeyle, öğretim yılının bitmesiyle devamlılık problemi doğmaktadır. Bu da mahallede tanıtımla artırılabilir beklenenlerin karşılanamaması gibi bir sorunun oluşma olasılığı yüksektir. İkincisi, ikişer kişilik gruplar halinde çalışan öğrencilerin hukuki bilgi verirken yakından izlenmesi gerekmektedir. Bu da, bu iş için öğretim elemanı kaynağı bulunması demek. Üçüncüsü, klinikler *öncelikle* bir hukuk eğitimi modelidir. Bu nedenle, öncelikleri *geniş kitlelere* hukuk bilgisi aktarmak değil, öğrencilere eğitim imkânı sağlamaktır. Dolayısıyla beklentileri artırmak insan kaynaklarını da artırmadıkça veya sürekli kılmadıkça doğru olmayacaktır. Diğer yandan Türkiye’de hukuk camiası da yurtdışında yaygın olarak kullanılan bu tarz ücretsiz hukuki bilgi verilmesi uygulamalarına pek aşina değildir. Dolayısıyla hem yukarıdaki sebepler hem de camianın Klinik’i bir tehdit olarak görmesine neden olabilecek bir tanıtımdan bu sebepten dolayı da kaçınılmıştır.

Hukuk kliniğine ilişkin bu genel gözlemlerden sonra, güçlendirme üzerine odaklanmak istiyorum. Burada olay biraz karmaşık bir hal alıyor çünkü örneklerde Klinik’e başvuran kişilerin hukuki tavsiye almalarının kendilerini güçlendirdiğini göstermek için, hukuki bilgi almadan önceki hikâyelerini ve kendilerine verilen bilgiyi aktardım. Başvuranların hikâyelerini *sonradan* dinlemek, tavsiye aldıktan ve bu tavsiyenin onları güçlendiriyse ne kadar güçlendirdiğini anlamak için daha isabetli olabilirdi. Bir yan-

12 Anılan çalışma *Legal Needs and Civil Justice, Major Findings of the Comprehensive Legal Needs Study*’dir (Genn, 1999: 25).

dan da güçlendirme bugünden yarına hemen olan bir şey değil, bir süreçtir (Oakley, 2001: 16).

Başvuranların verilen hizmetle ilgili fikirlerini sorduğumuzda ise -belki de kliniğin onlara başka bir yerde verilmeyen bir hizmeti-prosedürsüz araştırmasız hukuki bilgi aktarımını- sağlamasından dolayı hep olumlu geri bildirimler aldık. Bu durum bizi mutlu etse de değerlendirme açısından çok da tatmin etmedi.

Yukarıda gösterilmeye çalışıldığı gibi, bazı başvuruların hikâyeleri üzücüydü. Ama tüm olaylarda hukuk dışı, kanunsuz veya yanlış bulunan bir harekete karşı sosyal veya ekonomik bakımdan güçsüz bir kişinin; bu ister vergi kaçırın ev sahibi, ister kanun tanımaz koca, ister mahalli belediyenin umursamazlığı, kendi dikkatsizliği ya da bilgisizliği nedeniyle sebep olunmuş bir durum veya devletin kötü idare ettiği sosyal sigorta sistemi ya da bürokrasinin işi yokuşa sürmesi olsun hep bir mücadele etmek isteği vardı. Mücadele yoksa bile başvuranın haklarını öğrenerek kendisinden haksız olduğuna inandıkları taleplerde bulunan kişilere karşı kendilerini daha iyi koruma çabası vardı. Bazen başvuruda bulunanlar sadece gelecekte kullanmak düşünceyle hukuki alternatiflerin farkında olmak ve onları öğrenmek istediler. Muhtemelen bu bilgi gelecekteki davranış biçimlerini etkileyecektir.

Her ne kadar bazı sorunlar başvuruda bulunanların kendi yarattığı durumlar olsa da, bazıları kamu kuruluşlarının tamamen kötü yönetilmesi kaynaklıydı, fakat genel olarak ilgilde bir karşı koyma isteği vardı. Dolayısıyla, ücretsiz ve güvenilir hukuki bilgi sağlanması burada ilgili kişiler açısından güçlendirici bir rol oynadı. Bu kişilerin en yoksul kişiler olmadığı ve hakları konusunda belirli bir bilinç sahibi olduğu iddia edilebilir. Bu (bilinç) tam da hukuki bilgi bulunmasının önem kazandığı nokta, zira bu bilgi olmasaydı başvurular belki de pasif bir kabullenme içine girebilirlerdi.

Bazen, kişilerin bilgilendirilmesiyle hukuki sorun çözüme kavuşmadı. Hatta zaman zaman hukuken yapılacak pek bir şey yoktu. (Boşanmak isteyen kadının durumundaki gibi.) Veya bazen başvuru sahibi her ne sebepleyse kendiliğinden (kiracıda olduğu gibi) vazgeçti. Bazen birbuçuk yıl uğraşılıp kişiye nüfus cüzdanı alınamadı. Bazen de (Yeşil Kart başvurusunda olduğu gibi) hukuki sorunları halledildi, kişi tekrar tekrar gelerek başka sorunlarında da yardım istedi. Gerçek şu ki, birçok kişinin var olan (yararlanabileceği) hukuki bilginin peşinden koşmaması veya sorununa çare bulma yoluna gitmiyor olması, özellikle yoksul kişilerin adalete erişiminin kolay bir şey olmadığı gerçeğini bize hep hatırlatmalı. Adalet sisteminin *hukukçular tarafından hukuk-*

çular için tasarlanmış ve hazırlanırken ortalama bir vatandaşın anlayacağı biçimde olması için hiç çaba gösterilmemiş (veya gösterilmiş olsa bile çok az) olmasının şaşılacak bir yanı olmaması gerekir (Rhode, 2004: 5).

Diğer yandan insanların hukuki sorunlarla gruplar halinde karşılaştığı basit gerçeği hatırlanırsa yapılanın önemi açıktır. Birçok hukuki ihtiyaç anketi ve araştırma, insanların bir hukuki sorunu *bir kereden fazla ve birden fazla hukuki sorun* yaşama ihtimali olduğunu gösteriyor. Örneğin, yoksul insanların; işsizlik, vasıfsızlık, düşük gelir, olumsuz konut koşulları, yüksek oranda suç, kötü sağlık ve ailenin dağılması şeklinde birbiriyle bağlantılı sorunları var (Pleasance, 2006: 2). Nitekim özellikle Yeşil Kart sorununda bunu gördüğümüz söylenebilir.

Bu koşullar altında, güvenilir hukuki tavsiyeye (ve hukuki temsile) erişim eksikliği, sosyal dışlanmayı yaratmaya ve sürdürmeye katkıda bulunacaktır. Aslında Venezuela’da yoksullar arasında yapılmış olan bir araştırma, yaşamış oldukları koşulların ve sosyal dışlanmışlığın sonuçlarına bağlı olarak yoksullarda büyük bir *teslimiyet (boyun eğme)* olduğunu göstermektedir. “Temel hizmetlerin olmayışı, polisin keyfi davranışı ve cezasızlık bu kişiler tarafından hayatın kaçınılmaz ve değiştirilemez gerçekleri olarak algılanıyor. Ankete cevap verenlerin yarısından fazlasının kader olarak ifade ettikleri ekonomik imkânsızlık ve fırsat eşitsizliği gerçekte, sosyal eşitsizliğe teslimiyetin net bir göstergesi (World Bank, 2002). Aynı teslimiyet Türkiye’de yapılan yoksulluk araştırmalarında da gözlenmiştir (Bora, 2002: 85). İnsanların topluma katılması için, sağlık, eğitim ve iş imkânlarının yanında sosyal refahla ilgili temel bazı ihtiyaçları vardır. Adalet sisteminden faydalanma insanın bir vatandaş olarak kendisini ifade etmesinin bir yoludur (Goriely ve Paterson, 1996: 12). Nitekim hukuka başvurmak ve hatta dava açmak vatandaşın devletin şiddet kullanma tekeliyle hareketiyle devreye soktuğu bireysel bir siyasi katılımı da ifade eder (Zemans, 1983: 691).¹³

Ancak burada altı çizilmesi gereken nokta koruyucu aile hekimliği benzeri önleyici hukuki hizmetlerin önemidir. Zamanında yapılmamış ve şimdi halledilmesi dava açılmasına bağlı olan tapudan kayıt silme, doğumdan itibaren 40 gün içinde nüfus cüzdanı çıkarma gibi şeylere dair hukuki bilgi önceden verilseydi belki de bu sorunlar hiçbir zaman sorun haline gelmeyecekti. Bu bağlamda hukukun sosyal fayda yaratmaya yönelik bu yönünü mutlaka dikkate almak gerekmektedir.

¹³ Yazar, siyaset ve siyasi katılım literatürünün bu konuyu çoğunlukla ihmal ettiğini ifade etmektedir.

SONUÇ

Yoksulluk karmaşık bir olgudur. Yoksulluk sorununun çözümü için gerekli tek şeyin hukuk olması da kesinlikle mümkün değildir. Ancak burada bazı örnekler eliyle gösterilmeye çalışıldığı gibi, hukuk etkili bir güçlendirme mekanizması olarak bir rol üstlenebilir. Resmi adli yardım düzenlemesinin hukuki temsil üzerinde yoğunlaşmış olduğu düşünülürse, ücretsiz hukuki bilgi sağlanması adli yardımı destekleyip yoksulları güçlendirebilir ve yaşadıkları bazı sorunların önünü de henüz doğmadan kesebilir. Ücretsiz hukuki tavsiye, yoksul kişilerin kendi yaşamları üzerindeki kontrollerini artırabilir ve hayatlarıyla ilgili anlamlı seçimler yapmalarına yardım edebilir.

Ücretsiz hukuki bilgi programı gerçekte devletin geliştirmesi gereken bir hizmet ise de Amerika Birleşik Devletleri’nin hukuk fakültelerinde neredeyse tüm hukuk dallarında bulunan birçok hukuk kliniğinin yaptığı gibi eğer Türkiye’deki hukuk fakültelerinde hukuk kliniği deneyimi çoğaltılabilirse bu toplumun hukuk bilgisine erişimi açısından çok önemli bir katkı sağlar. Bu hukuk klinikleri ne kadar küçük olurlarsa olsunlar, yakın çevrelerine bilgi sağlayabilir, bulundukları yerdeki topluluğa ulaşabilir ve dolayısıyla hukukun etkisini çoğaltarak sürdürebilir. Bunun da ötesinde hukuk klinikleri öğrencilerine topluma karşı tüm meslek yaşamları boyunca sürdürecekleri müthiş bir sosyal sorumluluk duygusu vermektedir. Böylece ileride gönüllü olarak bu konulara ilişkin işler yapacak profesyonellerin yetişmesine de katkıda bulunurlar.

Son olarak, tüm vatandaşlarına adalete erişimi garanti altına alan işler ve etkili bir adli yardım düzenlemesi tasarlanırken, vatandaşın kendine olan saygısını zedelememeye ve vatandaşı güçlendirmeye odaklanılmalıdır. Bu tarz bir düzenleme aynı zamanda hukuka ve adalete erişim ile de tutarlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Alsop, R. - Norton, A., “Power, Rights and Poverty Reduction”, Ruth Alsop (der.), *Power, Rights and Poverty: Concepts and Connections* içinde, World Bank Publications, Herndon, 2005.
- American Bar Association, *Legal Needs and Civil Justice, Major Findings of the Comprehensive Legal Needs Study*, Chicago, 1994.
- Bora, A., “‘Olmayanın Nesini İdare Edeceksin?’ Yoksulluk, Kadınlar ve Hane”, Necmi Erdoğan (der.), *Yoksulluk Halleri, Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* içinde, Demokrasi Kitaplığı Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Elveriş, İ., Jahic, G., Kalem, S., *İstanbul Hukuk Mahkemelerinde Bir Saptama Çalışması: Hukuk Yargılamasında Kazananlar ve Kaybedenler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

- , *Mahkemede Tek Başına: İstanbul Ceza Mahkemelerinde Müdafiliğin Erişilebilirliği ve Etkisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Elveriş, İ., “Avukatlığa İlişkin Mevcut Düzenlemeler ve Yarattığı Adalete Erişim Sorunları”, *Özer Seliçi’ye Armağan* içinde, Seçkin Yayınları, Ankara, 2006.
- , (der.), *Türkiye’de Adli Yardım: Karşılaştırmalı İnceleme ve Politikalar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Feeley, M. M., *The Process is Punishment, Handling Cases in a Lower Criminal Court*, Russell Sage Foundation, New York, 1979.
- Garro, A. M., “Access to Justice for the Poor in America”, Juan E. Mendez, Guillermo O’Donnell ve Paulo Sergio Pinherio (der.), *The (Un) Rule of Law and Underprivileged in Latin America* içinde, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1999.
- Genn, H., *Paths to Justice*, Hart Publishing, Oxford-Portland, 1999.
- Goriely, T. - Paterson, A., “Introduction: Resourcing Civil Justice”, Tamara Goriely - Alan Paterson (der.), *A Reader on Resourcing Civil Justice* içinde, Oxford University Press, Oxford, 1996.
- İstanbul Baro Bülteni*, Yıl 2, Sayı 24, Kasım 2005, Söyleşi, 2005.
- Jackson, E. T. - Kassam, Y., *Knowledge Shared, participatory evaluation in development cooperation*, Kumarian Press, West Hartford, CT, 1998.
- Kalem, S., Jahic, G., Elveriş, İ., *Adalet Barometresi, Vatandaşların Mahkemeler Hakkındaki Görüşleri ve Değerlendirmeleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008a.
- , *Adliye Gözlemleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008b.
- Mulherin, G., “Access to Justice and Disadvantaged Communities”, *Transforming Lives: The Impact of Legal Services and Legal Aid*, 6. Uluslararası Yasal Hizmetler Araştırma Merkezi Konferansı’nda Tebliğ, Belfast, 19-21 Nisan 2006.
- Narayan, D., “Conceptual Framework and Methodological Challenges”, Deepa Narayan (der.), *Measuring, Empowerment, Cross-Disciplinary Perspectives* içinde, World Bank Publications, Washington DC, 2004.
- Oakley, P., “Empowerment in Development”, Peter Oakley (der.), *Evaluating Empowerment, Reviewing the Concept and Practice* içinde, INTRAC Publication, Oxford, 2001.
- Pasha, H. A., “Pro-poor policies for development”, Dennis A. Rondinelli-G. Shabbir Chema (der.), *Reinventing Government for the Twenty-First Century, State Capacity in a Globalizing Society* içinde, Kumarian Press, Inc., Bloomfield, 2003.
- Pleasance, P., *Causes of Action Civil Law and Social Justice*, Legal Services Commission, Norwich, 2006.
- Report of the Commission on Legal Empowerment of the Poor and UNDP*, Making the Law Work for Everyone, 2008.
- Rhode, D. L., *Access to Justice*, Oxford University Press, New York, 2004.
- , “Pro Bono in Principle and in Practice”, *Public Service and the Professions, Rationale for pro Bono Responsibilities*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2005.
- Tyler, T. T., “Procedural Justice”, *The Blackwell Companion to Law and Society* içinde, Austin Sarat (der.), Blackwell Publishing, Malden, MA, 2004.
- World Bank, *Third Interim Progress Report March 22, 2002*, Development Marketplace project voices of the poor No 1087, 2002.
- Zemans, F. K., “Legal Mobilization: The Neglected Role of the Law in the Political System”, *The American Political Science Review*, c. 77, 1983, s. 690-703.

Bu kitap, yoksullukla ilgili egemen paradigmayı sorgulayarak, yoksulluğu insan hakları ihlali olarak kavramsallaştırmayı yaygınlaştırma amacıyla derlenmiştir. Türkiye’de yoksulluğu beraberce ele almanın ve tartışmanın politikaları belirleme açısından gerekli olduğunu düşünen bu derlemenin yazarları makaleleri ile farklı konulara odaklanarak yoksulluğu hak ihlali olarak kurgulamanın önemini göstermeye çalışmışlardır. Derlemede yer alan makaleler, dünyanın ve Türkiye’nin önemli bir sorunu olan yoksullukla mücadelenin başka bir dille yapılması gerektiği fikrini paylaşmaktadırlar. Bu bağlamda da derlemede yoksullukla ortaya çıkan sorunların yalnızca gelir yetersizliği olarak görülmemesi gerektiğini belirten yazarlar, insanların yapabilirlikleriyle topluma, toplumun tüm kurum ve yapılarına katılabilen yurttaşlar olması için gerekenleri sağlayacak ciddi bir politika değişikliğine gidilmesi ihtiyacının altı çizmektedir.

Hem literatürde var olan tartışmaları, hem de sahadan bilgileri yansıtmaya çalışan kitaptaki makaleler, yoksulluğun nedenleri, yoksulluk algısı ve yoksullukla mücadele noktasında hak temelli bir yaklaşımının ön plana çıkması perspektifinde bir ortaklık taşımaktadır. Bu derleme, makale yazarlarının kendi aralarında sürdürdükleri tartışmayı ve çeşitli şekillerde örneklerini pratik hayatta uygulamaya çalıştıkları deneyimlerini daha geniş bir kitleyle paylaşarak, özellikle yoksulluk gibi kelimenin tam manasıyla hayati olan bir konuda teorik ve pratik bilgiyi birbiriyle konuşturma amacıyla kaleme alınmıştır.

BAŞAK EKİM AKKAN İDİL ELVERİŞ ABDULLAH KARATAY
SERRA MÜDERRİSOĞLU PINAR UYAN SEMERCİ LADEN YURTTAGÜLER

İnsan Hakları Hukuku Çalışmaları

KAPAK RESMİ: HAKAN GÖKBAYRAK

ISBN 978-605-399-142-7

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI